श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीविरचिता

।। श्रीदत्तचम्पूः।।

स्मृतोऽप्यवति यो विघ्नं निघ्नन्नम्बासुतः स्तुतः।

गन्धर्वस्थः स हि कलौ मलौघघ्नोऽस्तु मे हृदि।।१।।

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः। **यस्मिन्विश्वानि काव्यानि चक्रे नाभिरिवेत्यृचः। षष्ठाष्टकेऽस्त्यतः सर्वं काव्यमीशैकदेशभाक्।।१।। योऽस्याध्यक्षः स परमः स्वात्मानं वेद वा न वा।। इत्यष्टमाष्टकश्रुत्या नेशज्ञानं हि नः स्फुटम्।।२।। अथापि सगुणस्यास्य गुणवर्णनपुण्यतः। स्वशक्त्या गां पुनामीति प्रवृत्तिरियमेव मे।।३।। यच्छ्रीदत्तपुराणोक्तं श्रीदत्तस्य यशोऽपि तत्। चम्पवाख्यकाव्यान्तरेण संक्षेपात्कथितं स्फुटम्।।४।। दत्तभक्तप्रार्थनया तदर्थस्फुटबोधदाम्। टीकां कुर्वेऽनया प्रीयाद्दत्तात्रेयस्तदीरकः।।५।।** अथ पावनश्रीगुरुदत्तात्रेयगुणबोधकं काव्यं चिकीर्षुश्चिकीर्तस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तिप्रचयगमनार्थं शिष्टाचारगतं वस्तुनिर्देशात्मकं मङ्गलमनुष्टुभा निबध्नाति - **स्मृतोऽपि** कार्यगतं **विघ्नं निघ्नन् योऽवति**। भक्तानिति शेषः। *स्मृतोऽपि* अविद्याकामकर्मभ्यो भक्तान् रक्षतीति चेदर्चनादिना रक्षतीति *अप्यर्थस्य* कैमुत्यर्थसिद्धिः। **स गन्धर्वस्थः**, गणेशपक्षेऽश्वस्थः, श्रीदत्तपक्षे गन्धर्वपुरस्थः। हीति प्रसिद्धं। देवैर्मनुष्यैश्च स्तुतः। **कलौ मलौघघ्नः**, सर्वपापहरः। ईदृशः **अम्बा** एतन्नामिका ब्राह्मणी तस्याः **सुतः** नरसिंहसरस्वतीति प्रसिद्धो दत्तात्रेयः। **अम्बा** पार्वती त**त्सुतः** कलौ द्विभुजोऽश्ववाहश्च भविष्यति स मे हृदि अस्तु।। अत्र 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति' इति वचनाद्धृत्स्थस्यापि **मे हृदि** तिष्ठत्विति पुनः प्रार्थनाऽऽवरणनिरासेन सूक्ष्माग्र्यबुद्ध्याऽपरोक्षसाक्षात्कारार्थम्। श्रुतिश्च 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते। दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः'इति।।१।।

योगभ्रष्टः कश्चन ब्रह्मपुत्रः पित्रे प्रोचे यां चकारात्रिपुत्रः।।

सल्लीलां तां वच्मि संक्षेपतश्चिच्छुद्ध्यै यायाद्ध्येतदन्तं न कश्चित्।।२।।

अथ वक्तव्यं प्रतिजानीते *शालिन्या* - मार्कण्डेयोक्तः **कश्चन** ब्राह्मण**पुत्रः**। **अत्रिपुत्रः यां सल्लीलां चक्रे तां** स्व**पित्रे प्रोचे**। **तां** लीलाम्। **चिच्छुद्ध्यै** बुद्धिशुद्ध्यै, **संक्षेपतो वच्मि**। कुतः, **हि** यः **एतदन्तं** एतस्याः पारं **कश्चित्** कोऽपि **न याया**द्यातुं न शक्यात्। *शकि लुङ् चेति* शक्यर्थे लुङ्।।२।।

पुरा प्रतिष्ठानपुराग्र्य आसीद् द्विजो रुजार्तोऽक्षम एव गन्तुम्।।

दृष्ट्वा दिनस्त्रीं स जगौ निजस्त्रीं तद्धाम साध्वि नयाद्य रन्तुम्।।३।।

कोऽसौ अत्रिपुत्र इति वक्तुं तावत्तदुपोद्घातत्वेनानसूयामाहात्म्यमाह पञ्चदशभिः तत्राद्य*मुपजातिवृत्तम्*। **पुरा** कृतयुगे। **प्रतिष्ठाना**ख्ये **पुराग्र्ये**। कौशिकाख्यो **द्विज आसीत्**। स **रुजार्तः**, रोगपीडितः पद्भ्यां **गन्तु**मपि **अक्षमः**, असमर्थः। कदाचि**त्सः** मार्गतो गच्छन्तीं **दिनस्त्रीं**, वारवनितां वेश्यां **दृष्ट्वा** तद्रूपलावण्यसौन्दर्यप्रलोभेन **निजस्त्रीं**, स्वस्त्रियम्। **जगौ** जगाद। किं, हे **साध्वि**, प्रिये। **त**स्याः **धाम** गृहम्। **मामद्य नय**। नयतेरकथित्वाद्द्विकर्मत्वम्। किमर्थं, **रन्तुम्**।।३।।

इति पतिगदितं सती निशम्य स्मितवदना सदनान्निजान्निजाप्तम्।।

निजभुजमुपरि प्रगृह्य याता निशि तडितापथमावलोक्य शान्ता।।४।।

साऽप्यनुमुमोदेत्याह *पुष्पिताग्रया* - **इति पत्या गदितं** वाक्यं **निशम्य**, श्रुत्वा। मयि प्रसादो जात इति बुद्ध्या **स्मितं** हास्यं **वदने** यस्याः सा। **निजाप्तं** पतिम्। **निजभुजमुपरि**, स्वस्कन्धोपरि। *उपर्यध्यधस* इति द्वितीया। **प्रगृह्य**, **निजात्सदनात्** स्वगृहात्। **याता**, बहिर्गता। **निशि**, रात्रौ। निबिडध्वान्तेऽपि **तडिता** दर्शितं **पथम्**। '*पंथा वाटपथ*' इति त्रिकाण्डशेषादजंतत्वम्। यद्वा वेश्यागृहगमनलक्षणं **अपथं आवलोक्य** तडिद्भासा किञ्चित्किञ्चिदवलोक्यावलोक्यैव। **शान्ता** सती, अकार्यं कर्तुं मां पतिर्योजयतीति बुद्ध्या न क्रुद्धा किन्तु *शान्ता* **याता**।।४।।

कान्ताकान्ताय सा कान्ता प्रयाताकान्तरे स्थिता।

कान्तारेऽवीक्ष्य माण्डव्यं शूलोऽतं तं व्यताडयत्।। ५।।

एवं गच्छन्त्याः दैवात्पथि संकटं प्राप्तमाहा*नुष्टुभा* - स्वयं **कान्ता**पि, **कान्तस्य**, पत्युः **अकान्ताय**, कामरूपदुःखनाशाय, दुःखनाशं कर्तुमित्यर्थः। तुमर्थाच्चेति चतुर्थी। **प्रयाता**, प्रस्थिता। **अकान्तरे**, अन्धतमसगमनदुःखान्तरे, दुःखमध्ये, **स्थिता सा** सतीनामिका ब्राह्मणी कौशिकपत्नी '*कौशिकस्य यथा सती*' इति श्रुतेः। **कान्तारे**, दुर्गपथे स्थितम्। राज्ञा चोरभ्रान्त्या **शूलोतं**, शूले प्रोतम्। निरपराधं **माण्डव्यं** ऋषिं **अवीक्ष्य**, अदृष्ट्वा गमनवेगेना**ताडयत्** स्वदेहस्य शूलस्तंभाघातात एव ताडनं न तु साक्षाद्देहताडनम्। शूलस्तंभचालनेन राजभृत्यैः प्रमादेनाप्रविशतः शूलस्ताडनतो गुदद्वारा मुनेरन्तर्गत इति पुराणप्रसिद्धम्।।५।।

(गद्यम्)**ततः क्रुद्धेन मुनिना मुनिनाथेनापीनालोकनादेतत्पतिना कीनाशभवनातिथिना भाव्यमत्यभिहितमाकर्ण्योद्गतिं मैहीति द्युनाथं शप्त्वाभीष्टं सम्पाद्य स्वसदनं सागमत्।।६।।**

ततः मुनिनाथेन, मुनिश्रेष्ठेना**पि**, **क्रुद्धेन** माणडव्यमुनिना **इनालोकनात्**, सूर्यदर्शनात्। **एतत्पतिना**ऽस्या भर्त्रा। **कीनाश**लोको

यमलोकस्तद**तिथिना भाव्यम्**। एतत्पतिर्यमलोकातिथिर्भवतु मरणं यावत्वित्यर्थः। **इति अभिहितं** मुनिनोक्तं, **आकर्ण्य**, श्रुत्वा। हे सूर्या३ **उद्गतिं** उदयं **मैहि** माऽऽगच्छेति **द्युनाथं शप्त्वा**। पत्युर**भीष्टं संपाद्य सा स्वसदनं अगमत्**।।६।।

ततः किं जातमित्यत आह *शालिन्या* -

शापाद्भीतो नोदितोऽर्कः सशोकः सर्वो लुप्ताचार आसात्र लोकः।।

ध्वान्ते गाढेऽप्येवमेवास नाकः शोकाविष्टो यज्ञभोक्ताप्यनाकः।।७।।

साध्व्याः **शापाद्भीतोऽर्कः नोदितः**। 'भीषोदेति सूर्य' इति ब्रह्मभयादेवोदयादिनियतप्रवृत्तिः कथं साध्वीभयान्नोदित इति चेत् 'एषसेतुर्विधरण' इति श्रुत्या धर्मस्य ब्रह्माभिन्नत्वप्रतिपादनात् धर्मस्येश्वररूपत्वं स्फुटमुक्तम्। स धर्मः स्वाधिकारेण सत्या सेवितोऽतः पतिव्रताधर्मवत्याः सत्याः सूर्यो भीतो, राजाधिकृतादिव प्रजा एतत्स्थाने। तदा सूर्यगत्यभावात् **गाढे ध्वान्ते**। **लुप्त आचारो** नित्यादिलक्षणो यस्य स **शोके**न **स**हितः **लोकः** भुवनं **आस**। एवमन्यत्राप्यतिदिशति **एवमेव यज्ञभोक्तापि नाकः** नाकवासिजन इति ग्राह्यं मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत्। न विद्यते दुःखं यस्य स नाकः, दुःखरहितः। तथा न भवती**त्यनाकः**, यज्ञरूपभोजनाभावात् दुःखी आस।।७।।

अथ धातृगिरामरावरा अगमन्नत्रिसतीं सतीवराम्।।

अभिवाद्य सतीगृहं सुरा लघु निन्युः सदराः कृतादराम्।।८।।

ततो देवाः सतीशापं विज्ञाय दुष्परिहारस्य तस्योपशमाय ब्रह्माणं शरणं गत्वा तं न्यवेदयन्। ततो ब्रह्मणाऽनसूयां शरणं यातेत्युक्तास्ते शरणं ययुरिति *योगिन्या*ह - **अथ** दुःखप्राप्त्यनन्तरं **अमरावराः** न म्रियत इत्यमरो ब्रह्मा ततो अर्वाचीना इन्द्रादयः। **वरे ह्यगमन्नि**ति वा पाठः। **सतीवरां** पतिव्रताग्रगण्यां। **अत्रिसती**मनसूयाम्। **अगमन्**। तां **अभिवाद्य**, प्रार्थ्य च **सदराः**, भययुक्ताः। **सुराः कृतादराम**नसूयां **सती** कौशिकपत्नी, तद्**गृहं निन्युः**।।८।।

प्राब्रवीद् द्विजसतीमनसूया भारतीमथ सतीमनसूया।।

साधु साध्वि वृष एष धृतस्ते लोक एष हि वशे विहितस्ते।।९।।

स्वागतार्थं *स्वागतावृत्तम्* - गुणेष्वपि दोषाविष्करणमसूया। उपलक्षणमिदं स्पर्धादेः। साऽविद्यमाना यस्याः सा**ऽनसूया**ऽभिधानतोऽपि। अ*न*सूयेति पौराणिकाः। अ*नु*सूयेति वैदिका वदन्ति। श्रुतिश्च 'अत्रेर्यथा*नु*सूया स्यात्'इति। सा**ऽथ द्विज**स्य, कौशिकस्य, **सतीं**। **सतीं**, कल्याणीम्। **भारतीं**। **प्र**कर्षेणा**ब्रवीत्**। चिब्रूशास्वित्यादिनाकथितत्वाद्द्विकर्मत्वम्। हे **साध्वि एषः**, विद्वद्बुद्धिगोचरः, 'धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायाम्' इति वचनात्, पातिव्रत्यलक्षणो धर्मः। **साधु**, सम्यग्यथा तथा निष्कपटमित्यर्थः। **ते**, त्वया। **धृतः**। ततस्ते **एष लोकः वशे विहितः**, वशवर्ती कृतः।।९।।

कथं साधु वृषो धृत इत्यत आहेन्द्र*वज्रया* -

छायेव यानन्यगतिः पतिं भजेत्प्राक्स्वापभुक्ती गतिमत्र या त्यजेत्।।

उत्थानबोधाप्लवमग्रतश्चरेत्पत्योर्ध्वलोकं सति सैव संचरेत्।।१०।।

'न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति' इति स्मरणात् पतिं विना न विद्यते **अन्या गति**र्यस्या ईदृशी या। **छायेव**, प्रतिबिम्बमिव। **पतिं भजेत्**। भजनप्रकारमाह। पत्युः स्वापा**त्प्राक्** तथा भोजनात्प्राक् गमनात्प्राक् च **या अत्र** लोके यथाक्रमं **स्वापभुक्ती गतिं** च **त्यजेत्**। तथा पत्युरुत्थानाद**ग्रतः** पूर्वमेव **उत्थानं**, तन्निद्रामोक्षादग्रतः **बोधं**, जागृतिं, तत्स्नानात्पूर्वमा**प्लवं**, स्नानं च याऽऽचरेत्। हे **सति**, **सैव पत्या** सहो**र्ध्वलोकं** पतिलोकं **सम्यक् चरेत्**। 'अदुर्मङ्गलीः पतिलोकमाविश' इति श्रुत्याशीर्वचनात्।।१०।।

इति श्रुत्वा सा प्रत्युवाच *वंशस्थ*या -

इति ब्रुवन्तीमवदत्सतीं सती प्रशस्तमुक्तं कुत आगमः सति।।

इनोदयायेति तयोदिता सती सतीक्ष्णदृक्प्राह तदा मुनेः सतीम्।।११।।

सती, कौशिकपत्नी। **इति ब्रुवन्तीं**, **सतीं**, अनसूयां प्रति **अवदत्**। हे **सति**। इदं **प्रशस्तमुक्तम्**। भवत्याः **कुतः** कारणा**दागमः**। इति तद्वचः श्रुत्वा, **इनोदयायेति तया**ऽनसूयया **उदिता सती**, ब्राह्मणी। **तदा सतीक्ष्णदृक्** तिग्मदृष्टिसहिता सती **मुनेः सती**मनसूयां वक्ष्यमाणं प्राह।।११।।

(*रथोद्धता*वृत्तम्)

अत्ति का निजसखीं प्रियं वदाप्यत्तिकाद्य भवती प्रियंवदा।।

वक्ति कागिरमहो न वेद्म्यहं पुत्तिकासमतनुर्भवाम्यहम्।।१२।।

हे अनसूये। **प्रियं** यथा तथा मां **वद**। लोके **का** नाम **निजसखीं अत्ति**, भक्षति घातयतीत्यभिप्रायः न कापि अत्ति। **अद्या**धुना **अत्तिकापि** ज्येष्ठा भगिनी तत्तुल्यापि धर्मोपदेशा**त्प्रियंवदा**पि। प्रियवश इति खच् ईदृशी **भवती** अक्का। **कागिरं**, कुत्सितवाणीं **वक्ति**। हा कष्टं बत **अहो न वेद्मि**। कागिरमिति शेषः। सूर्येभ्युदिते पत्युर्मरणस्यावश्यंभावित्वात्त्वद्वाक्यं कर्णयोरुपर्यपि न गृह्णामि इति भावः।

अहहा त्वद्वाक्यश्रवणमात्रणापि **अहं** काष्ठशिलादिनिर्मित**पुत्तिकासमा तनु**र्देहो यस्या ईदृशी जडा निश्चला **भवामि**।।१२।।

तच्छ्रुत्वानसूयोवाच *भुजङ्गप्रयातेन* -

उवाचानसूयाह्वयार्कं मया ते प्रियाग्र्ये दयालो हरेर्धाम याते।।

ततोऽसौ निवर्त्यापि नीरुक्सुराभो द्रुतं दीयते र्यहिं ते रोचतेऽद्य।।१३।।

अनसूयोवाच। हे साध्वि, **अर्कं आह्वय**। हे **दयालो**, **ते प्रियाग्-ये**, प्राणप्रिये। प्राणान्हरन्तीति **हरि**र्यमस्तस्य **धाम**, गृहं **याते**, मृते सत्यपीत्यर्थः। **ततो** यमलोका**दपि निवर्त्य**, परावर्त्य। अधुना रुग्णो निस्तेजा अपि मत्प्रभावतो **नीरुग्**, रोगरहितः। **सुराभो**, देवसदृशः। **असौ** ते पतिः मया **द्रुतं दीयते**। यदि **ते रोचते तर्हि**, न तु हठात्। अत्र यमप्रेष्याणां सत्याः पत्युः प्राणाकर्षणाक्षमत्वात्सावित्र्याः पत्युरिव यमस्य कथंचित्क्षमत्वाद्ध**रे**रित्युक्तम्। महाभारते च - 'अथ सत्यवतः कायात्पाशबद्धं महादंडं वशंगतम्।। अंगुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात् 'इति। **हरे**रिन्द्रस्य धाम स्वर्गं वा। साध्व्या भर्तुर्यमलोकगमनासंभवात्। **हरे**र्विष्णोर्धाम वैकुण्ठं वा। *यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुबाजिषु। शुकाहिकपिभेकेषु हरिरित्यमरः*। नानार्थसंश्रयाच्छ्लेषः। अधुना रुग्णोऽपि शापान्मृतोऽपि पुनर्मयोत्थापितो नीरुक्सुराभश्चिरजीवी च भविष्यत्यतो लोकानिष्टनिवृत्तिपूर्वका(क)धर्म्यमहालाभे का तव हानिः। न काप्युत च स्वधर्माविरोधेन महालाभ एवातोऽर्कमाह्वय तवाह्वानं विना नोदेष्यतीति भावः।।१३।।

(वंशस्थावृत्तम्)

तथेति साऽर्कं प्रणताऽऽह्वयत्सती स तीक्ष्णगुः स्त्रागुदितोऽब्जिनीततिम्।।

प्रहर्षयंश्च व्यथयन्भृशं सतीं हरन्द्विजासूंश्च समं तमस्ततिम्।।१४।।

तथेति यथा त्वं वदसि तथाहं करिष्यामीति **सा** सती **प्रणता सती अर्का** उदयमेहीत्या**ह्वयत्**। **तीक्ष्णा गावो**, रश्मयो यस्य सोऽर्कः। **स्त्रागा**ह्वानाव्यवधानकाल एवो**दितः**। किं कुर्वन्, **अब्जिनी**नां **ततिं** पङ्क्तिं **प्रहर्षयन्**विकसयन् स, हैकवारे **सतीं भृशं व्यथयन्** भीषयन्कम्पयन्वा। व्यथ भयसञ्चलनयोरिति स्मरणात्। **समं** युगपदेव **द्विजासू**न्कौशिकप्राणान् **तमस्ततिं** तमिस्रां च **हरन्**।।१४।।

(स्वागतावृत्तम्)

देवहूतिदुहिता दयितांघ्रिं सा विचिन्त्य सहसा सहसाऽऽह।।

यर्ह्यनन्यशरणं चरणं मे भर्तुरेव स तु जीवतु जीर्णः।।१५।।

देवहूतिदुहिताऽनसूया। **सा दयिताङ्घ्रिं**, अत्रिचरणं। **विचिन्त्य**, ध्यात्वा। **सहसा**, मयाश्वस्तापीयं व्यथितेति हास्यसहिता सती। **सहसाऽऽह**। **भर्तुरेव चरणं मेऽनन्यशरणं यर्हि**, तर्हि **स तु** मृतः **जीर्णः** वृद्धब्राह्मणः **जीवतु**।।१५।।

(उपजातिवृत्तम्)

सत्यां वदन्त्यामिति तत्र सत्यां सत्याः प्रमीतो दयितोऽपि विप्रः।।

स जीवितो देव इवास नीरुङ् नितान्तशान्तश्च सतीप्रभावात्।।१६।।

-**तत्र** तस्मिन्क्षणे। **इति** उक्तप्रकारेण। **सत्यां वदन्त्यां सत्यां**। **प्रमीतो**, मृतोऽपि। **सत्याः दयितः विप्रः स** कौशिकः **जीवितः**। **सतीप्रभावान्नितान्त**मत्यन्तं, **शान्तः** कान्त्याऽऽयुषा च **देव इव नीरु**ग्रोगरहितश्चाऽऽस सत्या नाश्चर्यमिदम्।।१६।।

तदा हृष्टा देवाः वरैः सह द्रुतं पुष्पाणि ववर्षुर्विलंबितं च स्वपदं जग्मुरिति *द्रुतविलंबिते*नाह -

सुमनसो ववृषुः सवरास्तदा सुमनसोऽपि ययुः स्वपदं मुदा।।

यदनुभावत आस सुरत्रयमिहहि कर्दमजात्रिसुतत्रयम्।।१७।।

-**तदा सुमनसो देवा अपि**, ब्रह्मविष्णवीशास्ते पुत्रा भवन्त्वित्यादि**वरैः सह सुमनसः** पुष्पाणि **ववृषुः**। **मुदा** स्व**स्वपदं** च **ययुः**। **यदनुभावतः**, देववरप्रभावतः। **इह** लोके। **सुरा**णां ब्रह्मविष्णवीशानां **त्रयम्**। **कर्दमजात्रिसुतत्रयं आस** अत्रेरनसूयायां पुत्रत्वेन ब्रह्मविष्णवीशा अवतीर्णा **ही**ति श्रुतिपुराणेतिहासप्रसिद्धम्।।१७।।

ते किंनामान इत्यत आह *प्रहर्षिण्या* -

लोकेशो दिविचर आस तारकेशो दुर्वासा गविचर आस चण्डिकेशः।।

श्रीदत्तस्त्विह भगवान्स्वयं त्र्यधीशो यद्दृष्ट्यंशत उभयर्द्धिगाः क्षमेशाः।।१८।।

लोकेशो ब्रह्मा **तारकेश**श्चन्द्रो भूत्वा **दिविचर आस**। **चण्डिकेशो** रुद्रः **दुर्वासा** नाम लोकशिक्षार्थं **गविचर**, भूचर **आस**। **स्वयं भगवान्त्र्यधीश**स्त्रिगुणमायामृगीनर्तक**स्तु** नाम्ना **श्रीदत्त** आस। **यस्य दृष्ट्यंशतः**, कृपाकटाक्षलेशा**त्क्षमेशाः** राजानोऽन्ये च **उभयर्द्धिगाः**, ऐहिकामुष्मिकसिद्धिगाः जाताः।।१८।।

ते के इत्यत आहाखिलग्रन्थेन तत्र तावदर्जुनचरितम् -

(गद्यम्)**अथ खलु कश्चन सोमवंशोयोऽत्र क्षत्रियो हैहयोत्तमः कृतवीर्यो मृततनयोऽपि गुरुवर्योपदेशेन सूर्यसप्तमीव्रतं स्वयमनुष्ठाय मैत्रेय्याज्ञयाऽपि जायया द्वादशमासात्मकमनन्तव्रतं कारयित्वा कुमारपराक्रमं शूरतरं**

कुमारमलभत्।।१९।।

-**अत्र** लोके **कश्चि**द्राजा **हैहय**कुलश्रेष्ठः **कृतवीर्या**ख्य आस च्यवनशापा**न्मृतास्तनया** यस्य सो**ऽपि** बृहस्पतिवचनेनादित्य**सप्तमीव्रतं स्वयं** कृत्वा, **मैत्रेयी**कथितं वर्षात्मक**मनंतव्रतं** शीलधराख्य**जायया कारयित्वा**, कार्तिकेय**पराक्रमं** महा**शूरं** पुत्रं लेभे।।१९।।

(गद्यम्) **अथ काले तमेव सुतमुपनीय ताते दिवमिते सत्यमात्यमुखैः पित्र्यं राज्यं कुर्वित्युदितो विनीतोऽपि स सुतो हसन्नाह।।२०।।**

-**अथै**कादशाब्दे **तमेव** पुत्रं अर्जुनाख्यं **उपनीय** कृतवीर्ये मृते सति अमा सह भवा **अमात्याः** सचिवाः। अव्ययात्त्यप्। तदादिभिः। पितुरागतं **पित्र्यं**। तत आगत इति यत्। राज्ञः कर्म प्रजापालनात्मकं **कुरु इत्युक्तो**पि स्वयं **विनीतोऽपि** एते राज्यतत्त्वं न जानन्तीति **हसन्सुतो**ऽर्जुन **आह**।।२०।।

तदेवाह *शालिन्या* -

भूषष्ठांशं पण्यकद्वादशांशं भुङ्क्तेऽपश्यन्यः प्रजाः स्वप्रजावत्।।

दण्ड्यादण्ड्यौ वेत्ति नो स्तेनमेनं कालो हन्तीदृङ् न राज्यं ममेष्टम्।।२१।।

यः प्रजाः जना**न्स्व**सतन्ति**वत् अपश्यन्**। **भुवः षष्ठांशं**, **पण्यद्वादशांशं** च **भुङ्क्ते**। दण्डमर्हतीति **दण्ड्य**स्तदन्यो**ऽदण्ड्य**श्च तौ यो **न वेत्ति एनं स्तेनं** चोरम्। यमो **हन्ति; ईदृग**निष्टपरिणामं **राज्यं ममेष्टं न** पुरुषार्थाभावात्।।२१।।

-ईदृग्ज्ञातासि त्वं नीत्या चरेति चेत्तद्दुर्घटमित्याहा*नुष्टुभा* -

धार्मिकोऽपि नृपो भृत्यकृतांहस्तुर्यभागभाक्।।

अतो न तोषदमिदं प्राज्यं राज्यमपूज्यवत्।२२।

भृत्यैर्विना राज्यं न भवति स्वयं **धार्मिकोऽपि नृपः भृत्यकृ**त्पाप**तुर्यभा**ग्भवति **अद इदं अपूज्यव**न्निन्द्यं **प्राज्य**मपि **राज्यं न तोषदम्**।।२२।।

-तच्छ्रुत्वा गर्ग आहा*नुष्टभा* -

मुनिवर्गोत्थितो गर्गो भर्गोपम उवाच तम्।।

निर्गच्छानिर्गलं दत्तं स चित्तं ते प्रसादयेत्।।२३।।

मुनिसमाजा**दुत्थितः भर्गोपमः** पापभर्जनसामर्थ्यादिना शिवसदृशः **गर्ग** आचार्यः **तं** अर्जुनं **उवाच**। हे अर्जुन त्वं **अनिर्गलं** अप्रतिबन्धं यथा तथा श्री**दत्तं निर्गच्छ**। **स** दत्तात्रेय**स्ते चित्तं प्रसादयेत्**।।२३।।

-तेन कस्य चित्तं प्रसादितमित्यत आह *अनुष्टुभा* गद्याभ्यां च -

यदा पदानि देवानां बलाज्जम्भासुरोऽहरत्।। तदा पदार्थिनो देवाः श्रीदत्तपदमाश्रिताः।।२४।।

यदा इन्द्रादि**देवानां पदानि** स्थानानि **बलाज्जम्भासुरः अहरत् तदा पदार्थिनः देवाः श्रीदत्तपदं आश्रिताः** दैत्येन स्वपदेषु हृतेषु देवा अन्यपदमाश्रिता इत्युक्तिचातुर्यम्।।२४।।

(गद्यम्)**तदनु दनुजा अपि योद्धुकामास्तमाश्रमान्तमासाद्य मायामयीं दत्ताङ्क आसीनामनुत्तमां मानिनीं विलोक्य कामातुरतया बलात्तामादाय द्रुतं निर्ययुः।।२५।।**

तदनु देवानां पश्चात् **दनुजा अपि योद्धुकामाः** सन्तः **तमाश्रमान्तं** दत्ताश्रममध्यं **आसाद्य** प्राप्य ते श्री**दत्त**स्या**ङ्के** उत्सङ्गे उपविष्टां न विद्यते **उत्तमा** यस्यास्तां **मायामयीं** न तु वास्तवीं **मानिनीं** दृष्ट्वा **कामातुर**त्वेन **बलात्तां** कामिनीं गृहीत्वा ततो **द्रुतं निर्ययुः**।।२५।।

(गद्यम्) **ततो निमित्तभूतैर्देवैस्तानसुरान्घातयित्वा भगवता स्वपदं प्रवेशिता देवता अद्यापि तं भगवन्तं भजन्त एवंप्रभावं भावज्ञं भावलभ्यं सदयहृदयं दत्तात्रेयं शरणं व्रजेति।।२६।।**

ततो भगवता दत्तात्रेयेणेन्द्रादि**देव**ता निमित्तीकृत्य कालात्मना स्वयमेव तान्मृतप्रायान्कृत्वा निःशङ्कमेतान्हतेति प्रेषितै**र्निमित्तभूतैर्देव**तै**स्तानसुरान्घातयित्वा स्व**स्वाधिकारं **प्रवेशिता देवता अद्यापि तं भगवन्तं भजन्ते एवं प्रभावः** सामर्थ्यं यस्य तम्। **भावे**न भक्त्या **लब्धुं** योग्यं। स्मृतिश्च *'पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया'* इति। **सदयहृदयं दत्तात्रेयं शरणं व्रजेति**।।२६।।

तथेत्युरीकृत्य तदर्जुनोग सह्यं गतोऽसह्यपराक्रमोऽङ्गम्।।

निपात्य दत्ताग्रत आह नम्रस्तं मां प्रभो पाहि तवास्मि कम्रः।।२७।।

तथेति तद्वाक्यमङ्गीकृत्य **असह्यपराक्रमोऽर्जुनः सह्यमगं** सह्याद्रिं **गतः**। भक्त्या **नम्रो**ऽर्जुनः। अङ्गानि सन्ति यस्य त**दङ्गं**, अर्श आदित्वान्मत्वर्थीयोच्। देहं, **दत्ताग्रतो निपात्य**, दण्डवत्प्रणम्य **तं** श्रीदत्तं **आह** हे **प्रभो मां पाहि** अहं **तव कम्रः**

त्वत्कामयिता**स्मि**।।२७।।

निर्भर्त्स्यमानोऽपि नृपः सकोपं दत्तेन भावं स गतोऽप्यकम्पम्।।

न विव्यथे सेवनतत्परस्तं प्रोचे गुरुर्येन भयं निरस्तम्।।२८।।

दत्तेन सकोपं यथा तथा **निर्भर्त्स्यमानोऽपि सेवनतत्परः अकम्पं** निश्चलं **भावं** भक्तिं **गतः सोऽपि** नृपोऽर्जुनः **न विव्यथे** भजनान्न चचाल **येन** दर्शनमात्रादेव **भयं निरस्तं** स **गुरु**र्दत्तात्रेय**स्तं प्रोचे**। अथवा श्रीदत्तसङ्गतिमात्रेण **येन भयं** बिभेत्यस्मादिति भयं द्वैताभिनिवेशरूपं विधिनिषेधलक्षणं पापादिरूपं तत्फलं वा माया वा **निरस्तं तं** अर्जुनं **प्राह**।।२८।।

(गद्यम्)**आयुष्मंस्ते भद्रमितो गच्छ गच्छाहं स्त्रिया उच्छिष्टभाग्विवसनो धर्माधर्मानभिज्ञो भक्ष्याभक्ष्यविवर्जितोऽङ्कगतवनितासंसर्गदूषित उन्मत्तवदतो मत्संगतस्तेऽशुभं भावीत्युक्त्वा दृङ्मात्रेण तद्भुजावपातयत्।।२९।।**

-प्रशस्तमायुर्यस्य स **आयुष्मान्** तत्संबुद्धौ। प्राशस्त्यार्थे मतुप्। **ते** तुभ्यं **भद्र**मस्तु। **इतो** सकाशा**द्गच्छ गच्छ**। यतो**ऽहं स्त्रिया** मद्या**द्युच्छिष्टभाक्**। **वि**वस्त्रो **धर्माधर्मा**प्रवीणः **भक्ष्याभक्ष्यविवर्जित**श्च उत्सङ्गस्थस्त्री**संसर्गदु**ष्टः **उन्मत्तवद**स्मि **अतो मत्सङ्गात्ते शुभं** न **भावीत्युक्त्वा** स्वदृष्टि**मात्रेणै**व न तु शस्त्राघातेन **तद्भुजौ** भुवि **अपातयत्**।।२९।।

-क्रमेण यथार्थविद्वाननुरूपमुत्तरं दास्यन्गद्येनाह -

(गद्यम्)**भगवन् त्वदभिन्नत्वादितः क्वास्य गमनं भवान्मायारचितपदार्थभागिव विक्षेपावरणाभावाद्विवसनो नित्यमुक्तत्वाद्धर्माद्यतीतः स्वयमनश्नन्नश्नतो जीवस्य साक्षीतो भक्ष्यादिवर्जितो भवतो मायाया एकदेशस्थितत्वाद्वनितायाश्चासङ्गतत्वं लोकदृष्ट्या तु दूषितत्त्वमुन्मत्तत्वं चातो मम शुभं भावीत्युक्त्वा मां पाहीति प्रणिपतन्तं शोचन्तं वरान्वृणीष्वेत्याश्वास्यामर्जुनशोकं चकार।।३०।।**

भगवन् 'जीवो ब्रह्मैव नापर' इत्युक्ते**स्त्वदभिन्नत्वादित**स्त्वत्तः **क्वास्य** गतिः न क्वापि। **भव**तो **मायारचितपदार्थभा**क्त्व**मिव** मूढैः कल्प्यते तन्न घटतेऽसङ्गत्वादि*तीव*पदेन सूचितम्। **वसन**मावरणं तद्रहितः। **अनशन**न्नभुञ्जानः 'नादत्ते कस्यचित्पापम्' इति स्मृतेः। 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनशनन्नन्यो अभिचाकशीति' इति श्रुतेः। अङ्कगतत्व**मेकदेशस्थितत्वं**। 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि','विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थतो जगत् ' इति श्रुतिस्मृती। शेषं सुगमं। अत्रा**र्जुनमशोकं चकारे**त्याश्चर्यं शोचन्तमर्जुनं वरछंदनेन शोकरहितं चकार।।३०।।

कृतवीर्यसमुद्रेकः कृतवीर्यनृपार्भकः।।

दत्ताभयं नमस्कृत्य दत्तात्रेयमिदं जगौ।।३१।।

प्रभुणा पुनः पुनर्विचाल्यविचाल्यमानोऽपि धृत्या स्थितत्वात्**कृतः वीर्यस्य** बलस्य **समुद्रेको** येन स चासौ **कृतवीर्यनृपार्भक**श्च सोऽर्जुनः। शेषं स्पष्टम्।।३१।।

(*शार्दूलविक्रीडितं* वृत्तम्) -

सप्तद्वीपधरेशतान्यवशता युद्धेऽप्रतिद्वंद्वता।।

बाहूनां च सहस्रता विजयता ख्यात्याधिकात्पञ्चता।

वित्ता सिद्ध्यनुकूलतार्थबहुताकुण्ठेतिता दातृता-

युष्मत्ता भवदङ्घ्रिभक्तिदृढता चान्तेऽस्तु सायुज्यता।। ३२।।

सप्तद्वीपपृथ्वीश्वरत्वं, ममैकस्यैवास्त्विति सर्वत्र। **अन्ये**षां **वशत्वं**, **युद्धे अप्रतिद्वन्द्वत्वं**, इच्छया **बाहूनां सहस्र**त्वं, यत्र कुत्रापि **विजय**त्वं, **ख्यात्याधिका**द्भवादृशात्सकाशान्मरणं, **वित्ता**, सर्वज्ञत्वं, **सर्वसिद्ध्यनुकूल**त्वं, **अर्थबहुता**, अक्षय्यं धनं, **अकुण्ठ**गतित्वं, **दातृत्वं**, **युष्म**त्पद**भक्ति**दार्ढ्यं, **अन्ते** पुनरावृत्तिरहितं **सायुज्यं चास्तु**।।३२।।

(*वंशस्थवृत्तम्*) -

तथेति भूपोऽर्थविदोदितो गतो नतोऽभिषिक्तो मुनिभिःपदे स्थितः।।

अधर्मकर्ता परपीडकोऽस्त्रभृन् मया विना हन्मि तमित्यघोषयत्।।३३।।

अर्थविदा, वृत्तिज्ञेन श्रीदत्तेन। **तथेत्युदितो नतो**ऽर्जुनः पुरं **गतः**। **मुनिभि**श्च यथाविध्य**भिषिक्तः**। राज्य**पदे स्थितः** आह। भूतले **अधर्मकर्ता**, **परपीडक**श्च, **मया विना शस्त्रभृ**च्च, यः कोऽपि भवे**त्तं हन्मीति** सर्वत्र भेरीघोषपूर्वकमा**घोषया**मास।।३३।।

(उपजातिवृत्तम्) -

पूर्ग्रामगोक्षेत्रधनाश्वपाता स्मृतोऽपि सर्वार्तिहरोऽरिहन्ता।।

त्राता प्रपन्नस्य रुगाधिहर्ता नैकाङ्गधर्ताऽत्रिजवद्विहर्ता।।३४।।

पूरादिनां स्वयं पालकः। **स्मृतोऽपि** सर्वेषां **सर्वार्तिहरः**। **अपि**शब्दादस्मृतोऽपि, कृपातिरेकेण सार्वज्ञ्यादार्तं विज्ञायाप्यार्तिहरः **अरी**णां **हन्ता**थापि **प्रपन्नस्य त्राता**। सर्वेषां **रुक्** रोगः **आधि**र्मनस्तापस्तन्नाशकः। कार्यपरत्वेन **नैकाङ्गधर्ता**ऽनेकदेहधरः। दत्तात्रेय**वद्विहार**कर्ता चासीत्।।३४।।

*(प्रहर्षिणी*वृत्तम्) -

नाकाले मृतिररिभीतिरास राज्यं भूपाले नयविदि शासतीज्यपूज्यम्।।

दुर्भिक्षं न हि न हि मारिकेतिभीतिर्न स्तेनाग्निजभयमास कूटनीतिः।।३५।।

-**नयविदि**, नीतिज्ञेऽर्जुने। **ईज्यपूज्यं**, श्रेष्ठमान्यं। **राज्यं शासति** सति। कस्याप्य**काले मृतिर्नास**। ना**रिभीतिः**। **न हि दुर्भिक्षं**। **मारिकेतिभीतिर्न हि**। तत्रेतयस्तु '*अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शलभाः शुकाः। स्वचक्रं परचक्रं च सप्तैता ईतयः स्मृताः* 'इति। **स्तेनाग्निजभयं न** *स्तेन*श्चोरः। **कूटनीति**श्च ना**स**।।३५।।

-संक्षेपतस्तल्लीलामाह-

कर्कोटकाहिजिद्रेमे परावर्त्य च नर्मदाम्।।

शर्मदां तत्पतिं सिन्धुं जित्वापि बहुनर्मदाम्।।३६।।

बहूनि **नर्मा**णि **द**दातीति तां। **शर्मदां**, सुखदां। **नर्मदां**, रेवां। **परावर्त्य तत्पतिं सिंधुं** क्रोधेनायान्तं सहस्रभुजताडनेन **जित्वा**। सापराधि**कर्कोटक**पुत्र**जि**द्राजा नर्मदायां स्त्रीभिः सह **रेमे**।।३६।।

-तस्य वैराग्यमाह षड्भिः-

(द्रुतविलंबितवृत्तम्)-

चतुरशीतिसहस्रसमा व्यधात्स भुवि राज्यमहो सुयशोऽप्यधात्।।

त्रिभुवने भुवनेशकृपावशादथ विरागमगात्स विधेर्वशात्।।३७।।

चतुरशीतिसहस्रवर्षाणि। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। **भुवि राज्यं व्यधात्** व्यकरोत्। **भुवनेशः** श्रीदत्तस्त**त्कृपावशात् त्रिभुवने सुयशोऽपि अधात्**। **अहो** इत्याश्चर्यं। भुवनेशकृपावशादित्युभयत्राप्यन्वेति। ईशानुग्रहं विना नाद्वैतमतिः। '*यमेवैष वृणुते तेन लभ्य*' इति श्रुतेः। '*तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्*' इति स्मृतेः। '*ईश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैतवासना*' इत्यभियुक्तोक्तेश्च। **अथ** *भुवनेशकृपावशा*दुदितो यो विधिः तस्य **विधेर्वशाद्विरागं** वैराग्यं **अगात्**।।३७।।

(उपेन्द्रवज्रावृत्तम्)

क्व चात्मरूपानुभवप्रमोदाः क्व कुस्त्रियां वर्णरतिप्रमोदाः।।

य इन्द्रियाणां जरयन्ति तेजो रमेत तैः किं चिरजीवितेऽजः।।३८।।

विरागमाह- **कु**त्सित**स्त्री**णां **वर्णरतिप्रमोदाः क्व**। **आत्म**स्व**रूपानुभवप्रमोदाश्च क्व**। बुद्धिग्राह्यातीन्द्रियात्यन्तिकसुखापेक्षया दुःखयोनिसोपाधिकसातिशयानित्यसंस्पर्शजभोगसुखस्यात्यन्तं गर्ह्यत्वात्। **ये** कुस्त्रियां वर्णरतिप्रमोदाः **इन्द्रियाणां तेजो जरयन्ति**। **अजो**, ब्रह्मापि, **तैः** सह **चिरजीविते रमेत किं** अपितु न। किं पुनरल्पायुषां नृणां कथा।।३८।।

(इन्द्रवज्रावृत्तम्) -

जन्मान्तरे येऽद्य च ते श्व एव तद्भुक्सदा श्वा स खरोऽश्व एव।।

धिक्तान्मनोविभ्रमबन्धहेतून् धिङ् मां न चेक्षे सत आत्मसेतून्।।३९।।

जन्मान्तरे ये भोगा**स्ते चाद्य** जन्मनि। उपलक्षणमिदं, ये गतदिने भुक्तास्ते चाद्य एव, येऽद्यैव भुक्तास्तेऽपि **श्व एव**। अतः यः सदा तान्भुनक्तीति **तद्भुक् स** च **श्वा**, **खरोऽश्व एव**, विवेकाभावात्। **मन**सो **विवधभ्रमबन्धहेतून्तान्धिगस्तु**। तथा योऽहं **आत्म**ना **सेतु**भूतान्**सतः** साधून्**नेक्षे** तादृशं **मां धिक्**।।३९।।

(द्रुतविलंबितवृत्तम्)-

चलदलान्तजलोपमजीविते मृगजलोपम भोग उ सेविते।।

क्व सुखमद्य विवेक उपस्थितस्तत इतस्तु भजेऽजमुपस्थितः।।४०।।

चञ्चलपत्रस्थो**पमे जीविते** अत्यल्पे आयुषि, **मृगजलोपमे भोगे** स्वाप्नसादृशे **सेविते** सति **सुखं क्व** न क्वापि। परिणामतापादिना दुःखमेव विवेकिनामिति पातञ्जलात्। यतो**ऽद्या**यं परमदुर्लभो **विवेक उपस्थितो**ऽस्ति **तत**स्तस्मात्कारणात् **इत** उपरि **तु उपस्थितः** समीपवर्ती सन्न**जं** जन्मादिशून्यं, स्वेच्छोपात्तविग्रहं श्रीदत्तं **भजे**।।४०।।

(अनुष्टुप्)

एवं सुनिर्विण्णमतिर्नृपतिः प्राप सत्पतिम्।। सद्गतिस्तत्परीक्षार्थं व्यर्थं ध्यानस्थवद्बभौ।।४१।।

-**एवं सुनिर्विण्णा मति**र्यस्य स **नृपतिः स**तां **पतिं** श्रीदत्तं **प्राप**। **स**तां **गतिः** श्रीदत्त**स्तत्परीक्षार्थं**, **व्यर्थं** निरर्थकं, यद्वा **वि**विधाः शिष्यपरीक्षादिलक्षणाः **अर्थाः** यस्मिन्कर्मणि यथा तथा, **ध्यानस्थवद्बभौ**।।४१।।

तादृशं गुरुं दृष्ट्वा तुष्टावेत्याह *शालिन्या* -

भूयो भूयो नामभिर्देवमुच्चैर्भूयो भूयो हन्त सम्बोध्य नीचैः।।

कं साकं सास्त्रं गिराधाय देवं स्मारं स्मारं तद्यशोऽस्तौत्तमेवम्।।४२।।

-**भूयो भूयः**, पुनः पुनः। **उच्चैः भूयो भूयो नामभिः**, बहुभिर्बहुभिर्नामभिः। **देवं उच्चैः संबोध्य**। **गिरा**, वाण्या **साकं**, **सास्त्रं**, नेत्रोदकसहितं। **कं**, शिरः। नीचैः **आधाय**। भक्तनुग्रहलक्षणं **तद्यशः स्मारं स्मारं**, स्मृत्वा स्मृत्वा। आभीक्ष्ये णमुल्। **तमेव देवं एवं** वक्ष्यमाणप्रकारेणा**स्तौत्**।।४२।।

(योगिनीवृत्तम्)-

भगवन् सविधे दयानिधे मघवन्मान्य तवाद्य सन्निधे।।

पतितं किमुपेक्षसे हि दृक्पतितं पावयतीश ते स्वदृक्।।४३।।

हे **मघवन्मान्य** हे **दयानिधे**। सन्तो निधीयन्तेऽस्मिन्निति सन्निधिः तत्संबुद्धौ हे **सन्निधे भगवन्**। **अद्य तव सविधे**, सन्निधौ, **पतितं** मां **उपेक्षसे किं** सर्वथा भक्तोपेक्षा ते नोचिता। हे **स्वदृक्**, स्वरूपानुभवज्ञ। **हि**, यस्मात्। **ते** तव। **दृक्** कृपाकटाक्षलेशः। **पतित**मपि **पावयति** किं पुनर्भक्तान् धार्मिकान्पावयतीति वक्तव्यम्।।४३।।

-अपि अयमित्युपेक्षसे इत्याशंक्याह *योगिन्या*-

अघवानयमित्युपेक्षसे भगवान्माद्य भवान्न चेक्षते।।

मघवाप्यवितो नतो यथाप्यघवानप्यव मां नतं तथा।।४४।।

-**अयं** पाप**वानिति भगवान्भवान्मामुपेक्षते** चेत्तर्हि **अघवानपि नतो मघवा यथावितो** जंभासुरभयाद्रक्षित**स्तथा**पि अघवन्तमपि मां अविद्याकामकर्मभ्यो**ऽव**, रक्ष।।४४।।

(योगिनीवृत्तम्)-

प्रथमं तव माययावृतस्तत एतद्विभवो मया वृतः।।

स्वयमेव निजाहितोऽभवं शरणं त्वाद्य ततो गतोऽस्म्यहम्।।४५।।

कुतः पूर्वं संपदो वृत(ता) इति चेन्मौर्ख्यादित्याह- पूर्वं **ते माययाऽऽवृतः तत एष विभवो** राज्यादि**र्मया वृतः**। यतः **स्वयमेव** स्वस्य शत्रु**रभवं ततोऽद्य त्वां शरणं गतोऽस्मि**।।४५।।

-अनर्थप्रापकराज्यदातुर्ममायं दोष इत्यत आह-

क्व च दोष उ एष वदान्यतस्तुषकांक्षिवदेव वदान्यतः।।

भवतोषधिया भव ईप्सितो भवतोभव नाभव ईप्सितः।।४६।।

हे भगवन्। **एष उ** एष एव। मोक्षमनादृत्य राजवैभवादिवरणलक्षणः **दोषः अन्यतः**, सार्वविभक्तिकस्तसिः। मत्तो**ऽन्यस्य क्व च वद**, भगवन्निदं ब्रूहि। **वदान्यतः**, यथाकामं वृणीष्वेति वदतो दानशौण्डा**त्तुषं** धान्यत्वचं कांक्षतेऽसौ **तुषकांक्षी** तेन तुल्यस्त**द्वत्**। तेन तुल्यमिति वतिः। *धान्यत्वचि तुषः पुमानि*त्यमरः। **भवे तोषः** स्त्रीपुत्रादिलक्षणः, तस्मिन्तात्पर्येण **धी**र्यस्य तेन मया। राज्यादिलक्षणः पुनर्जन्मज्ञापकः **भव** एवे**प्सितः**। हे **अभव**, भवनिवर्तक। **भवतः अभवः**, मोक्षः, **नेप्सितः**।।४६।।

द्विरदाश्वधनादिषु किं सुखं वरदार्भवधूत्थमु किं सुखम्।।

सुखरूपनिजात्मकविघातकैः किमु तैर्भवसागरपातकैः।।४७।।

हे **वरद**। गजा**श्वधनादिषु किं सुखं**, न किमपि। अथवा कुत्सितं सुखं, **किंसुखं**। तथा **अर्भवधूत्थं**, **उ**, अपि। किं सुखं। **सुखरूपो** यो **निजात्मा** स्वरूपभूत आत्मा तस्य **वि**शेषेण **घातकैः**। उत च **भवसागरपातकैः तैः** पूर्वोक्तैर्द्विरदादिभिः **किमु** किं कर्तव्यम्। प्रमादेनात्मतिरस्कारः आत्मघातः न तूरभेदमात्रम्।।४७।।

भवत्प्रसादादजय्यसंसारलक्षणमृतिपराकृतिं विनेह सर्वं संपादितमित्याह *योगिन्या* -

अहिता विहिता मयानुगा विहिता श्रीः सुहितापि सानुगा।।

अनुगायकवत्सुराः कृता अनुगा नैव मृतिः पराकृता।।४८।।

अहिताः, शत्रवः। **मयाऽनुगाः**, दासाः। **विहिताः**, कृताः। **सानुगापि**, अष्टमहासिद्धिसहितापि **श्री**र्लक्ष्मीः। **सुहिता** कृता। **सुरा**, देवाः **अनुगायकवत्कृताः**। अथापि **अनुगा**, जन्मनि जन्मिनि पृष्ठतो लग्ना। **मृति**र्मृत्यु**र्नैव परा**वर्तितः अतो मां धिक्।।४८।।

'निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यत' इति श्रुतेस्त्वत्पदप्राप्त्या तां मृतिं परावर्तयेत्याशयेन प्रार्थ्यते *योगिन्या* -

न यमाच्च बिभेम्यहं तथा नयमानी भवचक्रतो यथा।।

न यमादिभिराप्यत पदं नय माद्याभयमीश ते पदम्।।४९।।

यथा मृत्युलक्षण **भवचक्रतोऽहं बिभेमि तथा नयं** न्यायं मन्तुं शीलं यस्य स तथा। ताच्छील्ये णिनिः। अहं च **यमा**च्च दंडधरा**दपि न बिभेमि** नयशीलस्य यमदण्डाभावात्। ईदृग्भवचक्रं भवत एकदेश एव स्थितं(त)दुपरिपदवाच्यं भवचक्ररहितं तेऽमृताख्यं स्वरूपं। 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति श्रुतेः। तदेव मयापेक्षितं तच्च **ते पदं यमादिभिरपि** अष्टाङ्गयोगादिभिरपि **नाप्यते**, तस्य चतुर्विधक्रियाफलत्वाभावात्। हे **ईश अद्य** आद्येति संबोधनं वा। हे **आद्य**। सर्वकारणकारण। **अभयं**, भयनिवर्तकं। 'अभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयं गतो भवति' इति श्रुतेः। त**त्ते पदं मां नय**।।४९।।

अविरक्तस्य तु तद्दुर्लभमित्यत आह *योगिन्या* -

स्पृहयामि न भौमवैभवं स्पृहयामीश न दैववैभवम्।।

स्पृहयामि न सिद्धिवैभवं स्पृहयामीश दास्यवैभवम्।।५०।।

हे **ईश्वर** ते **दास्यवैभवं स्पृहयामि** अन्यत्स्पष्टम्।।५०।।

दास्यं पारतंत्र्यमित्यत आहैकरूपेण -

अपि दास्यवतः परतन्त्रता तव दास्यत इन्निजतन्त्रता।।

अत एव मतं तव सेवनं तत एव चरे वनसेवनम्।।५१।।

दासा विद्यन्ते यस्य तस्य **दासवतोऽपि** राजादेः **परतन्त्रता** विध्यधीनता लोके दृश्यते। **तव दास्यत इत्** एव **निजतन्त्रता** भगवद्भक्तस्य विधिनेषेधातीतत्वात्स्वाधीनत्वं **अत एव तव सेवनं मतं** ममेति शेषः। मतिबुद्धीत्यादिना षष्ठ्यपेक्षितत्वात्। ननु त्वं राजाहं वनगोचरोऽतो मम सेवनं कथं घटत इत्यत आह यस्माद्भवत्सेवनं मतं **तत एव** भवत्सेवार्थं राज्यादि सर्वं विहाय **वनसेवनं चरे**। अहमिति शेषः।।५१

वने वानप्रस्थार्पितकन्दादिभैक्ष्यसेवनमहो कष्टं अहहा प्राप्तवैभवानादरः कुबुद्धिरेवेत्यत आहै*करूपेण* -

नरको नरकोट्यधिपस्य यदा नरकोत्तरकोशभूतोऽपि तदा।।

वरमेव हि भैक्ष्यममानदं परमेव लभेत्तव यत्पदम्।।५२।।

यदा, यर्हि। **नरकोट्यधिपस्य** नरपतेरन्ते **नरकः**। तथा **नरकः उत्तरो** येषां तादृश**कोशभृतोऽपि यदा** यर्हि नरकः। तर्हि **हि**, निश्चयेन। **अमानदं** मानहरमपि। **भैक्ष्यं वरं**। किं तेनेत्यत आह तेन एव **यत्परमं पदं** त**देव लभेत्** दुर्लभस्याप्यनेनोपायेन सुलभत्वं। तव पदमित्यत्र षष्ठ्यर्थो राहोः शिर इतिवदौपचारिको भेदोऽवगन्तव्यः।।५२।।

(*अनुष्टुप्*)-

अत एव स्वतःपूर्ण योग्यं योग्याय देहि मे।।

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ मद्दृष्ट्या प्रभो जागृहि जागृहि।।५३।।

-यतो दृढवैराग्यसत्त्वा**द्योग्याय**, विरक्ताय पात्रभूताय, **योग्यं** ज्ञानं **देहि**। किञ्चित्सेवाद्यादाय दास्यामीति चेत्संबोधयति हे **स्वतः पूर्ण**, आप्तकामेति। ननु निद्रितोऽहमित्यत आह 'गतिस्थित्यासनस्वप्ना न कदापि चिदात्मनि' इति, भगवतो निद्राभावेऽपि **मद्दृष्ट्या** निद्रित इवापि भगव**न्नुत्तिष्ठोत्तिष्ठ** आदराद् द्विरुक्तिः। हे **प्रभो**, समर्थ। **जागृहि जागृहि**।।५३।।

इति स्तुवति मूर्छा च याति भूभृति भूभृति।।

उषस्यृषय एत्येशं नत्वा देवाश्च निर्ययुः।।५४।।

भूभृति, भूपालेऽर्जुने। **इति स्तुवति** सति, चापरं **भूभृति** , सह्यपर्वते **मूर्छां याति** सति। याते शरदिति सप्तमी। **उषः** कश्यपादि**ऋषयः** दर्शनार्थमागत्य **ईशं** श्रीदत्तं **नत्वा** पुन**र्निर्ययुः देवा** इन्द्रादय**श्च** नत्वा निर्ययुः।।५४।।

(गद्यम्)**तदनूत्थितः श्रीदत्तः शिष्याभिवादितः स्वीकृतशिष्यदत्तामृत आचान्तः श्रितनैर्ऋतदिक्प्रान्तः कृतमलोत्सृतिर्जलाशयमितः शोधितपद्धस्तमुखदन्तः सुस्नातः कृतसंध्योपास्तिस्तर्पितदेवतादिः श्रीपत्तनादाहृतयाचितकः कृतभुक्तिराचान्तः पुनर्ध्यानमास्थितस्तदा प्रणतः शान्ततपा भगवन्नुपोषितं मूर्छितं स्थितमेतं कृतवीर्यसुतं द्रष्टुमर्हसीति प्रणिपपात।।५५।।**

-**तदनु** तदनन्तरं **उत्थितः श्रीदत्तः शिष्यैः अभिवादितः स्वीकृतं शिष्यदत्तं अमृतं** जलं येन स तथा। **आचान्तः** कृताचमनः। मलोत्सर्गार्थं **श्रितः नैर्ऋतदिक्प्रान्तो** येन सः। **कृतमलोत्सर्गः**, **जलाशयं** प्राप्तः, मृज्जलाभ्यां **शोधितौ पदौ हस्तौ मुखं दन्ता**श्च येन सः। **सुस्नातः कृतसंध्योपा**सनः, **तर्पितो देवतादयो** येन, एतेन ब्रह्मयज्ञ उक्तः। **श्रीपत्तना**त्करवीरपुरा **आहृतं**, आनीतं **याचितकं** याच्ञयाप्तं भैक्ष्यं येन सः। 'शान्ता विद्वांसो भैक्ष्यचर्यां चरन्त' इति लोकसंग्रहार्थं, न तु साधकत्वेन। **कृत**भोजनः, **आचान्तः**,

पुनर्ध्यानमास्थितः। **तदा प्रणतः शान्ततपा** नाम शिष्यः आह **भगवन्नि**त्यादि स्पष्टम्।।५५।।

(*उपजातिवृत्तम्*) -

उवाच दत्तस्तमुदारचित्तः प्रियाय दत्तः ससुसिद्धिवित्तः।।

भूगोल एवाद्य ददाम्यदत्तं स्वरादिमस्मै यत एष भक्तः।।५६।।

उदारचित्तः दत्तः तं शिष्य**मुवाच**। **प्रियाया**र्जुनाय **सुसिद्धिवित्तसहितः** सप्तद्वीपात्मक**भूगोल एव दत्तः** अथाप्य**द्यास्मै अदत्त**मसमर्पितं **स्वरादि** ब्रह्मलोकान्तं **ददामि यत एष** मम **भक्तः** मम भक्तायादेयं किमपि नास्ति।।५६।।

कृतवीर्यसुतो ह्रीतः नतो वव्रेऽमृतं यतः।।

श्रुतभ्रान्तिनिवृत्तिश्च प्राचामाचार्य आह तम्।।५७।।

अर्जुनो **-ह्रीतः** लज्जितः। **नतः** नम्रः। अदत्तं स्वरादिमित्यादिना प्रलब्धोऽपि **अमृतं** मोक्षं **वव्रे**, आचकांक्ष न स्वर्गादि। **यतो**ऽमृतात् **श्रुतभ्रान्तिनिवृत्तिः**, शास्त्रभ्रमनिवृत्तिः। **च**काराद्धृदयग्रंथिभेदादि। तदा **प्राचां** ब्रह्मादीनां **आचार्यः** श्रीदत्तः **तम**र्जुन**माह**।।५७।।

शासनाच्छ्रास्त्रमिति व्युत्पत्तेः सर्वेषामपि शास्त्राणामद्वैते ब्रह्मणि तात्पर्यमिति वक्तुं तावत्सप्तगाथा अनुक्रमते दशभि*रुपजाति*भिर्द्वाभ्या*मनुष्टुब्भ्यां* च। तत्राद्यगाथा (गाथा नामेतिहासः) त्वाष्ट्रशास्त्रविदोऽसौ -

बृहस्पतिर्देवपतिं स्म वक्ति गाथाततिं तां शृणु भूतिनाथ।।

पुराभवच्छास्त्रविदत्र शास्त्रं त्वाष्ट्रं स विद्वान्कृतभूरिगेहः।।५८।।

हे **भूतिनाथा**र्जुन। **बृहस्पतिर्देवपति**मिन्द्रं यां **गाथा**नां **ततिं** पङ्क्तिं **वक्ति स्म**। लट् स्म इति भूतार्थे लट्। **मां** मत्तः **शृणु**। **पुरा** युगान्तरे**अत्र** लोके कश्चि**च्छास्त्रवित्** आसीत्। **त्वाष्ट्रं** शिल्पशास्त्रं **विद्वान्सः कृता**नि **भूरिगेहानि** अन्येषां येन सः।।५८।।

आयादिविद्यस्य गृहं स चक्रे सायासदुःखार्तिरुगादिहीने।।

यज्ञादयस्तद्भवनेऽमिताः स्युर्मृतस्ततः स्वर्गमितः सुपुण्यः।।५९।।

स शास्त्री **आय**व्यया**दिवित् यस्य** यस्य **गृहं चक्रे** निर्ममे **आयासदुःख**पीडारोगवर्जिते **तद्भवने यज्ञ**दाना**दयोऽमिताः स्युः ततः** शोभन**पुण्यः** सः **स्वर्गं इतः**।।५९।।

भूयोऽत्र भूत्वापि नृपस्ततोऽभूद्भूयोऽपि विप्रः स गतोऽमृतं हि।।

गाथादिरेषा त्वपरा तु गाथा विप्रोऽभवत्कश्चनकामशास्त्री।।६०।।

भूयः सो**ऽत्र नृपो भूत्वा ततो भूयोऽपि विप्रो** भूत्वा**ऽमृतं** मोक्षं **गतः**। **ही**ति पुराणप्रसिद्धं। इयं क्षुद्रशास्त्राधारेण क्रममुक्तिकथनरूपा **आदिः एषां गाथा** कथिता। **अपरा तु गाथा** कथ्यते **कश्चन कामशास्त्री विप्रः अभवत्**।।६०।।

स स्त्रीसुमान्यो वृतराजकन्यो वात्स्यायनोक्तं सुरतं स वेद।।

गन्धर्वतां प्राप्य मृतः स धातृप्रसादस्तत्र गतः स मुक्तिम्।।६१।।

स कामशास्त्री। **स्त्री**णां **सु**तरां **मान्यः**। **वृता राजकन्या** येन। **वात्स्यायनोक्तं सुरतं** कामशास्त्रोक्तवन्मैथुनक्रियां **वेद**। शास्त्रोक्तानन्दानुभवपुण्येन, **मृतः सः गन्धर्व**त्वं **प्राप्य**, **तत्र**, गंधर्वत्वेऽपि, **धातृप्रसादतः** ब्रह्मदेवप्रसादा**न्मुक्तिं गतः**। देवत्वेऽपि मोक्षाधिकारः स्मर्यते 'तदुपर्यपि बादरायणः संभवात्' इति न्यायाधिकरणात्।।६१।।

तथान्यगाथां शृणु सन्विकंप्रः सप्तग्रहग्रस्त इहास विप्रः।।

क्षिप्रप्रसादो भगवांस्तदोकः प्राप्तः सुगुप्तः खलु येन लोकः।।६२।।

इयं द्वितीया गाथा। हे राजन्। **विकंप्रः सन्** समाहितान्तःकरणः सन्। **तथा** तेन प्रकारेणा**न्यगाथां शृणु**। **इहा**त्र देशे। **सप्त**भूत**ग्रहग्रस्तः विप्रः आस**। **क्षिप्रं प्रसादो** अनुग्रहो यस्य स **भगवान्**, अहमिति वक्तुराशयः। **तदोकः**, तद्गृहं **प्राप्तः**। **येन** प्राप्तेनावधूतवेषदर्शनेन लोक्यत इति **लोकः सु**तरां **गुप्तः खलु**।।६२।।

तल्लब्धमन्त्रैः क्रमतो द्विजस्य पिता प्रसादाद्विधिनाश्वजस्य।।

न्यवारयद्यद्वदिहात्मदोषा योगैः क्रमान्मुक्तिमगात्तदैषः।।६३।।

तस्मै भिक्षां प्रदायालौकिकीं तच्छविं दृष्ट्वा यत्नतस्तत्पृष्ठलग्नो भूत्वा तं प्रसादयामास। ततः ग्रहग्रस्त**द्विजस्य पिता**, तस्माद्भिक्षुरूपाद्दत्तात्रेया**ल्लब्धमंत्रैः** न्यासध्यानादि**विधिनाजस्य प्रसादा**द्दत्तात्रेयकृपावशा**त्क्रमत** एकैकशो भूतं **न्यवारयत्**। **यद्वदिह** मोक्षमार्गे, **क्रमाद्योगैः** दोषदृष्ट्याद्युपायैः **आत्मदोषा**, मनोदोषा आगन्तुका रागादयो निवार्यन्ते तद्वत् सर्वभूतग्रहान्न्यवारयत्। यदा भूतनिष्क्रान्तिर्जाता तदा **एषः** ग्रहमुक्तः विप्रसुतः **क्रमा**च्छ्रवणाद्यभ्यासेन **मुक्तिमगात्** एवं क्षुद्रमपि शास्त्रं महोपकारकम्।।६३।।

तथान्यगाथां शृणु विष्णुदत्तः स्वकर्मणाभ्यर्चितदेवदत्तः।।

भूतेन बल्यन्नभुजापि दत्तस्त्रिर्दर्शितो येन परोऽपि दत्तः।।६४।।

एवं तृतीया गाथा। **तथान्यगाथां शृणु**। फलाभिसन्ध्यभिमानराहित्येन नित्यनैमित्तिकरूप**स्व**वर्णाश्रमोचित**कर्मणा अभ्यर्चितः, देवः** स्वयंप्रकाशमानश्चासौ **दत्तो** येन स विष्णुदत्तः। माहुरे आसेति शेषः। तद्दत्तभूत**बल्यन्नभुजा** केनचिद्**भूतेन** प्रसन्नेन **त्रिस्त्रिवारं दत्तोऽपि दर्शितः**। **येन** तेन दर्शितदत्तेन श्राद्धीयक्षणमाश्रुत्य तद्ग्रहमेत्य विप्ररूपधराभ्यां सूर्याग्निभ्यां सह श्राद्धे भुक्त्वा **परोऽपि** मोक्षोऽपि **दत्तः** किमन्यत् वक्तव्यम्।।६४।।

तथापि गाथा पिशुनो झुटिंगः साध्वीशतुल्याकृतिगः सतीगः।।
स्वरादिसाम्येऽपि तयोर्झुटिंगो बद्धो द्विजेनानृतिवत्कुसङ्गः।।६५।।

तथापि पञ्चमी **गाथा**पि कथ्यते। **पिशुनः** खलः। **झुटिङ्गः** ब्रह्मचर्यावस्थायां कामार्तो मृतः पिशाचयोनिं गतो भूतविशेषः। रूपलावण्यसंपन्नायां सतीं वीक्ष्य तां भोक्तुं साध्व्याः पत्यौ प्रोषिते सति। साध्व्या ईशः पतिस्तत्तुल्याकृतिं **ग**च्छतीति **साध्वीशतुल्याकृतिगः**। **सतीं ग**च्छतीति तथा। सत्या कापट्येन मिथुनीभूय रतिसुखं प्रत्यहं लेभे। ततः प्रोष्यागतं तत्पतिं दृष्ट्वा झुटिङ्गः कस्त्वं मद्रूपधर इत्यादिना निर्भर्त्स्य गृहान्निष्कासयामास। तदा तद्बन्धवो ग्रामस्थाश्चोभयोः साम्यं दृष्ट्वा चकिताः सन्तस्तौ विष्णुदत्तप्रति निन्युः। तदा **द्विजेन** विष्णुदत्तेन **तयोः स्वरादिसाम्येऽपि कु**त्सितः **सङ्गो** यस्य सः **झुटिङ्गः अनृतिवत्** मंत्रप्रभावतो **बद्धः**। सस्तनीं कुंभीमानीय मुखेनाविश्य नालान्निर्गत्येयं स्त्री गृह्यतामित्युक्ते झुटिङ्गस्तथेति प्रविष्टोऽभूत्तदा निष्क्रमणात्पूर्वमेव तं कीलयामास। **अनृतिवदि**त्यत्र तप्तपरशुग्रहणपरीक्षादिकं छान्दोग्योक्तमनुसंधेयम्।।६५।।

तथापि गाथा पिबतेऽर्भकाय रुग्णाय निम्बं प्रददौ तदम्बा।।
खण्डप्रलोभाद्भवपीडिताय श्रुतिर्यथाऽमुख्यफलं स्वरादि।।६६।।

तथापि षष्ठी **गाथा**। आरोग्यार्थं निम्बं पिबेत्युक्त्वाप्य**पिबते रुग्णायार्भकाय** खण्डलड्डुकं दास्यामीति **खण्डप्रलोभनादम्बा** तस्य माता **निम्बं प्रददौ यथा भव**रोग**पीडिताय** बहिर्मुखाय मातृशतेभ्यो गरीयसी 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतम्' इत्यादिका **श्रुतिः यथा अमुख्यफलं** गौणफलं **स्वरादि** स्वर्गादिकं प्रतिपादयति तथा। मुख्यफलं तु चित्तशुद्धिद्वारा रुच्युत्पादनं तथा च वार्तिकसारे -'*रुचिद्वारोपकुर्वन्ति कर्माण्यात्मविमुक्तये। अज्ञानस्याविरोधित्वान्न साक्षादात्मबोधवत्।।१।। अविद्याया न चोच्छित्तौ ज्ञानादन्यदपेक्षते। ज्ञानोत्पत्तौ तु नैवान्यच्छमादिभ्यो ह्यपेक्षते।।२।। शमाद्युत्पत्तये नान्यद्बुद्धिशुद्धेरपेक्षते। बुद्धिशुद्धौ तु नित्यादिकर्मभ्यो नान्यदिष्यते।।३।। पारंपर्येण कर्मैवं विज्ञानायोपयुज्यते*' इति।।६६।।

प्रायश्चित्त्यस्तगुल्मादिरुजं सत्यर्थितो द्विजम्।। निन्ये रसेन प्रकृतिं भवार्तमिव तं कृती।।६७।।

सप्तमी गाथा। पतिप्राणार्पणेन सौभाग्यं मे देहीति **सत्याऽर्थितः**। **कृती** कुशलः विष्णुदत्तः। देवद्रोहादिपापोत्थ**गुल्मादि**रोगशान्त्यै कर्मविपाकोक्त**प्रायश्चित्ति**भिः **अस्ता** निरस्ताः **रुजः** यस्य तं **द्विजम्**। **रसेन** रसायनदानेन। पूर्व**प्रकृतिं** आरोग्यं **निन्ये**। कमिव **भवार्तमिव**, यथा भवरोगार्तं दृष्ट्वा कश्चित्परमकारुणिको ज्ञानरूपप्रायश्चित्तदानेन पूर्वकृतब्रह्महत्यात्महत्यादिपापनिरासान्ते **रसेन** नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यज्ञानानान्तादिलक्षणां **प्रकृतिं नयति** तथा। **रसो**ऽत्र ब्रह्म। 'रसो वै सः रसँ ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति' इति श्रुतेः।।(एवं सप्त गाथा उक्ताः)।।६७।।

गाथान्तिमाथार्भक आस योगभ्रष्टो द्विजस्योज्झितभोगसङ्गः।।
संसर्गहृत्यै कृतदुष्टचेष्टः संबन्धभीत्यास्य गुरुर्न चेष्टः।।६८।।

'अथ हास्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति' इति श्रुतेर्ज्ञानिनोऽपीषदन्तरत्वे न सर्वथा भयनिवृत्तिरिति कथयितुं गाथांतरमाह- **अथान्तिमा गाथा** कथ्यते। कश्चन **योगभ्रष्टः द्विजस्यार्भकः आस**। **उज्झितः** त्यक्तः **भोगसङ्गो** येन सः लोक**संसर्गहृत्यै कृताः दुष्टाः** मलमूत्रोत्सर्गभक्षणरूपा **चेष्टाः** येन सः। अयं पितेयं मातेति **संबन्धभीत्यास्य** योगभ्रष्टस्य पिता मातापि **न चेष्टो** बभूव।।६८।।

अन्तःसङ्गविसर्गेण तस्य व्यस्य भयं नयम्।। आदेश्य विष्णुदत्तस्तं सतीं प्रकृतिमानयत्।।६९।।

विष्णुदत्तमाहात्म्यं श्रुत्वा तत्पितरौ तं बालं तद्गृहं नीत्वा प्रार्थयामसतुः। तदा विष्णुदत्तः **अन्तःसङ्ग**त्यागेन **तस्य भयं व्यस्य**, दूरीकृत्य। अलेपवादाश्रयेण स्थातव्यलक्षणं **नयं आदेश्यो**पदिश्य। **तं. सतीं**, दुश्चेष्टारहितां **प्रकृतिं आनयत्**।।६९।।

फलितमाहानुष्टुभा -

आर्य पर्यवसानन्तु शास्त्राणां स्त्रोतसामिव।। सिन्धौ ब्रह्मणि दभ्राणामदभ्राणां परेऽद्वये।।७०।।

उपसंहरति- आर्येति। हे **आर्यार्जुन**। **दभ्राणामदभ्राणां** स्वल्पानां महतां च **शास्त्राणां तु, स्त्रोतसां सिन्धाविव परे ब्रह्मणि पर्यवसानं** विद्धि।।७०।।

किं तद्ब्रह्मेत्यत आह- (*शार्दूलविक्रीडितवृत्तम्*)

ब्रह्मैवैकमिदं पुराद्वयमजं यन्माययोज्जृंभितं
रूपाख्यात्मकमेतदत्र सदसत्तत्कार्यकं कार्यकृत्।।

मिथ्याप्येतदनुप्रवेशत इतः सत्यादिरूपं परं
तत्त्वं विद्धि धिया सुखी भव कृती योगेन भोगेन किम्।।७१।।

इदं प्रत्यक्षप्रमाणगम्यं नाम**रूपात्मकं** जगत्। **पुरा**, सृष्टेः पूर्वं। **अजं**, जन्मादिविकारशून्यं। **अद्वयं ब्रह्मैवैक** आसीत्। ऐक्यावधारणद्वैतप्रतिषेधबोधकै**रेक**मेवाद्वितीयमिति पदैः सजातीयविजातीयभेदशून्यं ब्रह्मोक्तम्। 'सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इति श्रुतेः। ननु मायासत्त्वे कथमद्वयत्वमिति चेच्छक्तित्वेनावस्तुत्वेन च मायायाः पृथग्गणनानर्हत्वाद्ब्रह्मैकमेव। अस्त्वेव तथा पुराधुना तु सामानाधिकरण्येन द्वैतं प्रतिभाति चेत्सामानाधिकरण्यं तु बाधायामप्युपपद्यते। यस्त्वदीयश्चोरः सः स्थाणुरितिवत् यत्परिदृश्यते तन्मायैव न वास्तवमिति तात्पर्यं। तथाहि गौडपादाचार्याः। 'एकमेवेति चाम्नानादिन्द्रो मायाभिरित्यपि।। अजायमानो बहुधा जायते माययैव तु' इति। किं तद्ब्रह्म ईक्षणपूर्वकं **यन्मायया रूपाख्यात्मकं** नामरूपत्मक**मेतत्** ब्रह्मादिस्तंबपर्यन्तं **उज्जृंभितं**। **अत्रा**धिष्ठाने ब्रह्मण्येकदेशे **सत्**, कार्यं, **असत्**कारणं, प्रकृतिमहत्तत्त्वाहंकाररूपं, **त**द्विकारजातं च, तथा **तत्कार्यं** स्थूलभूतचतुर्दशलोकतदन्तस्थसर्वप्राणिजातं भोजनगमनादि**कार्यकृदपि मिथ्या** मृषैव। मिथ्या चेत्कथं कार्यकृदिति चेत्सत्यं। **मिथ्याप्येत**द्ब्रह्मा**नुप्रवेशत** एव कार्यकृत् न स्वतः। यथा राजमुद्राङ्कितकूटकार्षापणादेः सत्यत्वेन व्यवहारसिद्धिस्तथा ब्रह्मानुप्रवेशात्तत्कार्यकृत्। ब्रह्मानुप्रवेशः श्रूयते च 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इत्यादिः। **इतः** पूर्वोक्तात्प्रकृतिविकृतिसहितात्सर्वस्माद्भूतजाता**त्परं** असङ्गं य**त्सत्य**ज्ञानानंद**रूपं तत् त्वं**, चिदंशो देहेन्द्रियमनःप्राणाहंकारविलक्षणः प्रत्यगात्मासि। एतत्सूक्ष्मं गाढं वस्तु **धिया विद्धि**। ननु 'न तत्र चक्षुर्गच्छति' इति निषेधात्कथं धियावगन्तव्यं। बाढं, न तत्र चक्षुरित्यादिना फलव्याप्तिर्निषिद्धा। यदुक्तं 'ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता। स्वयं स्फुरणरूपत्वादाभासो नोपयुज्यते' इति। श्रुतिश्च 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते। दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या' इति। किं ज्ञानेनेत्यत आह- **योगेन** वक्ष्यमाणेन **सुखी** निरतिशयानंदरूपः **कृती** कृतकृत्यश्च **भव**। 'एतद्बुध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत'इति स्मृतेः। एवं महालाभे राज्यादि**भोगेन किं** प्रयोजनं न किमपीति भावः।।७१।।

कोऽसौ योग इत्यत आह -(*उपजातिवृत्तम्*)

यमाद्यभिज्ञोऽन्वहमासनज्ञः पीत्वेडयासुं कृतकुम्भकोऽर्कात्।
त्यक्त्वा पुनर्व्यस्तमिति त्रिकालं कालं त्रिमास्या स जयेन्नृपालम्।।७२।।

अन्वहं, अहन्यहनि सर्वदेत्यर्थः। **यम**नियमा**भिज्ञः**, पद्माद्या**सनज्ञः**, **इडयासु** प्राणं **पीत्वा**ऽऽपूर्य, जालंधरबंधपूर्वकं **कृतः कुंभको** येन सः, ततो**ऽर्का**त्तदुपलक्षितया पिङ्गलया **त्यक्त्वा**। **पुनर्व्यस्तं** विपरीतं यथा तथाभ्यसेत्। एतदुक्तं भवति। पिङ्गलया प्राणमापूर्य कुंभयित्वेडया शनैरेव विरेचयेन्न तु हठात्। हठात्कृते रेचे बलहानिप्रसङ्गात्। अथवा **व्यस्तं** बहिः कुंभकं वाऽभ्यसेत्। इत्येवंप्रकारेण **त्रिकालं** अभ्यासमाचरेत्। अनुक्तापि कुंभकसंख्या विंशतिर्ज्ञेया। पुराणान्तरे तथा दृष्टत्वात्। हे **नृपा**र्जुन। **त्रिमास्या**भ्यासा**दल**मत्यर्थं **स** योगी **कालं जयेत्** समाहितो भवेत्।।७२।।

(*उपजातिवृत्तम्*)

न योगसिद्धिं घटशोधनाज्ञस्त्रिबन्धयुक्ताष्टककुंभकाज्ञः।।
उपैति मुद्रादशकानभिज्ञो विज्ञोऽपि नादश्रवणानभिज्ञः।।७३।।

-**घटशोधनाज्ञः**, देहशुद्धिमजानन्। मूलोड्यानजालंधर**बन्धयुक्त**सूर्यभेदादि**कुंभकाज्ञः**, शक्तिचालनादि**मुद्रादशकाज्ञः**, अनाहत**नादानभिज्ञश्च**, स्वयं **विज्ञोऽपि योगसिद्धिं** जीवन्मुक्तिलक्षणां **नोपैति**।।७३।।

अवधिमाहानुष्टु*भा* -

प्राणायामोऽण्डगः प्राणः सपञ्चविपले पले।।
प्रत्याहारादयो ज्ञेया द्वादशघ्नोत्तरोत्तरम्।।७५।।

पञ्चविपलसहिते द्वे **पले**। अत्यंतसंयोगे द्वितीया। तावत्कालपर्यन्तं, **अण्डगः**, ब्रह्मरन्ध्रगो यदि **प्राणो** भवेत्तर्हि **प्राणायामो** भवेत्। न तु केवलमुदरमध्य एव निरोधमात्रेणेत्यभिप्रायः। **द्वादशघ्नोत्तरोत्तरं प्रत्याहारादयो ज्ञेयाः**। पञ्चविंशतिपलैः प्रत्याहारः। पञ्चनाडीभिर्धारणा। अहोरात्रेण ध्यानं। द्वादशदिनैः समाधिरिति ज्ञेयम्।।७४।।

प्रत्याहारलक्षणमाहानुष्टुभा -

जिते प्राणे हृदार्थेभ्यः प्रत्याहृत्याखिलेन्द्रियम्।
अविक्षिप्तं स्थिरीकुर्यान्मन आत्मन्यचञ्चलम्।।७५।।

प्राणे जिते सति, वशीकृते सति। **हृदा**, सत्त्वप्रधानेन चित्तेना**र्थेभ्यः** शब्दादिविषयेभ्यः। **अखिलेन्द्रियं**, सर्वाणि इन्द्रियाणि। **प्रत्याहृत्ये**ति प्रत्याहार उक्तः। **अविक्षिप्तं**, *विक्षेपो* विषयान्तरगमनं तद्रहितं यथा तथा। **अचञ्चलं**, प्रशान्तं शान्तरजसं **मन आत्मनि स्थिरीकुर्यात्** इयं धारणा।।७५।।

(गद्यम्) **तदनु श्रुत्यनुकूलयुक्त्यनुसारि गुरूक्तं षड्.लिङ्गवित्तं भागत्यागलक्षितं सोऽहमात्मेत्यभेदतः श्रुतं परात्मैकत्वं विजातीयप्रत्ययनिरासपूर्वकं सजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणमनुक्षणं विपर्यसनिरासकृन्निदिध्यासेत्।।७६।।**

तदनु, मनःस्थिरीकरणानन्तरं। 'नैषा तर्केण मतिरापनेया'इति केवलतर्कनिषेधश्रवणात् 'श्रुतिमतस्तर्कोऽनुसन्धीयताम्'इति पूर्वाचार्योक्तत्वा**च्छ्रुत्यनुकूलयुक्त्यनुसारी** अधिकारी। **गुरुणोक्तं** न तु स्वतो दृष्टं। 'आचार्यवान्पुरुषो वेद'इति श्रुतेः। उपक्रमादि**षड्**विध**लिङ्गै**स्तात्पर्यावधारणेन **वित्तं**, ज्ञातं। विरुद्धवाच्यांशत्यागाविरुद्धलक्ष्यांशग्रहणरूप**भागत्याग**लक्षणया **लक्षितं**। **सोऽहमात्मेत्यभेदतो**ऽखण्डैकरसत्वेन नीलोत्पलविलक्षणेन **श्रुतं**, श्रुत्या ज्ञापितम्। **परं** ब्रह्म, **आत्मा** प्रत्यक्च, तयो**रेकत्वं**। असज्जडदुःखलक्षण**विजातीय**मायिक**प्रत्ययनिरासपूर्वकं**, सत्यज्ञानानन्दादि**सजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणं** अखण्डतैलधारावत्सांतत्येन चिन्तनं। **अनुक्षणं विपर्यासनिरासकृन्निदिध्यासेत्**। ध्यानप्रयोजनं विपर्यासनिरासः। यदुक्तं 'विपर्यस्तो निदिध्यासेत्किं ध्यानमविपर्यये' इति।।७६।।

(*अनुष्टुप्* वृत्तम्) -

उपस्थिता इहाप्येताः सिद्धयो याः कुबुद्धयः।।
ते भोगबुद्ध्याददते नृप तास्त्यज तापदाः।।७७।।

हे **नृप**। **कुबुद्धयो** ये **ते भोगबुद्ध्या याः आददते**। **इह** मोक्षमार्गे ता **एताः सिद्धयः** यद्यप्यु**पस्थिता** भवन्ति तथापि परिणामे **तापदास्ताः त्यज**। दूरान्वयी।।७७।।

अभ्यासपूर्वकं फलमाह *शार्दूलविक्रीडिते*न -

विक्षिप्तं शमयेत्समाधिसमये चित्तं लये बोधये-
दात्मन्येव न चालयेत्तदभये संस्थं न चास्वादयेत्।।
मध्येसाररसं रसं परमितं निर्वातदीपस्थितं
चित्तं संयमितं तदेव हि मतं शान्तं समाधिं गतम्।।७८।।

समाधिसमये विक्षिप्तं चित्तं शमयेत्। **लये** स्वापे गम्यमानं **बोधयेत्** च तच्चित्तं **अभये आत्मन्येव संस्थं न चालयेत्**। **मध्ये**ऽन्तरालावस्थायां **असाररसं न स्वादयेत्**। एवं लयविक्षेपकषायरसास्वादेभ्यो रक्षितं **चित्तं** निर्विघ्नेन **संयमितं निवातदीप** इव **स्थितं** चे**त्तदेव हि समाधिं गतं** अत एव **परं रसं** परमानन्दं **इतं** गतं विद्यात्। **तदेव हि** निश्चयेन **मतं** श्रीकृष्णशेषपूर्वाचार्याणामिति शेषः। 'दीपोपमेनेह युक्तः प्रपश्येत्' 'यथा दीपो निवातस्थो' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः।।७८।।

(*अनुष्टुप्* वृत्तम्) -

योगोऽयं दुःखसंयोगवियोगो भोगसंगहृत्।
हृद्दर्पसर्पसर्पघ्नः सुकृताढ्यः कृतान्तकृत्।।
ब्रह्ममूर्तिः शून्यवृत्तिर्यतिः स्वात्मरतिः कृती।
भिन्नसंशयहृद्ग्रन्थिः सद्गतिर्मेऽतिवल्लभः।।७९।।

ब्रह्मैव **मूर्तिः** यस्य सः, न तु ब्रह्मवित्। **शून्या वृत्त**यो यस्य सः। **भिन्नाः संशयाः हृदयग्रन्थि**श्च यस्य सः। सति ब्रह्मणि गतिर्यस्य सः **सद्गतिः**। ईदृक् **कृती** कृतकृत्यो **यतिः मे अतिवल्लभः**। श्रुतिश्च 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः'इत्यादिः। स्मृतिश्च ' प्रियो हि मे ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स मम प्रियः' इति।।७९।।

प्रारब्धाय तनुर्यस्य जनुर्यस्य पुनर्न हि।।
न हीयतेऽस्य महिमा हिमांशुकुलजाशुभैः।।८०।।

ज्ञानमहिम्ना संचितक्रियमाणकर्मण एव लयः प्रारब्धं त्ववशिष्यत इत्याह - **प्रारब्धाय** प्रारब्धमेव भोक्तुं। **तनुर्यस्य** बाधितानुवृत्या तिष्ठति। तर्हि ततः पुनर्जन्म वा नेत्याह **यस्य पुनर्जनु**र्जन्म **न हि** भविष्यति। अविद्याकामकर्मबीजाभावात्। हे **हिमांशुकुलजा**र्जुन। **अशुभैः** उपलक्षणाच्छुभैश्च कर्मभिः **अस्य** ज्ञानिनो **महिमा न हीयते** 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्धते कर्मणा नो कनीयान् ' इति श्रुतेः।।८०।।

राजन्युञ्जन्त्वमप्येवं कार्तवीर्य कृती भव।
भवदाज्ञा मतेत्युक्त्वा गत्वा दध्यौ गुहां महान्।।८१।।

हे **कार्तवीर्य राजन्**। **त्वमप्येवं युञ्जन्न**भ्यस**न्कृती** कृतकृत्यो **भव**। इति श्रीदत्तगुरुणोक्तः **महान्** अधिकारी अर्जुनः **भवदाज्ञा मतेत्युक्त्वा** प्रणम्य **गुहां गत्वो**क्तप्रकारेण **दध्यौ**।।८१।।

(*अनुष्टुप्* वृत्तम्) -

भूयो भूयोऽभ्यसन्सभ्यस्त्रिमासं स समाहितः।।

तच्छशंसैत्य गुरवे रवेस्तुल्याय सन्नतः।।८२।।

स सभ्योऽर्जुनः पुनःपुनर**भ्यसन् त्रिमासं समाहितो**ऽभूत् तत उत्थाय गुरुसमीपमेत्य **सम्यङ् नतः** सन् **रवेस्तुल्याय गुरवे** श्रीदत्तात्रेयाय **तच्छशंस** कथयामास।।८२।।

(*अनुष्टुप्* वृत्तम्) -

भुक्तो गुर्वाज्ञयाऽसक्तो योगयुक्तोऽभवत्पुनः।।

भक्तो युक्तोऽपि वर्षेण हर्षेणोत्थापितः सता।।८३।।

असक्तो विषयासक्तिरहितो। **गुर्वाज्ञया भुक्तो**ऽर्जुनः **पुनर्योगयुक्तोऽभवत्**। तदा **युक्तोऽपि** एकवर्षं समाधिस्थितोऽपि **भक्तो**ऽर्जुनः **सता** भगवता दत्तात्रेयेण **वर्षेण हर्षेणोत्थापितः** न तु स्वयमुत्थितः।।८३।।

गुरुराह महामतेऽत्र ते वद किं वा अनुभूतमुद्गते।।

न रहो हि चिरं परंतप स्थितिरुर्वीश विना परं तपः।।८४।।

गुरुः श्रीदत्त **आह**। तमिति शेषः। **उ**त्कृष्टा **गति**र्यस्य तत्संबुद्धौ। **मह**ती **मति**र्यस्य तत्संबुद्धौ। हेऽर्जुना**त्र किं अनुभूतं** तत् **हि** निश्चयेन **वद**। परान्कामादिशत्रून्तापयन्ति तत्संबुद्धौ हे **परंतप**। हे **उर्वीश** योगभूमिपालक। **हि** यस्मा**त्परं तपो विना** 'मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तप' इत्युक्तलक्षणं विना **चिरं रहः** एकान्त**स्थितिर्न** घटते अतः किमनुभूतं तद्वद।।८४।।

उत्तरमाह द्वाभ्याम् -

नृप आह महानुभाव ते कृपया मय्यहहा समाहिते।।

त्रिपुटीं न पटीयसी मतिर्धृतिमत्यप्यज वेद भेदहृत्।।८५।।

नृपः आह। हे **महानुभाव**। **ते कृपया मयि समाहिते** सति। **पटीयसी** अतिकुशला। **धृतिवती** धारणावत्य**पि**। द्वैत**भदहृद**पि। मम **मतिः** सूक्ष्माग्र्या बुद्धिः ध्यातृध्यानध्येयलक्षण**त्रिपुटीं न वेद**।।८५।।

मनसा सह पञ्च पञ्च च प्रिय गावः स्थिरतां गतां स्थिता।

मतिरप्यतिहर्ष उत्थितः स्मर एतामनुवृत्तिमीश्वर।।८६।।

हे **प्रिय** भगवन्। **मनसा सह गावः**, **पञ्च** ज्ञानेन्द्रियाणि, **पञ्च** कर्मेन्द्रियाणि **स्थिरतां गता**नि। **मतिरपि** स्थिरतां गता। योगसिद्धिलक्षणमिदं। श्रुतिश्च 'यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह। बुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः परमां गतिम्।। तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम्' इति। इतोऽपि अतिशयतो हर्षो यस्य सो**ऽतिहर्षः उत्थितो**ऽहं हे **ईश्वर एतां अनुवृत्तिं** वृत्तीनामनुवृत्तिं **स्मरे**। ननु स्मरणस्यानुभवपूर्वकत्वात्तदानीं वृत्त्यनुपलंभात्कथं अनुवृत्तिस्मरणमिति चेत्तदानीं विशेषवृत्त्यभावेऽपि प्राथमिकप्रयत्नात्तत्र सामान्येनावस्थानं स्मर्यते। 'वृत्तयस्तु तदानीमज्ञाता अप्यात्मगोचराः। संस्कारादनुमीयन्ते व्युत्थितस्य समुत्थितात्। वृत्तीनामनुवृत्तिस्तु यत्नात्प्राथमिकादपि। अदृष्टासकृदभ्याससंस्कारसचिवाद्भवेत्' इति।।८६।।

इमं मिमंक्षयानन्दहृदमेत्य सुखाम्बुधिम्।।

गतोऽस्मि विगतोपाधिराधिव्याधी न मे सुधीः।।८७।।

त्रिविधतापशांतये **मिमंक्षया** स्नानेच्छया। **इमं** योगिगोचरं **आनन्दहृदमेत्य विगतोपाधिः** सन्**सुखाम्बुधिं**, निरतिशयानन्दं **गतोऽस्मि**। भो **सुधीः आधिव्याधी मे न** शिष्टौ।।८७।।

आलिङ्ग्यालिङ्ग्यधीशस्तं शस्तं प्राह नृपार्जुन।

प्रजाः प्रजाधिभूः शाधि गच्छ गच्छ न ते द्वयम्।।८८।।

अलिंगीनां परमहंसाना**मधीशः**। **तम**र्जुन**मालिंग्य**। **शस्तं** प्रशस्तं यथा तथा **प्राह**। हे **नृपार्जुन** त्वं **प्रजाधिभूः** प्रजानायकः। अतः **प्रजाः शाधि** नीत्या शिक्षय। **गच्छ गच्छ**, राष्ट्रमिति शेषः। तर्हि लेपो भवेदत आह विरक्तस्य **ते द्वयं**, द्वैतं तत्कृतहर्षामर्षादि **ना**स्ति।।८८।।

कथं संगो न बाधक इत्यत आहानु*ष्टुभा* -

अन्तःसङ्गविहीनस्य बहिःसङ्गो न बाधकः।।

धर्मं चर परार्थं तु क्वचिद्व्यस्तं बहिश्चर।।८९।।

रागादिपरिहारेणा**न्तःसंगविहीनस्य बहिःसंगो बाधको न** भवेत्। स्वयं कृतार्थोऽपि त्वं **परार्थं** लोकसंग्रहार्थं **धर्मं चर**। एवं सन्नपि लोकबाधानिरासार्थं **क्वचिद्बहिर्व्यस्तं** विपरीतं **चर** आचर। यदुक्तं 'तथा वर्तेत वै योगी सतां धर्ममदूषयन्। यथा जनावमन्येरन्'इत्यादि।।८९।।

भजाङ्घ्रिं मे यथा देही यजाद्यं मां तथा गृही।।

त्यजासक्तिं नष्टभव द्विजादेरर्चको भव।।९०।।

यथा देही दास्येन भजते तथा देहाभिमानरहितोऽपि परप्रेम्णा **मेऽङ्घ्रिं** भज। फलार्थी **यथा गृही** तथा फलाभिमानरहितोऽ**प्याद्यं** सर्वकारणकारणं **मां** यज्ञै**र्यज**। हे **नष्टभव**, निवृत्तसंसारभ्रम। कर्माद्या**सक्तिं त्यज**। **द्विज**गुर्वादे**रर्चको भव**।।९०।।

तथेत्याज्ञां प्रगृह्यापि श्लथच्चित्तोऽङ्घ्रिदत्तदृक्। दत्तदृग्जातमुदयं नैच्छत्त्यक्तुं महोदयम्।।९१।।

तथेत्याज्ञां प्रगृह्यापि अयं राजा प्रेमभरातिरेकेण **श्लथत् चित्तं** यस्य। **अंघ्रयो**र्दत्तपदयो**र्दत्ता दृग्ये**न सः। **दत्तदृ**शा दत्तदर्शनेन **जाता मुत्** आनन्दो यस्य स तथाभूतोऽर्जुनः। श्रीदत्तसंयोगलक्षण**महोदयं त्यक्तुं नैच्छत्**।।९१।।

सदयं हृदयं यस्य तेन प्रस्थापितोऽपि सः।।

वाचा मोचातिरसया स्थितश्चित्र इवाग्रतः।।९२।।

यस्य सदयं हृदयं तेन। **मोचा**, पक्वं रंभाफलं। ततोऽप्य**तिरसया** मिष्ट**वाचा** गच्छ गच्छेति **प्रस्थापितोऽपि सो**ऽर्जुनः **चित्र इव** काष्ठपुत्तिकेवा**ग्रतः** श्रीगुरोरग्रभागे **स्थितः**।।९२।।

(*उपजातिवृत्तम्*) -

प्रस्थायामास पुनः सहासं प्रभुस्ततः प्राप नृपः स्ववासम्।।

नवोदयं चन्द्रमिव प्रजास्तं पपुर्दृशागाच्च तदाधिरस्तम्।।९३।।

ततः **पुनः** श्रीदत्तः। **तम**र्जुनं **हासे**न **स**हितं यथा तथा **प्रस्थापयामास**। अयं भावः। मत्प्रसादादतीतमायोऽयं नैच्छत्यतः कञ्चित्कालं परोपकारार्थमेतेन राज्य एव स्थातव्यमिति प्रभुणा किञ्चिन्मायालेशः प्रेरित इति वक्तुं *सहास*मित्युक्तं 'हासो मोहकरी माया' इति प्रसिद्धेः। **ततः नृपः स्ववासं** राष्ट्रं **प्राप**। **नवोदयं चन्द्रमिव तं प्रजाः दृशा पपुः**। **तदाधिः** तासां आधिश्चा**स्तं अगात्**।।९३।।

(*उपजातिवृत्तम्*) -

चक्रे स यज्ञाञ्छशिवंशकेतुरगर्वकामः सुरवंशकेतुः।।

अकम्पतर्तेऽप्यनिलं तदैव स्थिरासनस्थोपि भृशं सदैवः।।९४।।

शशिवंशकेतुः सोमवंशध्वजः। **अगर्वकामः** अभिमानफलाभिसन्धिरहितः। **स यज्ञान्चक्रे**। **तदा सदैवः** देवैः सहितः। **सुरवंशकेतु**रिन्द्रः **स्थिरासनस्थोऽपि अनिलमृतेऽपि** वायुना विनापि **भृशमकम्पत**। वंशयष्टिध्वजस्तु वातेन कम्पते नायं तथेति कारणेन विना कार्योत्पत्ति*र्विभावना* यज्ञैरिष्ट्वैवायं मत्पदं अपहरिष्यतीति भीत्या देवेन्द्रोऽप्यकंपतेति भावः।।९४।।

(*उपजातिवृत्तम्*) -

तत्सत्वहत्यै सुरनोदितोऽर्को भूत्वातिथिः प्राप नृपाधिपौकः।।

नृपादुपादाय स वृक्षभिक्षां नृपं स निन्ये मुनिशापशिक्षाम्।।९५।।

तस्यार्जुनस्य **सत्त्वहत्यै सुरै**रिन्द्रादिदेवै**र्नोदितोऽर्कः** सूर्यः अतिथिर्भूत्वा **नृपाधिप**स्य **ओकः** गृहं **प्राप**। स **नृपात्** सप्तद्वीप**वृक्षभिक्षां उपादाय नृप**मर्जुनं **मुनिशापशिक्षां निन्ये**। एवं हि स्मर्यते सूर्यो वृक्षभिक्षामुपादायार्जुनायाक्षय्येषुधीर्ददौ ततोऽर्जुनः सूर्याज्ञया तान्बाणान्पञ्चशतधनुर्भ्यो विससर्ज तैर्बाणैर्वृक्षाः शुष्कतां गतास्तानग्निरूपेण सूर्योऽभक्षयत् तदा समाधिविरमे वसिष्ठो मुनिः दग्धान्स्वाश्रमवृक्षान्दृष्ट्वा शिष्यमुखेनार्जुनबाणवर्षं श्रुत्वा कुपितः सन् विप्रहस्तेनायं मरिष्यतीति शशापेति।।९५।।

(गद्यम्) **ततो दैववशादुद्धतेन तेन पराजिता देवता अपराजितमुपेत्याभिष्टूय ख्यात्याधिकात्तन्मृतिं कल्पयामासुः।।९६।।**

ततो विधि**वशादुद्धतेन तेना**र्जुनेन **परा**भूता इन्द्रादिदेवाः। **अपराजितं** विष्णु**मपेत्य**, तम**भिष्टूय ख्यात्याधिकात्त**स्यार्जुनस्य **मृतिं** मरणं **कल्पयामासुः**।।९६।।

(गद्यम्) **अथ हि किल गाधिभूभृति वने निवसति सति परिणयार्थं भृगुणादिष्ट ऋचीको योगप्रभावाद्वरुणादाहृतश्यामकर्णाश्वसहस्त्रं शुल्कत्वेन राज्ञे प्रतिपाद्य स्त्रीमुख्यां सत्यवत्यभिख्यां तत्तनयामुपयेमे।।९७।।**

अथ विष्णुवरदानानन्तरं कथान्तरमुपक्रमते। **ह किले**ति निपातौ प्रसिद्धिद्योतनार्थौ। अपुत्रे **गाधिभूभृति वने निवसति सति** त्वं विवाहं कुर्विति **परिणयार्थं भृगुणा** आज्ञप्त **ऋचीक**ऋषिः योगसामर्थ्यात् वरुणं गत्वा **वरुणादा**नीत**श्यामकर्णाश्वसहस्त्रं शुल्कत्वेन** गाधि**राज्ञे** दत्वा **स्त्री**वर्यां **सत्यवती**नामिकां **त**स्य राज्ञ**स्तनयां उपयेमे**।।९७।।

स्वस्या मातुश्चानुरूपपुत्राप्तये स्नुषार्थितेन भृगुणा कारितपुत्रकामेष्टिचरुप्राशनव्यत्ययेन जनिष्यमाणपुत्रव्यत्यासं निवेद्य स्नुषाप्रार्थनया तत्पुत्रस्यर्षित्वं पौत्रस्य क्षत्रत्वं चाकारि।।९८।।

आत्मनो **मातुश्च** योग्य**पुत्राप्तये भृगुणा कारितपुत्रकामेष्टि**संबन्धि**चरुप्राशन**स्य मातुश्चरुः पुत्र्या पुत्र्याश्च मात्रा भक्षित इति

व्यत्ययेन जनिष्यमाणपुत्रयोर्व्यत्या**सं** स्नुषायै **निवेद्य स्नुषाप्रार्थनया** मैवं क्षत्रः पुत्रो कामं पौत्रो भवत्वित्येवंरूपया **त**स्याः **पुत्रस्यर्षित्वं पौत्रस्य क्षत्रत्वं च भृगुणा**कल्पितम्।।९८।।

विश्वामित्रो गाधिपुत्रो मन्त्रदृक्क्षत्रियोऽपि सन्।

चरुप्रभावात्तपसा ब्रह्मर्षित्वं गतो मतः।।९९।।

गाधिराज**पुत्रः** विश्वस्य मित्रः **विश्वामित्रः**। *मित्रे चर्षा*वित्यानङ्। **क्षत्रियोऽपि सन् चरुप्रभावत्तपसा ब्रह्मर्षित्वं गतः**। **मतः** सर्वमान्यः **मंत्रदृग्** मंत्रदृष्टा बभूव। 'तान्विश्वामित्रेण दृष्टान्वामदेवोसृजत'इत्यादिश्रुतेः।।९९।।

जमदग्निः सत्यवत्या शम्या अग्निरिवाभवत्।

शिवांशो मन्त्रदृग्वव्रे शिवांशां रेणुकां सतीम् ।।१००।।

शम्या अग्निरिव तेजस्वी **सत्यवत्याः** सकाशात् **शिवांशः जमदग्निरभवत्**। स **मन्त्रदृक्** मन्त्रदृष्टा। **शिवांशां** पार्वतीकलां **रेणुकां सतीं वव्रे**।।१००।।

पञ्चासन्तत्सुताः ख्याताः पञ्चाग्नय इवार्चिताः।

रामोऽन्तिमोऽत्र परमो धीरो वीरोऽतिशूरजित्।।१०१।।

दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयसभ्यावसथ्य**पञ्चाग्नय इव** तयोः **सुताः ख्याताः** लोकप्रथिताः। **अर्चिताः** लोकपूजिताः। **पञ्च आसन्**। **अत्र** एषां मध्ये**ऽन्तिमः धीरः** समरधीरः। **वीरः** शत्रुजेता। नाम्ना **रामः परमः** विष्णुरवतीर्णः 'अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परम' इति श्रुतेः।।१०१।।

(*आर्या*) -

सस्त्रीकदेवगायकरतिकौतुकदृष्टिदूषिता माता।

ताताज्ञप्तेन हता येन स साक्षात्पयोब्धिजामाता।।१०२।।

गङ्गामध्ये नावि **स्त्रीस**हितगन्धर्व**रति**दर्शन**दूषिता माता** रेणुका। **तातेन** जमदग्निना इमां दुष्टां जहीत्या**ज्ञप्तेन येन हता स** रामः **साक्षात्पयोब्धिजामाता** विष्णुरेव।।१०२।।

तातप्रसादतः पुनरपि येनोत्थिता मृता माता।

प्राप्ता चायुष्मत्ता जयितास्य गुणस्य को भवेन्माता।।१०३।।

पूर्वं तातेन ज्येष्ठपुत्रेभ्य उक्तं इमां घातयतेति। तैर्नेति प्रत्युक्तेन तातेन (ते) दग्धाः। रामेण तु सद्य एव हता ततो जमदग्निः प्रसन्नोऽभूत् तदा तातैतान्जीवयेति तातं प्रसादयामास तदा तातस्तान्जीवयामासेति पुराणे प्रसिद्धं। **येन** रामेण **तातप्रसादतः मृतापि माता पुनरप्युत्थापिता**। **आयुष्मत्ता** दीर्घजीवित्वं, सर्वत्र **जयिता** च **प्राप्ता**। **अस्य** रामस्य **गुणस्य माता** प्रमापकः **को भवेत्** न कोऽपि।।१०३।।

(*उपजातिवृत्तम्*) -

शिवाप्तविद्ये शिवताततभक्ते यातेऽटवीमाश्रमगः प्रसह्य।

जहार भूपोऽप्यृषिकामधेनुं निन्ये वशं यो निजकामधेनुम्।।१०४।।

अथार्जुनवधप्रसङ्गमाह - **शिवा**च्छङ्करा**दाप्ता विद्या** येन तस्मिन्। **शिव**रूपी**तात**स्य जमदग्ने**र्भक्ते** रामे**ऽटवीं** वनं **याते** सति। जमदग्ने**राश्रमगो भूपो**ऽर्जुनो**ऽपि प्रसह्य**, हठादेव। मुनि**कामधेनुं जहार**। कोऽसौ **यः** प्रसिद्धः कार्तवीर्योऽर्जुनः **निजकामधेनुं** भक्तकामधेनुं दत्तं **वशं निन्ये**।।१०४।।

(*अनुष्टुप्*) -

रामः स्वमाश्रमं प्राप्य ज्ञात्वा धेनुं हृतां नृपम्।

हन्तुं प्राप तमालोक्य राजा बलमचोदयत्।।१०५।।

स्पष्टम्।।१०५।।

(*अनुष्टुप्*) -

एतै रंहस्विगन्धर्वपदोत्क्षिप्तकुपांसुभिः।

पांसुघ्न्यप्यमलापापा कृता मंदाकिनी किल।।१०६।।

कथं सैन्यमचोदयत् तदाह त्रिभिः। **एतैः** वक्ष्यमाणैः **रंहस्वि**नो वेगिनश्च ते **गन्धर्वा** अश्वाश्च तेषां **पदैः** खुरैः **उत्क्षिप्ता**श्च ते **कोः** पृथिव्याः **पांसवः** धूलयस्तैः। **पांसुघ्नी** दोषहन्त्री। स्वयं **अमलापि मन्दाकिनी** वियद्गङ्गा। **अपापा कृता**। *विरोधाभासो*ऽयं। *अप* गताः *आपः* यस्याः सा निरुदका कृता किलेत्यनयातिशयोक्त्याऽश्वबाहुल्यं द्योतते।।१०६।।

(*अनुष्टुप्*)

पद्मिभिः सप्तधोत्सृष्टैर्दानोदैश्च सुगन्धिभिः।

मुनेः पृथ्वी गन्धवतीत्युक्तिः सार्था कृता स्फुटम्।।१०७।।

पद्मिभिर्गजैः **सप्तधोत्सृष्टै**स्त्यक्तैः **सुगन्धिभिर्दानोदकैः**। **गन्धवती पृथ्वीति** गौतम**मुनेरुक्तिः स्फुटं** सार्था **कृता**।।१०७।।

(*अनुष्टुप्*)

तयोस्तु कलहात्पूर्वमन्योन्यं विजिगीषताम्।

स्यन्दनानामिभाश्वानां ध्वनीनां कलहो महान्।।१०८।।

तयोः रामार्जुनयोः **कलहा**द्युद्धा**त्पूर्वं अन्योन्यं** परस्परं **विजिगीषतां** विशेषेण जेतुमिच्छतां। रथानां गजाश्व**ध्वनीनां** च **महान् कलह** आसीत्।।१०८।।

(*अनुष्टुप्*)

विलोक्य गर्जदुद्वेलजलध्युपमितं चलम्।

बालो मुनेर्बलमलं तुमुलं युयुधे बलात्।।१०९।।

मुनेर्बालो रामः। **गर्ज**न्चासौ **उद्**गत**वेलजलधि**श्च तेनोपमितं **चलं बलं** सैन्यं **विलोक्य**। **बलात्** पितृवरबलात्। **अलं** अत्यर्थं **तुमुलं** यथा तथा **युयुधे**।।१०९।।

(*अनुष्टुप्*)

वडवातनयः खण्डपिण्डाशीतीर्ष्ययागताः।

वडवातनयाः खण्डपिण्डाः संतो मृतं गताः।।११०।।

अयं रामः **वडवातनयो**ऽपि नास्मत्सदृशः किन्तु **खण्डपिण्डाशी** आकण्ठं खण्डलड्डुकभक्षक एवे**तीर्ष्ययाऽऽगताः वडवातनया** अश्वाः। अश्विनी विप्रभार्या च वडवेत्यभिधानात्। ते निषादिभिः सह, **खण्डपिण्डा** भग्नदेहाः **सन्तो**। **मृतं** मृतिं। नपुंसके भावे क्तः। मृता इत्यर्थः।।११०।।

(*रथोद्धता* वृत्तम्) -

एकया परशुतिग्मधारया राम आगतमितस्ततो रयात्।

पञ्जधारतुरगौघमोञ्जसा सञ्जघान घनगर्जनोऽञ्जसा।।१११।।

'आस्कन्धितं रोधितकं रेचितं वल्गितं प्लुतं। गतयोऽमूः पञ्चधारा' इत्युक्ता **पञ्चधारा** गतयो येषां तेषां **तुरगा**णां **ओघं**। **ओञ्जसा**, झटिति। **इतस्ततो रया**द्वेगा**दागतं**। **एकया परशो**स्तीक्ष्ण**धारया**। **घन**स्य **गर्जन**मिव गर्जनं यस्य स रामः **अञ्जसा** शीघ्रमेव **सञ्जघान**।।१११।।

(*शार्दूलविक्रीडित* वृत्तम्) -

यद्भीत्या सरथे कृते च विरथेप्याधोरणेधो रणे

जघ्नेऽशेषबलं तदायुधमसृङ्नद्यस्ततः सुस्रुवुः।।

चर्मावर्तयुताभ्रतेभपुलिनाश्छिन्नांघ्रिहस्ताहयो

घोरा आमिषकर्दमा हतहयग्राहाः शिरःकच्छपाः।।११२।

यद्भीत्या रामभयेन, कर्त्रा। रथेन सहितः **सरथो** रथी तस्मि**न्विरथे कृते** सति। **आधोरणे** हस्तिपके। **रणे अधः** भूतले कृतेऽपि सति। **तदायुधं** परशुः। **अशेषबलं जघ्ने**। न तु रामस्य सङ्कटमुपस्थितमिति भावः। **ततो** रणात्। **असृङ्नद्यः** रक्तनद्यः। **सुस्रुवुः**। कथंभूताः **चर्मा**ण्येवा**वर्ता**स्तै**र्युताः**। **मृतेभाः**, मृतगजाः, **पुलिनानि**यासु ताः। **छिन्नाः** वीरादीनाम**ङ्घ्रयो हस्ता**श्च त एवा**हयः** सर्पा यासु ताः। **आमिष**मेव **कर्दमो** यासु ताः। **हतहया** एव **ग्राहा** नक्रादयो यासु ताः। वीर**शिरां**स्येव **कच्छपा** यासु ताः। अतएव **घोराः** भयंकर्यः।।११२।।

सैन्ये हतेऽर्जुन एत्य युयुध इत्याहा*नुष्टुभा* -

किरीटी कुण्डली छत्री प्रतापी दुर्धरो रथी।

सहस्रकर एत्यात्र मित्रवद्युयुधेऽर्जुनः।।११३।।

किरीटादियुक्तो**ऽर्जुनः** रण**मेत्य**। **मित्रवद्युयुधे** न तु शत्रुवत्। पूर्वमेव ख्यात्याधिकान्मे वधो भूयादिति प्रार्थितत्वाद्रामस्यापि विष्णुरूपत्वात्। यद्वा केयूरवान्मकरकुण्डलवान्किरीटीत्यादित्यहृदये उक्तत्वात् **किरीटी कुण्डली छत्री प्र**कृष्ट**स्तापो** यस्यात्युष्णोऽत एव **दुर्धरः**। **रथी** रथारूढः। 'हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन्'इति श्रुतेः। **सहस्र कराः** किरणाः यस्य सः ईदृशेन **मित्रे**ण, द्युमणिना तुल्यो**ऽर्जुनः**।।११३।।

अर्जुनस्यार्जुनस्येव स्कन्धान्स्कन्धानिवाच्छिनत्।

रामो भूयोपि जातान्तान्तन्निर्गममशोषयत्।।११४।।

अर्जुनवृक्ष**स्येवार्जुनस्य स्कन्धान्** शाखा इव **इव स्कन्धान् रामोऽच्छिनत्** छिन्ना **अपि** पुनरुत्पन्नाः। **भूयो जातानपि तान**च्छिनत्। एवं पुनःपुनः। ततः क्रुद्धो रामः आग्नेयास्त्रेण **ते**षां भुजानां **निर्गमं** उरःस्थितभुजोत्पादकबीजं **अशोषयत्**।।११४।।

मम देहान्तकाल उपस्थित इति मत्वा तदार्जुनो भगवन्तं दध्यावित्याहो*पजात्या* -

तदास्मरद्दत्तमकुण्ठचित्तो येनापवर्गस्तु पुराप्युपात्तः।

कृत्तोऽपि मूर्धा न नृपेण वित्तः स्वाभेदतो ध्यात इहापि दत्तः।।११५।।

येनार्जुनेना**पवर्गः** मोक्षस्तु **पुरापि** पूर्वमेवो**पात्तः**, स **तदाऽकुण्ठितचित्तः** स**दत्तं अस्मरत्**। **इहापि** अन्तकालेऽपि **स्वाभेदतः** प्रत्यगभिन्नपरमात्मरूपेण **दत्तः ध्यातः**। अतः **नृपेणा**र्जुनेन रामपरशुधारया **कृत्तोऽपि** छिन्नोऽपि **मूर्धा न वित्तः** ज्ञातः, श्रीदत्तभावं गत इति तात्पर्यं। समृतिश्च 'अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम्।। यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः'इति।।११५।।

(*अनुष्टुप्*)

हत्वा नृपं गृहीत्वा गां राम आश्रममश्रमः।

एत्य ताताय तत्प्राह स हा हाऽसहन आह तम्।।११६।।

स्पष्टम्।।११६।।

असहनत्वमाह दशेति -(*अनुष्टुप्*)

दशश्रोत्रियवद्राजा तद्धन्तुस्तीर्थसेवनात्।

शुद्धिस्त इति रामोऽपि तथेत्युक्त्वा तथाचरत्।।११७।।

स्पष्टम्।।११७।।

क्षत्रकुलसंहरणहेतुमुपक्षिपति *स्वागत*या -

अर्जुनस्य तनया अनयास्ते प्राप्य यत्र सह रेणुकयास्ते।

योऽप्युपास्य विधिवज्जमदग्निं तं विजघ्नुररिवज्जमदग्निम्।।११८।।

योऽपि विधिवज्जमदग्निं प्रदीप्ताग्निं **उपास्य**। **रेणुकया सह यत्रास्ते** तं देशं। **अनया** अन्यायवर्तिना। **ते** अर्जुनस्य सुताः। **प्राप्य तं** जमदग्निं **अरिवज्जघ्नुः**।।११८।।

(*वंशस्थ*वृत्तम्) -

तदा वियुक्तेश्वरतोकरेणुका सार्ता यथैका विपिने करेणुका।

ममाधिभागो यदुपर्यदेवयत् स मे प्रियाः क्वेति च पर्यदेवयत्।।११९।।

तदा सा। **वियुक्तः ईश्वरः** पतिः **तोकः** पुत्रश्च यस्याः सा चासौ **रेणुका** च तथोक्ता। **विपिने**ऽरण्ये **एका करेणुका** हस्तिनी **यथा** तथा**र्ता**ऽभूत्। **ममाधिभागो**ऽधिकं सौभाग्यं **यदुपरि अदेवयत्** चिक्रीड। **सः मे प्रियः** भर्ता **क्वेति च** सा **पर्यदेवयत्** विललाप।।११९।।

विलापमाहा*र्या*भिः -

अहहा हतास्मि दिष्ट(ष्टात्) भ्रष्टाप्ता रुष्ट एव मे स्मरहा।

शरणम् क्वापि न शिष्टं दृष्टं कष्टं परं वरं मरणम्।।१२०।।

अहहेति खेदे। हा **दिष्टा(द)**हं **हतास्मि**। यतः **भ्रष्टः आप्तः** पतिर्यस्याः सा तथा। तस्मा**न्मे स्मरहा** शिवः **रुष्ट एव**। **शरणं** रक्षिता **क्वापि न शिष्टः**। यतः **परं कष्टं दृष्टं** ततः **मरणं वरम्**।।१२०।।

हा नाथ शुद्धगाथ प्रियकथ कथमत्र शस्त्रदितगात्र।

गात्रमिदं तेऽर्धं रतिपात्रं तिष्ठेत्पवित्रपरगात्र।।१२१।।

हा नाथ प्रार्थनीय। **शुद्धाः गाथाः** कथाः यस्य। **प्रियाः कथाः** वार्ताः यस्य। **शस्त्रेण दितं** छिन्नं **गात्रं** यस्य च तत्संबुद्धौ। **पवित्राणि परगात्रा**णि येन तत्संबुद्धौ हे भर्तः। **रतिपात्रं** रतियोग्य**मिदं तेऽर्धं गात्रं** मद्देहमित्यभिप्रायः **तिष्ठे**त्किं अपि तु पतेदेव। 'अर्धो वा एष आत्मा पत्नीशरीरम्' इत्युक्तेः।।१२१।।

हतकायाप्तेन समं स्वर्यास्येऽद्यैव दैवहतकायाः।

हतकार्तवीर्य इह मे नार्भोऽतोमी भवन्ति हतकायाः।।१२२।।

हतः कायो यस्यासौ **आप्तः** पतिश्च तेन **समं** साकं। **स्वः** स्वर्गम्। **अद्यैव यास्ये**। परन्तु **दैवहतकायाः** भग्नदैवायाः **मे**। **इह हतः कार्तवीर्यो**ऽर्जुनो स ईदृशो **मेऽर्भः** रामः। इह **न** विद्यते। विद्यते चेत्तर्हि **अतः** अर्भतः रामकरेणेत्यर्थः। **अमी** शत्रवः **हतकाया भवन्ति**।

वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा।।१२२।।

इति सत्यां रुदत्यां तत्पुत्रो राम उपैत्य तत्।
सर्वं श्रुत्वानुतप्तः सन्प्राह गुर्वहितोऽस्म्यसन्।।१२३।।

स्पष्टम्।।१२३।।

गुरोरहितत्वं दर्शयन्शत्रुघातं प्रतिजानीते *रथोद्धतया* -

हन्त हन्त बत तात तेऽहितो जात एष न सुतो यतो मृतः।।
त्वं ततः खलकुलाप्तिलाञ्जलैः शुद्धिरस्य न पितस्ततोऽन्यतः।।१२४।।

हन्त हन्त बतेति खेदेऽतिदैन्ये च। हे **एषः ते अहितः** शत्रु**र्जातः यतो** निमित्तात्त्वं **मृतस्तत एष ते सुतो न** खलु। **ततः खलकुला**न्येवा**प्तिला**स्तैः खलकुलतिला**ञ्जलिभिः अस्य** मम **शुद्धि**र्निष्कृतिः भो **पितः ततोऽन्यतः** प्रायश्चित्तादिभि**र्ना**स्य शुद्धिः।।१२४।।

(उपजातिवृत्तम्) -

इति प्रतिज्ञाय वधाय तेषां रामोऽचिराय प्रययावशेषां।
धरां करिष्यन्ननृपां कृपांशमप्यस्पृशन्प्राप नृपाधिपार्भान्।।१२५।।

-**इति तेषां वधाय प्रतिज्ञाय** तुमर्थाच्चेति चतुर्थी। **रामोऽचिराय** शीघ्रं **अशेषां धरां अनृपां करिष्यन्**। **कृपा**लेश**मप्यस्पृश**न्सन्नर्जुनपुत्रा**न्प्राप**।।१२५।।

कथं प्रापेत्यत आह *प्रहर्षिण्या* -

ब्रह्माण्डान्निजजठरस्थितानन्तान्विस्मृत्य प्रपदभराच्चरन्ननन्ताम्।।
तोयस्थान्तरिमिव चालयन्महात्मा जघ्नेऽरीन्सपदि महारिधामहात्मा।।१२६।।

निजजठरस्थितान् अनंतान् ब्रह्मांडान्विस्मृत्य। **चर**न्वेगेन धावन्। **तोयस्थां तरिं** नाव**मिव अनन्तां** भूमिं **प्रपदभराच्चालयन्**। **महा**न्व्यापक **आत्मा** देहो यस्य सः। महान्तश्च तेऽरयश्च **महारय**श्च तेषां **धाम** प्रभावं **ह**न्तीति **महारिधामहः** ईदृश **आत्मा** यस्य सः रामः। **सपदि** तत्क्षणे **अरीन**र्जुनपुत्रा**न्जघ्ने**।।१२६।।

कथं हतवानित्यत आह *योगिन्या* -

अतितीक्ष्णपरश्वधेन ताननतानाशु रणे द्विधा कृतान्।
भुवि भूतगणाय सोऽर्पयन्निनदो यस्य च गां व्यकम्पयत्।।१२७।।

अतितीक्ष्णपरशुना द्विधा कृतान् तान् रिपून् **रणे भुवि भूतगणाय** बलित्वेन **स आशु अर्पयत् यस्य च निनदः गां** भूमिं स्वर्गं वा व्यकम्पयत्।।१२७।।

तदा मयूरोऽपि चकित इत्याह *मत्तमयूरया* -

विद्युद्भास्वत्स्वं परितोऽस्त्रं निधुनानं मेघध्वानं मेघरुचोऽलं हतमानम्।
दृष्ट्वा मेघो भुव्यवतीर्णः किमिहास्ते मत्वापीत्थं मत्तमयूरा ननृतुस्ते।।१२८।।

विद्युद्वत् **भास्वत्** देदीप्यमानं **अस्त्रं** परश्वायुधं **स्वं परीतः** स्वस्य परितः आसमंतात् **विधुनानं** चालयन्तं। **मेघ**स्य **ध्वान** शब्द इव ध्वान यस्य तं **मेघरुचः** मेघकान्तेः **हतः मानो** येन तं अतिश्यामं तं रामं **दृष्ट्वा** अयं **मेघः इह भुवि आस्ते किं इत्थं मत्वापि** ये **मत्तमयूरास्ते ननृतुः** ते हि मेघालोकनान्नृत्यन्ति। गुरुरपि मत्तमयूरा। सूच्यर्थसूचनान्मुद्रा।।१२८।।

(अनुष्टुप्)

स जयश्रियमुद्वाह्य प्राहाम्बामेत्य भूभृतः।
त्रिसप्तकृत्वा हत्वास्त्रैस्तर्पये पितृमुक्तये।।१२९।।

स्फुटार्थः।।१२९।।

(अनुष्टुप्)

इति प्रतिज्ञां कुर्वन्तं सुतं प्राह प्रसूः पुरा।
कृत्वौर्ध्वदेहिकं नौ त्वं प्रतिज्ञातमृतं कुरु।।१३०।

स्फुटार्थः।।१२९।।

(अनुष्टुप्)

तुलायामेकतस्तातं मृतं मामेकतस्तथा।
धृत्वावाचीं दिशं याहि यत्र श्रोष्यसि खाद्वचः।।१३१।।

अवाचीं दक्षिणां। **खा**दाकाशात्। शेषं स्फुटम्।।१३१।।

(अनुष्टुप्)

तत्राचार्यं विमात्सर्यं लब्ध्वानुगमनं मया।।
कार्यं नौ कर्म ते कार्यं कार्यं सिद्ध्येत्ततस्तव।।१३२

स्फुटः।।१३२।।

(उपजातिः) -

तथेति रामोऽपि तथैव गत्वा श्रुत्वा खवाणीं रमणीं गुणीशः।
गत्वाश्रमं मातृगिरा पवित्रं दृष्ट्वाश्रमं तत्र मुदात्रिपुत्रम्।।१३३।।
विचित्रगात्रं शतपत्रनेत्रं वृत्रघ्नमित्रं करुणैकपात्रं।
अङ्के कलत्रं परिगृह्य चित्रं क्रीडन्तमेतं स ददर्श सत्रम्।।१३४।।

गुणिनामी**शः रामः तथेति** मातृवचः स्वीकृत्य **तथैव** ते प्रकारेणैवाचीं दिशां **गत्वा** भो राम त्वमत्र तिष्ठेति **रमणीं खवाणीं श्रुत्वा** इममाश्रमं प्रविशेति **मातृगिरा** रेणुकावाक्येन **आश्रमं** यथा तथा **गत्वा पवित्रमाश्रमं दृष्ट्वा तत्रा**श्रमे **विचित्रं गात्रं** यस्य **शतपत्रे** कमले इव **नेत्रे** यस्य। **वृत्रघ्न**स्येन्द्रस्य **मित्र**भूतं **करुणा**याः **एकं** मुख्यं **पात्रं अङ्के** उत्सङ्गे **चित्रं कलत्रं** मायामयं **परिगृह्य क्रीडन्तं सत्त्रं** साधुतारकं **एतं** अत्रिपुत्रं **स** रामो **मुदा**ऽऽनन्देन **ददर्श**।।१३३।।१३४।।

प्रार्थयतेऽ*नुष्टुभा* -

भर्त्रा सहगमे मात्रा प्रार्थितो भगवान्भवान्। तत्राचार्यो भवत्वौर्ध्वदेहिकेऽपि च कर्मणि।१३५

स्फुटः।।१३५।।

इत्यर्थितोऽपि रामेण क्रमेण ख्यापयन्नयम्। सन्निष्ठां तमसन्निष्ठामिव यातो मतोऽवदत्।।१३६।।

अयं दत्तः **रामेणेति** उक्तप्रकारेणा**र्थितः क्रमेण सन्निष्ठां ख्यापयन् असन्निष्ठां यात इव तं** राम**मवदत्** यद्वा **सन्निष्ठान्तं नयं** नीतिं **यतो मतः** सर्वमान्यः।।१३६।।

तदेवाह *अनुष्टुभा* -

य अचिनोति शास्त्रार्थं तथाचरति यः स्वतः। आचारे स्थापयत्यन्यान्सैवाचार्यो न चेतरः।१३७।

आचिनेति सञ्चिनोति। शेषं सुगमम्।।१३७।।

अहं परिग्रहं त्यक्त्वा वृत्वात्मरतिमक्रियः। वर्ते स्वच्छन्द आनन्द आचार्यत्वं कथं मम।।१३८।

परिग्रहं पत्नीं **त्यक्त्वाऽऽत्मरतिं** रतिसाधनभूतां स्त्रियं **वृत्वाऽक्रियः** नियतकर्मरहितः इति बाह्यार्थः। आन्तरार्थस्तु **परिग्रहं** आदानं **आत्म**न्येव **रतिं** प्रीतिं। ज्ञानमहिम्ना**क्रियः** विधिनिषेधातीतः **स्वस्मिन्छन्दो**ऽभिलाषो यस्येदृश **आनन्दे वर्ते**।।१३८।।

(अनुष्टुप्)

नग्न उन्मत्तवद्वर्ते धर्माधर्मविवर्जितः। तिष्ठे वने वनचरप्रियोऽस्पृश्योऽस्म्यवाच्य इत्।।१३९।।

बाह्यार्थः स्फुटः। आन्तरार्थस्तु **नग्नः** निरावरणः **उन्मत्तवत्** नतून्मत्तः। अतो **धर्माधर्म**तत्फल**वर्जितः वने**ऽरण्ये वननीये संभजनीये वा ब्रह्मणि वर्तिष्ठे **वनचरा**णां तापसानां ज्ञानिनां वा **प्रियः अस्पृश्योऽवाच्य**श्च ब्रह्मरूपत्वात् **इत** दे(ए)वार्थः। 'तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यम्' इति 'अशब्दमस्पर्शमरूपम्'इत्यादिश्रुतिभ्यः।।१३९।।

(अनुष्टुप्)

सुपेशा वयुनं वस्ते प्राग्घृतास्या ममाङ्कगा। नूत्नेयं युवतिर्नित्यं पुराणपुरुषस्त्वहम्।।१४०।।

अघटनघटनारूपं **सुष्ठु पेशो** रूपं यस्याः सा। **वयुनं** नृणां शास्त्रीयज्ञानं **वस्ते** आच्छादयति। **प्रागा**रम्भे **घृत**मिव मिष्टं **आस्यं** यस्याः सेयं **नित्यं नूत्ना युवतिर्ममाङ्गगा** एकदेशस्थास्ते। **अहं तु पुराणपुरुषः** निर्विकारोऽस्मि। बाह्यः स्फुटः।।१४०।।

(अनुष्टुप्)

अपूज्यः कर्मणि प्राज्ञ न योज्य इति तद्वचः। श्रुत्वा रामोऽभवन्मौनी तदा माताह मानिनी।१४१

स्फुटः।।१४१।।

(योगिनीवृत्तम्) -

भवता सदवादि वादिनां मतभेदव्यतिगेन भेदिनाम्।
भवतोदितवद्वृषाकपे भवतोऽन्यः क इह त्रिविष्टपे।।१४२।।

भेदिनां द्वैतिनां **वादिनां मतभेदव्यतिगेना**तीतेन **भवता स**त्सत्यं **अवादि** यतः कामान्*वर्षन्ति* पापानि *कम्पय*तीति **वृषाकपि**स्तत्संबुद्धौ। **भवता उदितवत्** अहं परिग्रहमित्याद्युक्तवत् **इह त्रिविष्टपे** त्रिभुवने **भवतोऽन्यः कः** न कोऽपि।।१४२।।

(*योगिनीवृत्तम्*) -

इति मातृवचो निशम्य तन्मतिमांस्तन्मुखतो निशम्य तत्।

निखिलं तमुवाच सादरं सकलं क्षत्रकुलं हराऽदरम्।।१४३।।

इति तन्**मातृवचो निशम्य** श्रुत्वा **मतिमान्**श्रीदत्तः **तन्मुखतः निखिलं** जमदग्निमरणादि तत्सकलं श्रुत्वा **सादरं तं** रामं **उवाच** हे राम **अदरं** भयरहितं यथा तथा **सकलं क्षत्रकुलं हर** संहर।।१४४।।

युग्मम् - (*उपजातिवृत्तम्*)

इति प्रगल्भं पुरुषो वचस्तदतिप्रतापस्त्ववधार्य शस्तम्।।

देवाज्ञयानीय स तीर्थमस्त्रादेवाज्ञयाजस्य सती सवस्त्रा।।१४४।।

स्नात्वात्र कृत्वापि सुभूषिताङ्गान्यार्याय दत्वापि सुभूषितां गाम्।।

सौभाग्यदानानि च सा विवेश सौभाग्यदापि स्वयमग्निमीशा।।१४५।।

इति प्रौढं **शस्तं तद्वचोऽवधार्य** श्रुत्वा**ऽतिप्रतापः पुरुषः स** रामः **देव**स्य श्रीदत्तस्य **आज्ञया अस्त्रादेव** पातालगङ्गा**तीर्थं आनीय** तस्थौ। **अजस्य** श्रीदत्तस्या**ज्ञया सा** रेणुका **सवस्त्राऽत्रा**नीततीर्थोदके **स्नात्वा सुभूषिताङ्गानि कृत्वाऽऽर्याया**चार्याय **सुभुषितां गां दत्वा सौभाग्यदानानि च दत्वा स्वयं सौभाग्यदापि सा ईशा** पत्या सहा**ग्निं विवेश**।।१४४।।१४५।।

मरुतां दिवि वीक्षतां सतां सधवा रेणुभवा सयेषिताम्।

अधिरुह्य सती स्थिता दिवि स्वसुतायापि मुखं ददौ भुवि।।१४६।।

दिवि सयोषितां मरुतां देवानामी**क्षतां सतां स**भर्तृका **रेणु**पुत्री विमान**मधिरुह्य दिवि स्थिता**। आश्वासनार्थं **सुताय** रामाय **मुखमपि भुवि ददौ** अद्यापि तद्भजका अर्चन्ति।।१४६।।

(*शार्दूलविक्रीडितम्*) -

धन्यासौ खलु रेणुका सुभविका साक्षात्स्वयं याम्बिका।

कन्या रेणुनृपस्य या त्रिकुलजानां सम्यगुन्नायका।।

मान्यावाप हयेष्टिकोटिसुफलं प्रत्यङ्घ्रि या निर्मलम्।

कान्या त्वीदृगिहाग्नयेऽर्पयदलं वर्ष्मालभन्मङ्गलम्।।१४७।।

-**रेणु**भूप**स्य या कन्या त्रिकुलजानां सम्यगू**र्ध्वगतिदा **मान्या या** च **साक्षात्स्वयं अम्बिका सुभविका** सुकुशला**सौ रेणुका धन्या खलु**। **या प्रत्यङ्घ्रि** प्रतिपदं अश्वमेध**कोटिफलं** तदपि **निर्मलं** सात्त्विकं **अवाप ईदृक्तु काऽन्या** न कापि **इह** लोके**ऽग्नयेऽलं वर्ष्म** शरीरं धर्मेणार्**पयत् मङ्गलं** चा**लभत्**।।१४७।।

(*मालिनी*वृत्तम्) -

इति दिवि भुवि देवैर्मानवैश्च स्तुतायाः। सुगतिमतिधृतिं च प्राप्य नाकं गतायाः।।

यश इह चिरजीवि प्रौढमाप्तं समन्तात्र शतमुखमुखास्तद्वक्तुमीशोऽमितत्वात्।।१४८।।

इति दिवि देवैः भुवि मानवैश्च स्तुतायाः अतिधृतिमतिधैर्यं अग्न्यावेशलक्षणं **सुगतिं च प्राप्य नाकं गतायाः** तस्याः **इह प्रौढं चिरजीवि यशः समन्तादाप्तं** व्याप्तं **तदमितत्वा**च्छेषादयोऽपि **वक्तुं अनीशः** असमर्थाः।।१४८।।

साद्यापि जागर्ति निजार्चकानामभीष्टदानाय सुभाविकानाम्।

धरावरे मातृपुरे वरे तान्छ्राद्धान्नयत्यूर्ध्वगतिं परेतान्।।१४९।।

सुभाविकानां स्वा**र्चकानामिष्टदानाय सा** रेणुका**द्यापि धरावरे** सह्याद्रौ **मातृपुरौ जागर्ति** तत्र यातान्नरकगतानपि **परेतान्श्राद्धा**च्छ्राद्धदानमात्रेणो**र्ध्वगतिं नयति**।।१४९।।

(*अनुष्टुप्*) -

दत्ताचार्येण रामोऽपि दत्ताचारोऽकरोद्विधेः। पित्रोः समं साम्परायं निन्ये क्षत्रकुलं क्षयम्।१५०

दत्ताचार्येण दत्तः आचारो यस्मै सः शेषः सुगमं। एकचित्यारूढयोर्न पृथक्क्रियेत्यतः **सम**मित्युक्तम्।।१५०।।

उपसंहरति गद्येन -

क्षत्रियगर्भस्त्रावि(वी) यदागमः क्षत्रियप्राणहरणं यदीक्षणं तेन रामेण यत्प्रभावतस्त्रिःसप्तकृत्व उरुधारपरशुना निःक्षत्रां गोत्रां विधाय क्षत्रवधदोषहतये तमेव दत्ताचार्यं वृत्वा चातुर्होत्रादिनेष्ट्वाचार्याज्ञया सागराम्बरां कश्यपाय सर्वस्वं विप्रेभ्यश्च प्रदाय स्वनिवासायाऽसायासं समुद्रादभिनवामवनिमुपलभ्यावस्थाय श्रीदत्तप्रसादात्सावर्णिकेन्तरे महर्षित्वमन्ते ब्रह्मभूयमुपलब्ध्मम्।।१५१।।

गोत्रां भूमिं। **सागराम्बरां** भूमिं। **असायासं** यथा तथा। **अभिनवां** नूतनां। शेषं स्फुटम्।।१५१।।

ग्रन्थालङ्कारः *स्रग्धर*या

यत्कीर्तिं बाल ऊचे सुरवरवरतो योऽनसूयात्रिपुत्रो।
जज्ञे जम्भासुरं योऽमरवरकरतो मारयामास भर्गः।।
गाथाभिः सप्तभिर्यद्भजनरस इनं योजयद्योऽपि भूपम्।
तस्यर्षेश्चेष्टदस्तत्पद इति कवितां प्रार्पये स्रग्धरान्ताम्।।१५२।।

-**बालो यत्कीर्तिं पित्रे ऊचे**। देव**वरतो योऽनसूयात्रिपुत्रो**ऽभूत्। देवहस्ततः **यो जम्भासुरं मारयामास**। **भर्गः** यः अविद्याकामकर्मभर्जकः श्रीदत्तः। बृहस्पतीन्द्रेतिहासेन **योऽपि** स्वयमपि **गाथाभिर्यद्भजनरसे इनं** अर्जुनं **भूपं योजयामास**। भूप**स्यार्**जुनस्यर्षे रामस्य **चेष्टदो** य**स्तत्पदे इति** उक्तां **स्रग्धारान्तां कवितां प्रार्पये**। इति सर्वस्तबकार्थसंग्रहः।।१५२।।

इति प्रथमस्तबकः।।

।।श्रीदत्त।।

।।द्वितीयस्तबकः।।

अथ दत्तात्रेयचम्प्वा द्वितीयस्तबकटीका - (*वसन्ततिलका*वृत्तम्)

सर्वात्मनोऽस्य भजको विधुतान्यभावः कस्याप्यृणी न सकलेशितुरुत्स्वभावः।
हृत्स्थस्य तु प्रियतमोऽस्तयमो भवारेर्जेता त्वमेव स च मे कुहृदो भवारेः।।१।।

हे भगवन्, **सर्वात्मनो अस्य** तव **भजकः कस्याप्यृणी न** भवति भक्तस्य विधिनिषेधनिवृत्तेः कृतकृत्यत्वादतस्त्वद्भक्तिं मे देहीत्यभिप्रायः। ननु 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायत' इति श्रुतेः। 'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयत्'इति स्मृतेश्च वेदाध्ययनदेवयजनधर्मप्रजोत्पादनादिना ऋषिदेवपित्रर्णापाकृतिं विना कथं नर्णी भवतीत्यत आह- *सर्वे*षां देवादीना*मात्मा* तस्य भगवतो भजने कृते वृक्षमूलसेचनेन स्कन्धादितृप्तवत्सर्वेषां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां प्राणिनां तृप्तिः। अतः स *भजकः* देवर्षिपितृपोष्याणां मध्ये *कस्यापि न ऋणी* ऋणं देयमानमस्तीति तथा। यथाऽभक्तो ऋणी; अत एव देवादीनां किङ्करः, तदर्थमहरहः पञ्चयज्ञादिकर्ता, स कदाचिन्मोक्षमार्गे प्रवृत्तश्चेद्देकृतविघ्नाभिभूतो भवति। अयं च न तथा। कुतः? **सकलेशितु**र्भक्तः। पुनः कथंभूतः **विधुत**स्त्यक्तो**ऽन्यभावो** द्वितीयत्वं भयकारणं भगवानेवेदं सर्वमिति बुद्ध्या येन सः 'अभयं प्रतिष्ठां विन्दते। अथ सोऽभयं गतो भवति'। 'द्वितीयाद्वै भयं भवति'इत्यादिश्रुतिभ्यः। कुतः? **उत्स्वभावः,** शास्त्रीयप्रयत्नवशादुत्कृष्टस्वभावो यस्य अथवा भजनादेवोत्स्वभावः 'अपि चेत्सुदुराचार' इत्यादिस्मृतिभ्यः एवं विहितकर्मनिवृत्तिः। *उद्गतः स्वभावः* देहाद्यात्मभावो यस्येति वा विकर्मनिवृत्तिः। यच्च कथंचित्प्रमादादिनोत्पतितं पापं तन्निवृत्त्यर्थं **हृत्स्थस्ये**त्युक्तं। ननु यमस्तन्न मन्येतेत्यत उक्तं भजनप्रभावेण दूरतः *अस्तः* त्यक्तः *यमो* दण्डधरो येन सो**ऽस्तयमः**। ननु 'श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे ' इति भगवदुक्तेर्भगवान्स्वाज्ञाभङ्गं कथं सहेतेत्यत उक्तं भजनमहिम्नातिशयेन प्रिय इति **प्रियतमः** प्रियतमत्वान्नाज्ञाभङ्गशङ्कापि। ननु नायं पापसंक्षयार्थं भजत इत्यपि न शङ्कनीयं कथंचन भजनेन भगवान्हृत्स्थश्चेत्पापक्षयसङ्कल्पाभावेऽपि स्वयमेव पापं क्षपयेत् न हि वस्तुशक्तिरर्थितामपेक्षते यदुक्तं 'हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः। अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः'इति। **भवारे**र्भक्त इत्यनेन भक्तस्य मुक्तिरपि सुकरेति सूचिता। ईदृशदत्तात्रेयः **स** च **एव त्वं अरेः** शत्रुभूतस्य **मे कुहृद**श्चञ्चलत्वात्प्रमाथित्वाबलवत्वाद्दृढत्वाच्च सामादिभिरजेयस्य कुत्सितमनसो **जेता** वशीकर्ता भव। मनोजये सर्वेन्द्रियजयः श्रुतिश्च 'मनसो वशे सर्वमिदं बभूव न चान्यस्य मनो वशमिन्वियाय भीष्मो हि देवः सहसः सहायीन्' इति। *भीष्मो* योगिनामपि भयङ्करः *देवो* मनोलक्षणः।।१।।

अथालर्कानुग्रहं वक्तुं तदुपोद्घातत्वेन तन्मातुर्मदालसायाश्चरितमाह सप्ततिश्लोकैः- (*शार्दूलविक्रीडित*वृत्तम्)

जातः शत्रुजितस्त्वृतुध्वज इति ख्यातः सुतः शत्रुजिद्-
योऽहन्गालवयज्ञभङ्कृदनुजं क्रोडाङ्गमुर्वीतले।
वव्रे तेन हृतां प्रसह्य च सुतां विश्वावसोः सन्मतां
दैवेनोपगतां ततः कुवलयाश्वाख्यां गतोऽन्यार्पिताम्।।२।।

-सोमवंशीयस्य **शत्रुजितो** राज्ञः **सुतः**। **शत्रुजित्** शत्रुहन्ता **ऋतुध्वज इति** पुरा **जाता**। कोऽसौ **यो** देवदत्तमश्वमारुह्य **गालवर्षियज्ञभङ्क्तारं** दैत्यं **क्रोड**रूपधरं पातालकेतुसंज्ञं **ऊर्व्यास्तले**ऽधोभागे पाताले**ऽहन्**। अधःस्वरूपयोरस्त्री तलमित्यमरात्। ततश्च **तेन** दैत्येन **प्रसह्य** हठात् **हृता**मविवाहितां **सतां मतां विश्वावसु**गन्धर्वस्य पुत्रीं मदालसाख्यां केवलं **दैवेनोपगतां** वव्रे। **तत**स्तदनन्तरं **अन्यैः** पित्राद्यै**रर्पितां** दत्तां **कुवलयाश्व** इत्याख्यां **गतः**।।२।।

ननु परहृतां कन्यामयं स्वयं कथं हृतवानत आह- (*इन्द्रवज्रा* वृत्तम्)

गन्धर्वपुत्री तु मदालसाख्या सख्या प्रयत्नेन नृपाय दत्ता।।

चित्तानुसारिण्यभवद्धवस्य या पात्रभूता परमोद्धवस्य।।३।।

मदालसेत्या**ख्या** यस्याः सा **गन्धर्वपुत्री** कुण्डलाख्यया योगिन्या **सख्या** महता **प्रयत्नेन** दैत्यहस्तगतापि सा **नृपाय** ऋतुध्वजाय कुवलयाश्वापरपर्यायाय विधिना **दत्ता** न तु राज्ञाऽन्यायेन वृता। **या** मदालसा **परमोद्धवस्य** उत्कृष्टोत्सवस्य **पात्रभूता** सा **धवस्य** पत्युः पातिव्रत्येन **चित्तानुसारिण्यभवत्** उचितमेवैतत्कुलस्त्रियाः।।३।।

(*उपजाति*वृत्तम्) -

पातालकेतोर्निहितासुरस्य स तालकेतुः सहजश्चिरस्य।।

वने मुनिः सन्नृपवञ्चनार्थं यथार्थमुर्वीशमयाचतार्थम्।।४।।

पूर्वं **निहितासुरस्य पातालकेतोः सहजः** भ्राता **स** प्रसिद्ध**स्तालकेतुः** कुवलयाश्व**नृप**प्रतारणा**र्थं चिरस्य** चिरकालं **वने** कापट्येन **मुनिः सन्** यज्ञसांगतार्थं दैवाद्वनागतं **उर्वीशं** पृथ्वीपतिं कुवलयाश्वं **अर्थं** धन**मयाचत** याचतेरकथितत्वाद्द्विकर्मकत्वम्।।४।।

(*अनुष्टुप्* वृत्तम्) -

तस्मै कुवलयाश्वोऽदाद्यज्ञसम्पत्तये मुदा।

हिरण्मयीं कण्ठभूषां वेषान्तरजुषे मृषा।।५।।

तत्कापट्यमविज्ञाय **यज्ञसंपत्तये मुदा** हर्षेण **मृषा** मिथ्या **वेषान्तरजुषे तस्मै** दैत्याय **कुवलयाश्वः** हिरण्यस्य विकारो **हिरण्मयी** तां। दाण्डिनायेति सूत्रेण हिरण्मयेति सिद्धम्। टिड्ढाणयेति ङीप्। **कंठभूषां अदात्**।।५।।

(*अनुष्टुप्* वृत्तम्) -

तामादाय स तद्राष्ट्रं क्षिप्रमागत्य मायिकः।

शृण्वतां तत्र सर्वेषां भूषां दत्वावदन्मृषा।।६।।

तां भूषा**मादाय स** मायिको दैत्यः **क्षिप्रं त**स्य राज्ञो **राष्ट्रमागत्य तत्र** राजपित्रादीनां **सर्वेषां शृण्वतां** सतां। अनादरे षष्ठी। **भूषां दत्वा मृषाऽवदत्**।।६।।

(*अनुष्टुप्* वृत्तम्) -

स्मरन्वैरं द्विषन्दैत्यो वनेऽहन्नेकलं नृपम्।

दग्ध आरण्यकैरेषा तद्भूषा मे वचोऽमृषा।।७।।

स्वभ्रातृहन्तु**वैरं स्मरन् द्विषन्** शत्रु**दैत्य**स्तालकेतु**र्वने एका**किनं **नृपं अहन्**। अहहा तैर्हतं दग्धुं यास्याम इति चेत्तर्हि न गन्तव्यं स मृतः **आरण्यकै**ररण्ये भवैर्मनुष्यैः (अरण्यान्मनुष्ये) **दग्धः** तेन मरणसमये भवत्प्रत्ययार्थं मह्यं दत्ता **एषा त**स्य **भूषा**। इदं **मे** संभावितस्यर्षे**र्वचोऽमृषा** सत्यमेवेति बाह्यार्थः। आभ्यन्तरार्थस्तु *मे वचो मृषा* मिथ्या भवद्वञ्चनार्थमिति।।७।।

(*अनुष्टुप्*) -

इत्युक्त्वागात्स तद्भूषां योषादाय मदालसा।

विवेशाग्नौ ततो भूप एत्याश्रौषीत्तदद्भुतम्।।८।।

इत्युक्त्वा स कपटी वन**मगात्**। **योषा मदालसा तद्भूषां** गृहीत्वा पातिव्रत्यं पुरस्कृत्य विधिना**ऽग्नौ विवेश**। **तत**स्तु अग्निप्रवोशनन्तरं **भूपः** कुवलयाश्वः वनात्स्वराष्ट्र**मेत्य तदद्भुतं** ऋष्यागमनपत्नीनाशादिचित्रं पित्रादिमुखतो**ऽश्रौषीत्**।।८।।

(*अनुष्टुप्*) -

प्रियानृण्याय राड् भोगं त्यक्त्वाऽसङ्गं वने वसन्।

कम्बलाश्वाहितनयैर्विनयैः सङ्गतोऽभवत्।९

प्रियायाः पत्न्या **आनृण्याय**। **राट्** कुवलयाश्वः **भोगं त्यक्त्वा असङ्गं** यथा तथा **वने वसन् कम्बल**श्च(श्चा)**श्वो**ऽश्वतरश्च नामैकदेशग्रहणं नामग्रहणं। तौ च तौ **अही** च तयो**स्तनयैः**। कथंभूतैः **वि**शिष्टो **नयो** येषां तैः **सङ्गतोऽभवत्**।।९।।

(*रथोद्धतावृत्तम्*) -

पुत्रमित्रसुकलत्रलब्धये वाक्प्रसादवशतः कृपाब्धये।
रम्यमश्वतरकाद्रवेश्वरः संजगौ प्रमुदितस्तदेश्वरः।।१०।।

ततो राजपुत्रपत्नीविनाशेन मित्रदुःखेन दुःखितेभ्यः स्वपुत्रेभ्यः श्रुत्वा **पुत्रमित्र**स्य **सुकलत्रलब्धये** सरस्वतीं वाचं पूर्वं प्रसाद्य ततो **वाक्प्रसादवशतः कृपाब्धये** श्रीशङ्कराय तादर्थ्ये चतुर्थी शङ्करं प्रसादयितुं तदर्थं **रम्यं** सुस्वरं यथा तथा **अश्वतरा**ख्य**काद्रवेश्वरः** नागः **सम्य**क् साङ्गरागसहितं **जगौ तदा** गानाव्यवहितकाल एव ईष्टे तच्छीलः **ईश्वरः** शङ्करः **प्रमुदितो**ऽभवत्।।१०।।

(*अनुष्टुप्*) -

वयोवर्णाकृतिगतिध्वानैस्तुल्यां मदालसाम्।
प्राग्वद्वव्रे तथेतीश आभाष्यान्तरधात्पुनः।।११।।

वयआदिभिः **प्राग्वत्तुल्यां** तत्र **ध्वानो** ध्वनिः। **मदालसां** देहीति वरं **वव्रे** आचकांक्ष। **ईशस्तथेत्याभाष्य** पुरतो**ऽन्तरधात्**।।११।।

(*अनुष्टुप्*) -

शिवप्रसादाच्छ्राद्धीयमध्यपिण्डाशनादहेः।
पत्न्या निश्वासतो जज्ञे पूर्ववत्सा मदालसा।।१२।।

'पुत्रकामश्चेत्पत्नी मध्यमपिण्डं प्राश्नीयात्' इत्युक्तेः पुत्रोपलक्षणं पुत्र्या अपि। **शिव**वर**प्रसादे**न **श्राद्धीयमध्यपिण्डाशनात् अहेः** कम्बलाश्वतरस्य **पत्न्याः निश्वासात्** न तु योनिद्वारा **सा** दग्धापि **मदालसा** वयोवर्णादिभिः **पूर्ववज्जा**ता।।१२।।

(*अनुष्टुप्*) -

सा स्वप्नोत्थितवद्बुद्ध्वा दीनवत्पर्यदेवयत्।
हा नाथानन्यशरणां मां हित्वाद्य क्व यास्यसि।।१३।।

-दाहादि विस्मृत्य पत्युर्मरणवार्तामेव स्मृत्वा **सा** मदालसा **सुप्तोत्थितवद् बुद्ध्वा**। **हा** इति खेदे। हे **नाथ** प्राणप्रिय न विद्यते त्वदन्य**च्छरणं** यस्यास्तां **मां** प्रियां **हित्वाद्य क्व यास्यसी**ति **दीनवत्पर्यदेवय**द्विललाप।।१३।।

(*अनुष्टुप्*) -

इत्यहिर्विलपन्तीं तामाश्वास्यानाय्य तत्पतिम्।।
तस्मै कुवलयाश्वाय विधिनादान्मदालसाम्।।१४।।

-**अहिः** कम्बलाश्वतर **इति** पूर्वोक्तप्रकारेण **विलपन्तीं तां** मदालसां शीघ्रमेव पतिं द्रक्ष्यसी**त्याश्वास्य** पुत्रान्प्रेरयित्वा तत्पतिमानयित्वा **तस्मै कुवलयाश्वाय** ब्राह्मविवाह**विधिना मदालसां** ददौ।।१४।।

सपारिबर्हामादाय हृष्टां हृष्टोऽपि तां नृपः।
पुरमेत्यावदत्तातं जातं यद्धूर्जटेर्वरात्।।१५।।

-अहीन्द्रेण दत्तेन **पारिबर्हे**ण **स**हितां **हृष्टां तां** मदालसां गृहीत्वा **हृष्टः** सन् च **पुर**मागत्य **तात**मभिवाद्या**वदत्** किं **यद्धूर्जटेर्वरा**न्मदालसोत्पत्त्यादि **जातं** तत्।।१५।।

(*अनुष्टुप्*) -

दृष्ट्वाद्यां शत्रुजित्सृष्टिं प्रीतो यातोवनं वनम्।
सुतन्यस्तधराभारो भेजे भागवतीं गतिम्।।१६।।

-तत्पिता **शत्रुजित्** अद्ययावत्तादृशसृष्टेरभावा**दाद्यां** शिवस्य **सृष्टिं** स्नुषां **दृष्ट्वा प्रीतः सुते न्यस्तः धराभारः** येन सः **वनं** वननीयं संभजनीयं। **वनं यातः** तत्र **भागवतीं गतिं** मुक्तिं पुनरावृत्तिरहितां लेभे। *वन*मिति ब्रह्मनामपि। 'तद्यत् तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यम्' इति श्रुतेः।(ब्रह्मापि वनशब्देनोच्यते। 'तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यम्')।।१६।।

(*अनुष्टुप्*) -

पित्र्ये राज्ये स्थितः ख्यातः शस्तः शत्रुजितः सुतः।
प्रजाः प्रजा इवारक्षद्युक्तदण्डः समानदृक्।।१७।।

-पितुरागतं **पित्र्यं** तस्मि**न्राज्ये** प्रतिष्ठितः लोके **ख्यातः** प्र**शस्त**श्च **शत्रुजितः** पुत्रः सः **युक्तदण्ड**धरः सन् दण्ड्ये हितेऽहितेऽपि समानदृष्टिः औरस**प्रजा इव** जनान**रक्षत्**। कामन्दकः 'उद्वेजयति तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते। दण्डेन नृपतिस्तस्माद्युक्तदण्डः प्रशस्यते 'इति।।१७।।

(*अनुष्टुप्*) -

अन्तर्वत्नी ततः पत्नी सञ्जाता सा मदालसा।

गङ्गा देवव्रतमिव ततोऽसूत सुतं सती।।१८।।

-**ततः** राज्ञः **पत्नी सा मदालसाऽन्तर्वत्नी** गर्भिणी **जाता**। अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्। **ततो** दशमे मासि **गङ्गा** भीष्म**मिव सती** मदालसा **सुतं** प्रा**सूत**।।१८।।

(*अनुष्टुप्*) -

जातमात्रं सुतं वीक्ष्य बोधदुग्धमपाययत्।

स्तन्यं तु प्राणधृतय उल्लापनमिषेण सा।।१९।।

-**सुतं जातमात्र**मपि **वीक्ष्य** जातश्च वायुना स्पृष्टस्तन्न स्मरति जन्ममरणमित्युक्तेः द्वैतबाधानिवृत्त्यर्थं तदैव **बोध**स्तत्त्वज्ञानमेव **दुग्धमपाययत्**। ननु तेन प्राणधारणं कथमत आह **सा** बालाश्वासनलक्षणो**ल्लापनमिषेण** पूर्वं बोधदुग्धं अपाययत् ततः स्तने भवं **स्तन्यं** दुग्धं। शरीरावयववाद्यत्। त**त्तु** केवलं **प्राणधा**रणायापाययत् बाल्यमारभ्य यत्ने कृते बोधः सुकरो भवतीति भावः।।१९।।

बोधप्रकारमाह षोडशभिः- (गीतं *उष्णिग्वा*)

रोदिषि रे त्वं कस्मात्पूर्वमितस्त्वं यस्मात्।

भ्रष्टपथोऽभूस्तस्मात्कष्टमवाप्तमकस्मात्।।२०।।

रे पुत्र **त्वं कस्मा**द्धेतोः **रोदिषि**। मम मोक्षमार्गो **भ्रष्ट** इति चे**द्यस्मात्पूर्वं** मनुष्यजन्मनि **त्वं इतो**ऽस्माल्लोका**द्भ्रष्ट**मार्गो**ऽभूः** । **तस्मा**त्कारणादनिष्टाचरणान्नरकप्राप्तिरूपं **कष्टं अकस्मा**त्प्राप्तम्।।२०।।

(गीतम्)

क्वाद्य सुतस्ते वनिता क्वाद्य च माता जनिता।

क्वाद्य च याता जनता कोऽपि न तेऽन्तं ह्यविता।।

पूर्वजन्मदृष्टा**स्ते पुत्रा**दयो**ऽद्य क्व** सन्तीति वेत्सि किं पश्य पश्य यदर्थमकृत्यमपि त्वया कृतं। तथापि **ते** तवा**न्त**काले सुतादीनां मध्ये **क्वापि** ते **मृत्योरविता** त्राता **न हि** जातः अतः किं तैर्वराकैः।।२१।।

(गीतम्)

पूर्वनिकेतार्थरथाः क्वाद्य न तस्यापि कथा।

प्राक्च यथाद्यापि तथा तादृशचिन्ता तु वृथा।।२२।।

पूर्वजन्मसंपादितगृहधन**रथा अद्य क्व** वद। तव **तस्य** वार्ता**पि न**। किं च **यथा** पूर्वजातं **तथाद्याप्य**स्मिन्जन्मनि भविष्यति **तादृशा**नां शोकास्पदानां **चिन्ता** स्मृतिरपि **वृथै**व अनुपयोगात् मायामयत्वाच्च।।२२।।

(गीतम्)

नाक्षिविभङ्गो यदि ते रूपविमोहः कुमते। भैक्ष्ययशोत्तं यदि ते नारकभुक्तिर्न च ते।।२३।।

यमेना**क्षिभङ्गो** कृतो नरके वा मुखे पातित इति रोदिषि चेद्धे दुष्टबुद्धे स्त्रीरूपलावण्यमोहो **यदि ते न,** तर्हि नेत्रभङ्गोऽपि **न**। गुणबुद्ध्या रूपविमोहतत्वात्तेऽक्षिभङ्गो यमेन कृतः। एवमग्रेऽपि। भिक्षालब्धं **यशो**ऽन्नं **यदि अत्तं** भक्षितं तर्हि नरकभोजनं **ते नै**व।।२३।।

(गीतम्)

नेट्परिरम्भे त्वयसः स्त्रीपरिरम्भः पयसः।

मातुरु पानं न पुनः पाहि सदातः स्वमनः।।२४।।

-एवं **स्त्र्या**लिङ्गनं त्यक्त्वा **ईश्वर**परिरंभं कृते तप्ता**यसः स्त्रीपरिरंभो न**। न केवलमिदमेव किं तु ध्यानयोगेनेश्वरपरिरंभे कृते **पुनर्मातुः** पयः**पान**मपि **न**। अतो नरकप्रायगर्भवासमातृपयपानादिकष्टातिक्रमार्थं **अतः**परं ईश्वरध्यानेन विषयेभ्यः **सदा स्वमनः पाहि** रक्षाप्रमत्तो भव।।२४।।

(गीतम्)

मा स्वप मा स्वप निजरूपे।। एव हि जागृहि जागृहि भूप।।२५।।

रे पोत त्वं **मा स्वप** स्वापं मा कुरु दिवेति शेषः। उक्तं च 'विद्या दिनं प्रकाशत्वादविद्या रात्रिरुच्यते। विद्याभ्यासे प्रमादो यो दिवास्वापः स उच्यत'इति। हे योगि**भूमिप**। सच्चिदानन्दनिजरूपे **एव जागृहि** अप्रमत्तो भव। आदराद्द्विरुक्तिः। योगभूमयः मूढक्षिप्तादयः अथवा शुभेच्छादयो ज्ञानभूमयः सप्त।।२५।।

(गीतम्)

सकलनिशायां रेऽगुणमय्यां ।। मा भज शय्यां स्वेक्षक भूप।।२६।।

-दिनोदये दिवान्धानां निशा तदन्या रात्र्यंधानां निशा सकलप्राणिनां निशा तु आत्मनिष्ठा सा गुणमयी न भवति तत्र सर्वेषां दर्शनव्यापाराभावात्। हे **भूप** हे **स्वेक्षक** स्वरूपावस्थान (तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानमिति योगसूत्रात्) 'या निशा सर्वभूतानामि'ति स्मृतेः। **अगुणमय्यां सकलनिशायां शय्यां मा भज**।।२६।।

(गीतम्)

जाग्रति सर्वे येषां, तस्यां रे गुणमय्यां स्वापमेहि भूप।।२७।।

यस्यां विषयनिष्ठायां **सर्वे** विषयिणः **जाग्रति रे** पोत **गुणमय्यां तस्यां स्वापमेहि** हे **भूप** ज्ञानभूमिपालक।।२७।।

(गीतम्)

काकोलूकनिड्वद्व्यवहरतस्ते। क्वापि न दिग्भ्रम आत्मज सुमते।।२८।।

एतद्वा कथं तत्राह यः काकस्य दिवसः सोलूकस्य निशा उलूकस्य दिवसः काकस्य निशा। हे **सुमते काकोलूकनिड्वत् व्यवहरतस्त**व कुत्रापि दृ**ग्भ्रमो न** भवेत् अविद्यावशादात्मनो जात इवा**त्मज**स्तत्संबुद्धौ।।२८।।

(*पुष्पिताग्रा*वृत्तम्) -

कनकसुकमनीयकामिनीति प्रथितमहानरकादकास्पदाद्द्राक्।

विषयविषधराद्विषय्यहीन्द्रदपसर दूरमितः प्रमादमृत्युः।।२९।।

कनकं सुवर्णं च **सु**तरां **कमनीया कामिनी** चेति विख्यात**महानरकात्** कथंभूतात् दुःखा**स्पदात्**। **द्राक्** शीघ्रं **दूरं अपसर**। तथा **विषया** एव **विषं** तस्य **धरात् विषय**विषयाणीन्द्रियाण्येवा**हयः** सर्पास्तेषा**मिन्द्रा**न्मनआख्यान्महासर्पाद्दूरमपसर। इन्द्रियमनोवशवर्ती मा भव। **इत** उक्तलक्षणादहीन्द्रा**त्प्रमादमृत्यु**रवश्यं भविष्यति सर्पदंशात्प्राणवियोगवत्। 'प्रमादो वै मृत्युमहं ब्रवीमि'इति सनत्सुजातीयात्।।२९।।

(*अनुष्टुप्*) -

यदि जातिमृतित्रासाद्रोदिषि त्वं न तेऽपि ते।

भावषट्कयुतो देहोभावाभावविकारभाक्।।३०।

एवं बोधितस्यापि ते शोको नाद्यापि निवृत्तः। **यदि** त्वं जन्ममरणभया**द्रोदिषि** तर्हि **ते अपि जातिमृति** तव साक्षिणो **न** भवतः यतः *जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते नश्यतीति* **भाव**विकार**षट्कयु**क्तो **देह** एव स एव जन्ममरण**विकारभाक्** न च त्वम्।।३०।।

(*आर्या*वृत्तम्) -

क्षुत्तृड्डुभे असुजाते मोहशुचौ ते न ते मनोजाते।

जाते न बन्धमुक्ती ते अपि ते नैव कर्तृसञ्जाते।।३१।।

क्षुदाद्यार्तो रोदिषि चेत्तत्राह **क्षुत् तृट्** च **उभे** प्राण**जाते** तथा **मोहशुचौ** तव **न ते** उभे **मनोजाते**। 'न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः। न मुमुक्षुर्न वा मुक्त इत्येषा परमार्थता'इत्युक्तेः। **बन्धमुक्ती** तु **नै**व **जाते**। कथंचिज्जाते इति मन्यसे चेत्तर्हि **ते अपि ते नैव** यतस्ते **कर्तृसंजाते** त्वं तु नैव कर्ता नापि भोक्तास्तव सर्वसंबन्धाभावः।।३१।।

(*अनुष्टुप्*) -

देहाद्यतीत तत्साक्षिन् सङ्घातव्यतिरिक्त ते।

विद्धि साक्षित्वबोद्धृत्वे निर्विकारत्वतः स्वतः।।३२।।

कुत इत्यपेक्षायामाह हे **देहाद्यतीत** हे **तत्साक्षिन्** हे **संघातव्यतिरिक्ते**ति संबुद्धिभिः देहेन्द्रियमनःप्राणाहंकारेभ्यो विलक्षणः तत्साक्षी देहेन्द्रियसंघातव्यतिरिक्तस्त्वमिति त्वंपदलक्ष्यार्थः कूटस्थः प्रत्यगात्मेत्युक्तं। तव **साक्षित्वं बोद्धृत्वं** च **स्वतो निर्विकारत्वेन विद्धि**।।३२।।

देशाद्यतीत तेऽनन्त गमागमविवर्जित।

न कर्तृत्वं न भोक्तृत्वं केवलानुभवात्मनः।।३३।।

-हे **देशाद्यतीत**। देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितत्वात् हे **अनन्त**। अनन्तत्वात् हे **गमागमविवर्जित**। **केवलानुभवात्मनस्ते कर्तृत्वं भोक्तृत्वं** च **न** तात्त्विकं तयोरौपाधिकत्वात् एवं तत्पदलक्ष्यार्थं उक्तः। 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'इति श्रुतेः।।३३।।

(*अनुष्टुप्*) -

एकमेवाद्वितीयं सत्तत्त्वं ब्रह्म परात्पर।

एवं शश्वत्स्वरूपानुसंधानं कुरु तेऽस्तु शम्।।३४।।

वाक्यार्थं बोधयत्यखण्डैकरसत्वेन। हे **परात्पर**। सर्वकारणकारण य(त्) **एकमेवाद्वितीयं सत् तत्त्वं ब्रह्मा**सीत्यैक्यावधारणद्वैतप्रतिषेधैः स्वगतसजातीयविजातीयभेदा निरस्ताः। उपसंहरति **एवं स्वरूपनुसंधानं** अनुभवदार्ढ्यपर्यंतं **शश्वत् कुरु** दृष्टफलत्वात् 'आवृतिरसकृदुपदेशात्' इति न्यायात्। नन्वनेकप्रतिबंधेषु सत्सु कथं ज्ञानसिद्धिरित्यत आहाशिषं श्यति दुःखं तनूकरोतीति **शं** कल्याणं प्रतिबन्धाभावरूपं **ते** तुभ्य**मस्तु** भवतु।।३४।।

(*अनुष्टुप्*) -

उल्लापनमिषेणैवं बोधयामास तं सुतम्।

यथा यथा स ववृधे बोधोऽप्यस्य तथा तथा।।३५।।

एवं सो**ल्लापणमिषेण तं सुतं बोधयामास स** बालः **यथा यथा ववृधेऽस्य** बालस्य **बोधोऽपि तथा तथा** ववृधे।।३५।।

(*उपजाति*वृत्तम्) -

भूयोऽपि जातं च जगौ सुतं सा तथा तृतीयं तनयं न यं सा।

पस्पर्श सर्वत्र ततापि कामक्रुड्लोभदवाल्पशिखा स्वरामम्।।३६।।

ततः **सा** कालान्तरे **जातमपि सुतं तथा** पूर्वोक्तप्रकारेण **जगौ**। ततः पुनः कालान्तरे जातं **तृतीयं तनयं** तथैव जगौ। **यं स्वरामं** स्वरूपे एव रममाणं तनयं **सर्वत्र तता** व्याप्तापि **सा** प्रसिद्धा **काम**क्रोध**लोभा** एव **दवा** वनाग्निस्तस्याल्प**शिखापि न पस्पर्श** बोधामृतक्लिन्नत्वात्।।३६।।

(*आर्या*) -

तेषामपि त्रयाणां विक्रान्तसुबाहुशत्रुजित्संज्ञाः।

पुत्राणां स्त्र्यननुमता अनुक्रमेणैव योजिता राज्ञा।।३७।।

तेषामपि त्रयाणां पुत्राणां अनुक्रेमेणैव विक्रान्तः सुबाहुः शत्रुजिदिति **संज्ञा** नामानि हास्यद्वारा **स्त्रि**या मदालसाया **अननुमता**न्यपि **राज्ञा योजिता**नि।।३७।।

(गद्यम्) **क्षमैकभद्रासनानामनाहताग्र्यतूर्यस्वनानां सर्वत्र समानानां हरीन्नारीधृतयशःप्रकीर्णानां पुष्करछत्राणां पुत्राणां तथाविधादपि भर्तुराधिक्यं सदाप्राकृतवैभवं पश्यन्ती सती सुतरां जहर्ष।।३८।।**

क्षमा क्षान्तिरे**वैकं** मुख्यं **भद्रासनं** येषां तेषां। भर्तृपक्षे षष्ठ्येकवचनविपरिणामः सर्वत्र। **क्षमा**यां क्षित्यां **एकं भद्रासनं** सिंहासनं यस्य। **अनाहत** एवा**ग्-यतूर्यस्वनः** वरेण्यवाद्यध्वनिर्येषां। पक्षे **अग्-य**श्चासौ **तूर्यस्वन**श्च **अग्-यतूर्यस्वनः अनाहतः** पुरुषान्तरेणाताडितः कुशलशिल्पिकौशल्यात्स्वयमेव जायमानः अग्-यतूर्यनिःस्वनो यस्य। **सर्वत्र समानानां** शत्रुमित्रोदासीनभावरहितानां। पक्षे सार्वभौमत्वान्मानेन सहितः **समान**स्त(स्य)स्मात्। **हरितो** दिश एव **नार्य**स्ताभि**र्धृतानि** कीर्तिचामराणि येषां। पक्षे मनोहरना**नारी**भि**र्धृता**नि कीर्तिचामराणि यस्य। **पुष्कर**माकाशमेव **छत्रं** येषां। पक्षे **पुष्कर**निभं श्वेतपद्मनिभं **छत्रं** यस्य। पुन्नामकनरकादात्मानं परांश्च तारयन्तीति **पुत्रा**स्तेषां पूर्वव्याख्यातप्रकारेण तथाविधादपि **भर्तुराधिक्यं** किंलक्षणं **सर्वदा अप्राकृतं** अलौकिकं स्वतःसिद्धं च त**द्वैभवं** च, भर्तुस्तु **प्रकृति**संबन्धि**वैभवं** प्रकृतयस्तु 'स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च। सेनाङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च'इत्यमरोक्ताः। एवंविधं **पश्यन्ती सती** प्राज्ञी विदुषी राज्ञी मदालसात्यन्तं **जहर्ष**।।३८।।

(गद्यम्) **बाह्यान्तरावरणहीनानदीनान्परतरलीनान्बहिर्मलिनान् जडोन्मत्तपिशाचवत् स्थितान्सुतानपि तान्पिताऽन्वीक्ष्य प्राकृतलोचन इदं वचनमुवाच।।३९।।**

प्रावरणादि **बाह्यावरणं** असत्त्वाभानलक्षण**मान्तरा**म्बरं तद्रहितान् **अदीना**न्सुप्रसन्ना**न्पर**ब्रह्मणि **लीनान् बहिः** पङ्कादिसंपर्केण **मलिनान् जडा**दिवत्**स्थितान्तान्** ब्रह्मिष्ठा**नपि सुतानन्वीक्ष्य प्राकृत**दृष्टिः **पिता** वक्ष्यमाणं **वचन**माह।।३९।।

(*अनुष्टुप्*) -

सदावां दम्पती पूतौ सदाचाररतौ मतौ।

स्थितौ स्वधर्मे कर्मेदं कुपुत्रफलदं कुतः।।४०।।

-आवां दम्पती सदाचारनिरतौ लोकमान्यौ सदा **स्वधर्मे स्थितौ** अथापि **कुपुत्रफलदं इदं कर्म कुत** आगतम्।।४०।।

(*अनुष्टुप्*) -

धिक्जन्म कुपुत्रोऽत्र धिक्तत्सद्म वनोपमम्।

न यत्र पुत्रसुज्योतिर्नयत्यूर्ध्वं कुलं हि यत्।।४१।।

अत्र यत्र जन्मनि कुपुत्र**स्तज्जन्म धिक्**। 'अविनीतेन पुत्रेण कुलमाशु विशीर्यत' इति कामन्दकात्। 'ऋणमस्मिन्सनयत्यमृतत्वं च गच्छति' इति श्रुते**र्यत्र** गृहे **पुत्र** एव **सुज्योतिर्न** 'ज्योतिर्हि पुत्रः परमे व्योम'इति श्रुतेः। **तत्**पुत्रहीनं **वनोपमं सद्म धिक्** अस्तु।।४१।।

(*अनुष्टुप्*) -

लोकजित्यै मतः पुत्रो लोकपोऽपि तपोऽतपत्।

प्रजाकामः प्रजापाश्च कुतो लोकः प्रजा विना।।

-'पुत्रेण लोको जय्य'इति श्रुतेः **लोकजित्यै पुत्रो मतः लोकपो** ब्रह्मा **प्रजाकामः तपोऽतपत्**। 'प्रजापतिरकामयत् प्रजायेयं भूयां स्यामिति स तपोऽतप्यत्'इति श्रुतेः प्रजाकामाः दक्षादयः **प्रजापाश्च** तथा तपस्तेपुः। तस्मात्**प्रजाः विना कुतो लोकः** 'नापुत्रस्य लोकोऽस्ति' इति श्रुतेः। प्रजा इति बहुवचनं 'एष्टव्या बहवः पुत्रा' इत्यभिप्रायेण।।४२।।

(*अनुष्टुप्*) -

एवं भावनयाज्ञोऽसौ दीनोऽभूद्विपरीतया।

जायाथ गुर्विणी भूत्वा भूयोऽसूत सुतं मतम्।।४३।

-**एवमसौ** राजा**ऽज्ञः** 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रजां न कामयन्त' इति श्रुतिहार्दज्ञानरहितः। *एत*मिति श्रुतिपदार्थः आत्मानमेव लोकं न तु स्वर्गादिकमिति। अत एव सुपुत्रप्राप्त्या परलोकप्राप्तिरिति **विपरीत**भावन**या दीनोऽभूत् अथ** तुर्यवारं, जायते पुत्ररूपेण पतिर्यस्यां सा **जाया** श्रुतिश्च 'पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरं। तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते। तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः। देवा मनुष्या न ब्रुवन्नेषा वो जननी पुनः' इति। एवं दशवारप्रसवोर्ध्वं पतिः स्वयमेव पुत्रस्थानापन्नो भवति। तथा च श्रुतिः 'दशास्यां पुत्रानाधेहि पतिमेकादशं कृधि' इति। **जाया** मदालसा **भूयो गर्भिणी भूत्वा मतं सुतं** प्रा**सूत**।।४३।।

(*स्वागता*वृत्तम्) -

तुङ्गेष्वखगगेषु खगेषु प्रेक्ष्य जातमथ पञ्चसु योषा।

स्वं त्रिशक्तिजमिवाक्षयमेषा शंकिताप्युपदिदेश विदोषा।।४४।।

-**अथ** दशमे मासि **एषा योषा** मदालसा **पञ्चसु तुङ्गगेषु** मेषाद्युच्चस्थानगतेषु। खगः सूर्यस्तं गच्छन्तीति खगगास्तथा न भवन्ति ते **अखगगा** अनस्तंगतास्तेषु सत्सु। तिस्रश्च ताः **शक्त**यश्च, 'षड्गुणाः शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साह मंत्रजा' इत्यमरः ताभ्यो जातं **अक्षयं** नाशरहितं **स्वं** धन**मिवा**त्मनो **जातं** सुतं **प्रेक्ष्या**यं सम्राड् भविष्यतीति **शंकितापि** तं पूर्वव**दुपदिदेश** यतो **विदोषा** असंभावनाविपरीतभावनादिदोषरहिता। यद्वा 'यत्ने कृतेऽपि तु न सिद्ध्यति कोऽत्र दोष' इति बुद्ध्या **विदोषा** दोषा रात्रिरविद्या सा वीता यस्याः 'विद्या दिनं प्रकाशत्वादविद्या रात्रिरुच्यत' इत्यभियुक्तोक्तेः। ईदृगाचार्योपदेशवैय्यर्थाभावः काठके उक्तः। 'अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति'इति।।४४।।

(*इन्द्रवज्रा*वृत्तम्) -

प्रोत्साहितो ज्योतिषिकैः स जातकर्माकरोद्भूपतिरात्मजातम्।

नाम्नाथ संस्कर्तुमुवाच भार्यां किं नाम देयं वद मेऽर्भकाय।।४५।।

यथा पूर्वे मूढा जातास्तथाप्ययं किं कर्तव्यं संस्कारैरुत्सवैर्वेति पर्वसाधारणदृष्ट्योदासीनो राजाऽनस्तंगतपञ्चोच्चग्रहयोगसूचितसार्वभौमराजयोगोऽस्यास्तीति **प्रोत्साहितः स भूपतिः जातकर्माकरोत् अथ** षोडशेऽह्नि **आत्मजातं** पुत्रं **नाम्ना संस्कर्तुं भार्यामुवाच** अस्मै **अर्भकाय किं नाम देयं मे वद**।।४५।।

(*इन्द्रवज्रा*वृत्तम्) -

प्राक्पुत्रनामान्ययि तेऽमतानि कुतो निरर्थान्यपि किं नु तानि।।

मानिन्युवाचाङ्ग गतिर्न यस्य विक्रान्तसंज्ञा न हि साध्व्यजस्य।।४६।।

अधुनैव कुतः पृच्छसीत्यत आह **अयी**ति कोमलामंत्रणे हे प्रिये ममैव दत्तानि पूर्व**पुत्रनामानि ते** तव **कुतोऽमतानि** यतस्त्वं प्रत्याह्वयं हसितवती अत**स्तानि** नामानि **निरर्थकानि किं नु** वदेत्युक्ता **मानिनी** मदालसा पतिं **उवाच अंग** हे प्रिय **यस्य गति**र्देशान्तराभावाद्गमनं **न** विद्यते तस्या**जस्य** 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इति श्रुतेर्जन्मादिविकारशून्यस्यात्मनः 'स वा एष महानज आत्मा' इति श्रुतेरजशब्दादात्मैवात्र गृह्यते तस्य क्रमु पादविक्षेप इति धात्वर्थसिद्धा **विक्रान्तसंज्ञा न हि साध्वी** असंभवात्।।४६।।

(*उपजाति*वृत्तम्) -

नाथाङ्गवार्ता न तस्य सार्था सुबाहुसंज्ञा किमतो निरर्था।

एकस्य कः शत्रुरतोऽस्य सार्था किं शत्रुजित्संविदतो निरर्था।।४७।।

हे **नाथ** 'अशरीरं शरीरेषु'इति श्रुतेः यस्य अङ्गान्यस्यास्ती**त्यङ्गं** शरीरं अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोच् प्रत्ययः तस्य **वार्तास्या**त्मनो **न तस्य सुबाहु**रिति **संज्ञा** नाम **न सार्था किं** तु **निरर्था**। 'एक एव हि भूतात्मा'इति श्रुतेर्द्वितीयाभावा**देकस्या**त्मनः **कः शत्रुः** न कोऽपि **अतः शत्रुजिदि**ति **संवित्** नाम न **सार्था किं** तु **निरर्था**।।४७।।

(*रथोद्धता* वृत्तम्) -

पारमार्थिकदृशैवमीदृशी व्यावहारिकदृशापि तादृशी।

सार्थता न जडमूढडिम्भवद्वर्ततामिह निरर्थाऽभवत्।।४८।।

एवं **पारमार्थिकदृ**ष्ट्या **ईदृशी सार्थता न**। नाम्नामिति शेषः। किमियं वाचालेति कुपितं पतिमालक्ष्याह **व्यावहारिकदृ**ष्ट्यापि **तादृशी** सार्थकता **नै**षां नाम्नां यतः **इहा**स्मद्गृहे **जडमूढडिम्भवद्वर्ततां** पुत्राणां विक्रान्तशत्रुजित्सुबाहुरितिसंज्ञानां **निरर्थताऽभवत्** नान्वर्थकता।।४८।।

(*योगिनी* वृत्तम्) -

व्यवहारसुसिद्धये यदा व्यवहारिन्मत आह्वयस्तदा।

कुरु जातमलर्कसंज्ञितं सुमतं ते यदि नाथ मे मतम्।।४९।।

-हे **व्यवहारिन्** व्यवहारशील **यदा** यर्हि लोक**व्यवहारसुसिद्धये** सुतस्य **आह्वयो** नाम **ते** तव मतं चे**त्तदा** तर्हि हे **नाथ मे मतं ते सुसंमतं यदि** तर्हि **जातं** सुतं **अलर्कसंज्ञितं कुरु** अलर्क इति संज्ञा संजाता यस्य। तदस्य संजातमितीतच्। अलतीत्यल् अल् चासावर्कश्च भ्रान्तः श्वा तत्तुल्योऽयं त्वदाग्रहाद्बहुकालं भविष्यतीति मनसि निधायान्वर्थकं नाम दत्तम्।।४९।।

(*अनुष्टुप्*) -

तथेत्याख्यां सुतायादाद्यथेष्टं च धनाद्यदात्।

विनयात्स द्विजादिभ्यस्तनयाभ्युदयार्थ्यपि।।५०।।

स राजा **तथेति सुताया**लर्क इति नामा**दात् च तनयाभ्युदयार्थी सः विनये**न **द्विजादिभ्यो धन**वस्त्रभूम्या**दि**कं ददौ।।५०।।

(*अनुष्टुप्*) -

मुदान्वितोऽपि द्वितीयं कदाचित्तनयं स्वयम्। मलिनं वीक्ष्य सदयं नलिनाक्षोऽब्रवीदयम्।।५१।

एवं **मुदायुक्तो नलिनाक्षः** कमलनेत्रः **अयं** राजा **कदाचिन्मलिनं** मलदूषितं **द्वितीयं तनयं** सुबाहुं **वीक्ष्य सदयं** यथा तथा**ऽब्रवीत्**।।५१।।

(*अनुष्टुप्*) -

विज्ञाय दण्डनीत्यादि विवाह्य सदृशीं स्त्रियम्।

विधाय नीत्या स्वराज्यं पूज्यमिष्ट्वानृणी व्रज।।५२।।

भो पुत्रक प्रथमं **दण्डनीत्यादि** आदिपदाद्धनुर्विद्यादि ज्ञात्वा ततोऽनुरूपां **स्त्रिय**मुद्वाह्य विधिना युक्तदण्डेन **स्वं राज्यं** कृत्वा **पूज्या**न्देवान्पितॄन्वृद्धांश्च संपूज्या**नृणी** सन् तत ईदृशीं दशां वहन्वनं **व्रज**।।५२।।

(*उपेन्द्रवज्रा* वृत्तम्) -

त्यजात्तमौढ्यं तनुजैधि गेही यजाध्वरैश्च कृतीह देही।

भजाग्रतोऽत्रैव हि सांपरायं व्रजाटवीं प्राप्स्यसि नान्तरायम्।।५३।।

-त्वं न मूढोऽसीति मे भाति अतः **आत्तं** स्वीकृतं **मौढ्यं त्यज** हे **तनुज गेहि** गृहस्थ **एधि** भव। इण्धातोर्लोण्मध्यमैकवचनं। **अध्वै**र्देवा**न्यज यै**रध्वरै**रिह देही कृती** कृतकृत्यो भवति 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि'इति श्रुतेः। **अत्रैव** गृहाश्रमे**ऽग्रतो** वानप्रस्थात्पूर्वमेव **हि सांपरायं** पारलौकिकसाधनं **भज** तत**ोऽटवीं व्रज** एवं क्रमेणाचरणाद्विघ्नं **न प्राप्स्यसि**।।५३।।

(*अनुष्टुप्*) -

प्रहस्याह स तं ज्ञाता सद्विद्या मातृतोर्जिता।

स्वानुभूतिर्वृता कान्ता स्वाराज्यस्थिरताऽऽ गता।।५४।।

बहिर्मुखोऽयं ब्रह्मविद्वरिष्ठं मां न वेत्तीति **प्रहस्य स ज्ञाता** सुबाहुः **तं** पितरं प्र**ाह सद्विद्या** ब्रह्मज्ञानं मातुः सकाशात्संपादितं। **स्वानुभूति**रेव **कान्ता** मया **वृता** तया सहाद्य स्वेन राजतेऽसौ स्वराट् स्वयंप्रकाश आत्मा स एव **स्वाराज्यं** तस्मिन्नसंभावनादिदोषपरिहारेण तत्त्वज्ञानमनोभङ्गवासनाक्षयाभ्यासपाटवेन **स्थिरता** जीवन्मुक्तिलक्षणा स्थितप्रज्ञता**ऽऽगता**।।५४।।

(*अनुष्टुप्*)

भार्यार्या ते न आचार्या सोदर्या हि वयं त्रयः।।

आर्याश्च भविता तुर्यस्त्वमार्यातः कृती भव।।५५।।

केन ते उपदिष्टेत्यत आह - **आर्या** साध्वी **ते भार्या नो**ऽस्माकं **आचार्या** उपदेष्ट्री। 'आचिनोति हि शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि। स्वयं चाचरते यस्मात्तस्मादाचार्य उच्यत' अत्राचारः प्रवचनादिलक्षणः। **वयं त्रयो**ऽपि **सोदर्याः** सहजाः अर्य ईश्वर तस्येमे **आर्या** भक्ता ज्ञानिसंज्ञका जाता **तुर्य**श्चतुर्थोऽधुनातनोऽपि सोदर्यः मादृश आर्यो **भविता**। हे **आर्य** सभ्य तात **त्वम**पि विषयासक्तिं

त्यक्त्वा **अतः**परं तत्त्वविवेकेन **कृती** कृतकृत्यो **भव** इति बहिरर्थः। आन्तरार्थस्तु हे राजन्त्वमपि आर्याऽस्माकं आचार्या माता ततस्तस्याः सकाशात्प्रवचनादि कृत्वा मनननिदिध्यासपरिपाकजात्मज्ञानवशात्कृती भव। 'एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत'इति स्मृतेः।।५५।।

(*योगिनी* वृत्तम्) -

द्वयतोऽद्वयमात्मविद्यया पुनरैक्यं न भजेत्पृथक्कृतम्।
मथनेन पृथक्कृतं पुनर्नवनीतं न हि तत्र ऐक्यभाक्।।५६।।

ननु 'पितृवाक्यं परित्यज्य स्वतन्त्रो यस्तु वर्तत' इत्यादिदोषोक्तेः मद्वाक्यतः संसारं भज किं श्वभषितसोदरीभावं गतः मूढस्त्रीवाक्यविश्वासेनेत्याह- **आत्मविद्यया द्वयतः** संसारा**त्पृथक्कृतं** बुद्ध्या निष्काशितं **अद्वयं** शुद्धादिलक्षणमात्मतत्त्वं **पुन**र्द्वयेन **ऐक्यं न भजेत्** अर्थान्तरन्यासेन दृढयति तथाहि **मथनेन पृथ्क्कृतं नवनीतं पुन**स्तक्रे क्षिप्तमप्यै**क्यभाङ् न** भवति। 'प्रमाणोत्पादिता विद्या प्रमाणं प्रबलं विना। न नश्यति न वेदान्तात्प्रबलं मानमस्ति हि' इत्युक्तेः।।५६।।

(*अनुष्टुप्*)

इत्थं सतां मतमृतममृतस्पर्धि भाषितम्।
ज्वरितोऽन्नं तथा तातो मेने तत्कर्णशूलवत्।।५७।।

इत **सतां** मान्यं **ऋतं** निर्बाधं तेना**मृतस्पर्धि** ततोऽपि मधुरतमं**भाषितं** तथापि **तातो**ऽसंभावनाद्यभिभूतत्वात् **यथा ज्वरितो**ऽरुच्या मिष्टमप्य**न्नं** तिक्तं मन्यते तथा **तद्भा**षितं **कर्णशूलवन्मेने**।।५७।।

(*अनुष्टुप्*)

सतामेत्यासतीमुक्तिं प्राह प्राहववित्पतिः।
मूढेऽश्राव्यं सुतान् ब्रूषे किं वचो वंशनाशनम्।५८

सतीं मदालसा**मेत्य प्र**कृष्टकलहज्ञः **पतिः** राजा **असती**मभद्रा**मुक्तिं प्राह** हे **मूढे** श्रवणानर्हं **वंशनाश**करं **वचः सुता**न्प्रति **ब्रूषे किं** अथवा कुत्सितं वचः **किंवचः** गृहस्थैरनादरणीयम्।।५८।।

(*अनुष्टुप्*)

अनेन कूपदेशेन शं न नौ का गतिस्त्वितः।
स्वर्गादिस्थपितॄणां नः को निवापप्रदो वद।।५९।

मया साधूक्तमिति चेत्तत्राह **अनेन कूपदेशेन** पुत्राणां **न**श्च **शं** कल्याणं **न**। पुत्रस्त्वात्मज्ञानेन तीर्णा इति चेद्भवतु नाम **इतः** परं पुत्राभावे **नौ** आवयोः **का गतिः**। ज्ञानविचारेण सद्गतिः संपादनीया किं पुत्रेणेति चे**न्नो**ऽस्माकं **स्वर्गादिस्थपितॄणां को निवापप्रदो**ऽस्तीति चे**द्वद** मौनमेव तेऽन्ते शरणमिति भावः। अत्र स्वर्गशब्देन पितृलोकः आदिशब्देन नरकस्था भूतप्रेतादिभावगताश्च ग्राह्याः। *निवापः* पितृदानं तर्पणं श्राद्धपिण्डादि।।५९।।

(*अनुष्टुप्*)

विधिनेयं कृता वृत्तिः कृत्तिवासःसुतुष्टिदा।
पुष्टिदा च नृणां गेही न हि सर्वोपजीवनम्।।६०।।

ते विधिवशाज्जीवन्ति चेन्न यतः **विधिना** धात्रे**यं वृत्तिः कृता** सा पुनर्यथावद्विहिता चे**त्कृत्तिवासस** ईश्वरस्य **सु**तरां **तुष्टिदा** नेयन्मात्रमपि तु 'दातारो वोभिवर्धताम्' इत्यादिपितृदत्ताशीःश्रवणा**न्नृणां** श्राद्धकर्तृणां च सा वृत्तिः **पुष्टिदा** न केवलमियदेवापि तु नृसुरपितृकृमिकाटपतङ्गोद्भिजानामपि पञ्चमहायज्ञातिथ्यान्नदानवस्त्रनिष्पीडनोदकदानश्राद्धोच्छिष्टपिण्डदानादिना सर्वेषां तृप्तिश्रवणाद् गृ**ही सर्वोपजीवनं न ही**ति काकुः अपि तु सर्वोपजीवनमेव सर्वषां ब्रह्मचारिसंन्यासादीनामपि स गृही एव जीवनदाता। 'यथा मातरमाश्रित्य' इति मानवस्मरणाच्चेति भावः।।६०।।

(*अनुष्टुप्*)

गोहस्तिवीतिसंपत्तिं कुमतिर्यो जहाति ताम्।
देवदत्तां मतां गेही देवद्रोही पतेदधः।।६१।।

यो **गेही** गृहस्थः **कुमति**र्निवृत्तिमार्गरतः सन् **मतां** सर्वमान्यां **देवे**नेश्वरेण **दत्तां गोहस्तिवीतिसंपत्तिं** तत्र वीतयोऽश्वाः गुणबुद्धिं त्यक्त्वा दोषदृष्ट्या **जहाति** स **देवद्रोही अधः पतेत्**।।६१।।

(*अनुष्टुप्*)

मान्यः प्रवृत्तिमार्गो नः सर्वोपकरणक्षमः। कुमतीनां तथान्यो नो द्वारं नोऽपि हि तद्गतिः।।६२

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतँ समाः' 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' 'तं यज्ञपात्रैर्दहन्ति' इति सर्वायुषः

कर्मभिर्व्याप्तत्वान्नो**ऽस्माकं **प्रवृत्तिमार्गः सर्वोपकारक्षमो**ऽत एव **मान्यः** तदन्यः **कुमतीनां** निवृत्तिमार्गरतानां **तथा** तेन प्रकारेण सर्वोपकारक्षमो मान्यश्च **न** भवति कथंचन मन्दबुद्ध्या स्वीकृते**ऽपि** तस्मिन्मार्गे **तद्गति**स्तेषां दैवहतकानां गतिः, **नो**ऽस्माकं **द्वार**मेव।।६२।।

(अनुष्टुप्)

दुर्दैवस्य तु मार्गोऽन्य उभयक्लेशदो न किम्।

अपुत्रस्य न लोकोऽस्तीत्येषा भाषा श्रुतेर्न किम्।।६३।।

दुर्दैवस्य प्रवृत्तिमार्गोपयोगिसामग्रीविकलस्या**न्यो** निवृत्तिमार्गः **उभयक्लेशदो न किं** अपि तु क्लेशद एव। अत्र विषयोपभोगाभावात्परत्र यज्ञादिकर्मानिष्पत्तेः स्वर्गसुखाभावाच्च। '**अपुत्रस्य लोको ना**स्ति' **इत्येषा श्रुतेर्भाषा** वचनं **न** भवति **किं** अपितु भवत्येव।।६३।।

(अनुष्टुप्)

तस्मादार्योऽर्भकस्तुर्यो भ्रष्टो भवतु नान्यवत्।

इति श्रुत्वा पतिर्वचः प्राज्ञी राज्ञी तमब्रवीत्।।६४।।

-उपसंहरति।स्पष्टम्।।६४।।

*(इन्द्रवज्रा*वृत्तम्) -

निवृत्तिमार्गः परमः सतो मतो यतोऽमृतं जय्य इहात्मलोक इत्।

प्रबोधपुत्रेण परेण नेत्यपि श्रुतेः पते शीर्षमशेषविन्मतम्।।६५।।

संक्षेपेण सर्वप्रश्नोत्तरमाह - **निवृत्तिमार्गः परमः**। कुतः, **सतः**, स्वतःप्रमाणभूतस्याप्रामाण्यशङ्काकालुष्यरहितस्यापौरुषेयस्य वेदस्य 'न्यास एवात्यरेचयत्' इत्यादिना **मतः**। **यतो** निवृत्तिमार्गाद**मृतं** मोक्षो भवति 'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः' इति श्रुतेः। तर्हि 'नापुत्रस्य लोक' इत्यादिश्रुतेः का गतिरित्यत आह- **प्रबोध** एव **पुत्रः**। प्रबोधस्य पुत्रत्वं पूर्वाचार्यैरुक्तं 'मृता मोहमयी माता जातो बोधमयः सुतः। सूतकद्वय संप्राप्तौ कथं संध्यामुपास्महे' इति। तेन **इह** मनुष्यजन्मनि लोक्यते स्वात्मतयानुभूयत इति **लोकः** प्रकाशको वा **आत्मा** परं ब्रह्मैव लोको **जय्यो** जेतुं शक्य एव, **इदे**वार्थे निपातः। **न परेण** कर्मादिना 'एतावदरे खल्वमृतत्वं'। 'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोयमात्मायं लोक' इति। 'ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' इति श्रुतेः। 'नैष्कर्म्यसिद्धिं परमाम्' इति स्मृतेश्च। हे **पते** त्वयोक्ता श्रुतिः कर्मकाण्डस्था दुर्बला इदं तु सर्व**विन्मतं** सर्वज्ञेश्वरमान्यं **श्रुतेः शीर्ष**मुपनिषदाख्यं प्रबला श्रुतिरियमीशमान्या चातो न देवद्रोहित्वशंकापीत्यर्थः।।६५।।

*(इन्द्रवज्रा*वृत्तम्) -

अथापि नाथाद्य भवत्प्रियार्थं यथार्थमस्मै श्रुतदृङ् नयार्थम्।

साधूपदेक्ष्येऽखिलमेवमुक्त्वा सापाठयत्स्वाग्रहमत्र मुक्त्वा।।६६।।

एवं श्रुत्वापि क्रुद्धपतिमालक्ष्याह हे **नाथापि** त्व**त्प्रियार्थं यथार्थं नय**स्या**र्थं अस्मै** अलर्काय **साधु** सम्यगकपटं **अखिलमेव** धनुर्वेदा**द्युपदेक्ष्ये** हे **श्रुतदृक्** लौकिकशास्त्रदृष्टे **एवमुक्त्वात्र** पाठने **स्वाग्रहं मुक्त्वा सा** त**मपाठयत्**।।६६।।

(अनुष्टुप्) -

अलर्कः सर्वविद्याः स आददे शिक्षितोऽम्बया।

नयादिनिपुणायास्मै दापयामास भूधुरम्।।६७।।

मात्रा **शिक्षितः सो**ऽलर्कः **सर्वविद्याः** जग्राह। 'विनीतमौरसं पुत्रं पुत्रं यौवराज्येऽभिषेचयेत्' इति स्मृतिमनुसृत्य **नयादि**कुशलाया**स्मै** अलर्काय **भूधुरं दापयामास** मदालसेति कर्तृपदमध्याहार्यम्।।६७।।

(अनुष्टुप्) -

वनं जिगमिषुं कांतमनुयास्यत्यदात्तदा।

भाविरिष्टहरं पत्रं गुप्तं पुत्राय सा तदा।।६८।।

वनं जिगमिषुं पतिं मुदा**नुयास्यती सा भाविरिष्टहर**सूचकं पेटक**गुप्तं पत्रं तदा पुत्रायादात्**।।६८।।

*(योगिनी*वृत्तम्) -

तरुणारुणदीप्त गुप्तचित्करुणाब्धे भवतो विना क्वचित्।

न हि कश्चन तारको द्युमन्महिमन्नुर्भवतोऽत्रिभूर्महन्।।६९।।

हे **तरुणादित्यदीप्त**, हे **गुप्त**बुद्धे, हे कृपा**ब्धे** हे **महन्**पूज्य **द्युमन्**प्रकाशशीलः **महिमा** यस्य तत्संबुद्धौ हे **अत्रिभव नु**र्मनुष्यस्य

भवतो विना कश्चन तारको न हि।।६९।।

भवतेर्पित एष बालको भवतोऽन्यः क इहास्य पालकः।

इत सा प्रतिपाद्य योगिनी पतिमार्यानुगतेव भोगिनी।।७०।।

अत **एष बालकः** मया **भवतेऽर्पितः भवतोऽन्यः कः इहास्य पालकः** अविद्यादिभ्यः एवं **सा योगिनी** श्रीदत्ताय पुत्रं **प्रतिपाद्य** दत्वा **आर्या** मदालसा **पतिमनु**याता केव **भोगिनीव** इवशब्देन तु न भोगार्थं नापि पत्या सह यमादि साधयितुं किन्तु वानप्रस्थमिषेण पतिं बोधयितुं, तस्याः कृतार्थत्वात्।।७०।।

(गद्यम्) **अथ ह तातयोर्निर्वाणं गतयोः सतोः पित्र्यभद्रासनासीनं सुधर्माश्रितं विबुधगणपरीतं गुर्वभिमतं मघवंतमपरं जिष्णुमिव सन्तं चोदनाधिया रतामिषसुरासक्तं तमलर्कं बुबोधयिषुः सुबाहुरुत्सृष्टात्तमौढ्य एत्य पित्र्यराज्यभागं याचयित्वा तेन प्रत्याख्यातः प्रयत्नतः काशिराजसाहाय्येन कांश्चित्सामंतामात्यादीन्साम्ना कांश्चिद्दानेन भेदेन च वशीकृत्याग्रजोऽनुजं जिगाय।।७१।।**

तत्र वने पतिं बोधयित्वा तेन सह सा मुक्तिं गतेति पुराणप्रसिद्धमाह **हे**ति मार्कण्डेयादिप्रसिद्धम्। **अथ** वनगमनानन्तरं पित्रोर्मोक्षं **गतयोः** पितुरागतं **पित्र्यं भद्रासनं** सिंहासनं तस्मिन्ना**सीनं जिष्णुं** इन्द्र**मिव सन्तं** कथं **सुधर्माश्रितं** अकूटधर्माश्रितं पक्षे **सुधर्मा** देवसभा तदा**श्रितं**। राजपक्षे **विबुधाः** पण्डिताः इन्द्रपक्षे देवाः राजपक्षे **गुरवो** मान्या इन्द्रपक्षे बृहस्पतिः। राजपक्षे **मघं** धनं इन्द्रपक्षे बलमपि 'सबलधनयोर्दातृतम' इति नैरुक्ताः। राजापि **जिष्णु**र्जयशीलः ईदृशं **चोदनाधिया** विधिबुद्ध्या। 'न मांसखादने दोषो मद्यपाने न मैथुने' इति मानवस्मृतिबाह्यार्थदृष्ट्या न तु संकोचापरपर्यायनामकपरिसंख्यादृष्ट्या विवाहपरिगृहीतपत्नी**रतं**। 'हुतशेषं भक्षयेत्' इति श्रौत**मामिषं**। 'सौत्रामण्यां सुराग्रहं गृह्णाति'इति श्रौता**सुरा**। न त्वेतत्कथंचिद्यथेष्टं; अन्यथा सुधर्माश्रितमित्यस्य बाधापत्तेः एवं त्रिष्वा**सक्तं तमलर्कं बोधयि**तुमिच्छुर्द्वितीयाग्रजः **सुबाहुः उत्सृष्टं** त्यक्तं **आत्तं** बुद्ध्या स्वीकृतं **मौढ्यं** येनेदृशः सन् तमनुज**मेत्य** प्रथमं **पित्र्यराज्यभागं** मे देहीति **याचयित्वा** न दास्य इति **तेन प्रत्याख्यातः प्र**कृष्टेन **यत्नेन काशिराजसाहाय्येन** यथायथं **सामा**दिभिः **सामंता**दी**न्वशीकृत्याग्रजः** सुबाहु**रनुज**मलर्कं **जिगाय**।।७१।।

(*अनुष्टुप्*) -

अलर्को विजितो रात्रावलर्कवदगाद्वनम्।

तत्र मातृवचः स्मृत्वा पत्रं दृष्ट्वा सुविस्मितः।।७२।।

एवं **जितोऽलर्कः** ह्रिया **रात्रौ अलर्कवत्** क्ष्वेडितश्ववत् **वनं अगात् तत्र मातृवचः स्मृत्वा पत्रं दृष्ट्वा विस्मितो**ऽभूत्।।७२।।

(*अनुष्टुप्*) -

त्यक्त्वा स्वेषां विरुद्धानां संगं सत्संगमाचरेत्। इति ज्ञात्वा मातृहार्दं श्रीदत्तं शरणं ययौ।।७३

विरुद्धानां स्वेषां स्वजनानां सतां त**त्संगं त्यक्त्वा सत्संगं आचरेदिति** मातुरभिप्रायं **ज्ञात्वा**ऽलर्कः **श्रीदत्तं शरणं ययौ**।।७२।।

(*उपजाति*वृत्तम्) -

स सह्यधामानमपेतमानमसह्यधामानममानमानं।

मानं ददन्तं परमात्मने तमानन्दकन्दं नृपतिर्ददर्श।।७४।।

स नृपतिः सह्योऽद्रि**र्धाम** स्थानं यस्य तं। **अपेतमानं** व्यक्तमानं प्रमाणातीतं वा। **असह्यं धाम** तेजो यस्य तं। **अमाने**भ्यो **मानः** पूजा यस्य यद्वा मीयतेऽनेनेति *मानं* **अमाना**नां महतामाकाशादीनां **मानं**। 'यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्च'इति श्रुतेः। **परमात्मने** ध्यानरूपं **मानं ददन्तं** यद्वा **आत्मने** स्वस्मै हे योगिनीपुत्र आगच्छ स्वागतमिति **परं मानं ददन्तं**। **आनन्दकन्दं** 'एष ह्येवानन्दयाति'इति श्रुतेः **तं** कारुणिकं दत्तात्रेयं **ददर्श**।।७४।।

निधाय योऽङ्के खलमोहनाय विधाय मायामयभीरुमार्यः।

तडिन्निभां नीलनिभोस्तमारस्तडित्वदाभां धरगो जहार।।७५।।

खलमोहनाय तडिन्निभां मायामयस्त्रियं न तु तात्त्विकीं **विधाय** तां **अङ्के** स्वोत्सङ्गे **निधाय** अत्रिजत्वा**दार्यः** कुलीनः स्वमहिम्ना**ऽस्तो** निरस्तो **मारो** मदनः येन **नील**मणि**निभः धरगः** पर्वतस्थः यः श्रीदत्तः तडित् विद्यते यस्य स **तडित्वान्** मेघः तस्या**भां जहार** तिरश्चकार।।७५।।

(*उपजाति*वृत्तम्) -

अशेषदोषक्षपणक्षमाभिर्निःशेषसत्तीर्थसमाहृताद्भिः।

कमंडलुं पूर्णमसौ दधानः स्त्रष्टेव रेजेऽमरदत्तमानः।।७६।।

सर्व**दोष**हरणसमर्थाभिः सर्व**तीर्थे**भ्यः **समाहृता**भिर**द्भिः पूर्णं कमण्डलुं दधानः अमरैर्दत्तो मानः** पूजा यस्मै स **असौ** श्रीदत्तः **स्त्रष्टा** ब्रह्मदेव **इव रेजे**।।७६।।

(*योगिनी* वृत्तम्) -

अतिपिङ्गजटाकिरीटिना समतां यो गतवान्पिनाकिना।

शरदभ्रनिभाच्छभस्मना परिलिप्ताखिलकोमलात्मना।।७७।।

शरत्कालीनमेघ**निभ**स्व**च्छभस्मना**। **कोमल**श्चासौ **आत्मा** देहश्च **परितः** सर्वतो लिप्तः **अखिलः** सर्वः कोमलात्मा येन तेन। **अतिपिङ्गजटा**नां **किरीटिः** मुकुटः सोऽस्यास्तीत्य**तिपिङ्गजटाकिरीटी** तेन **पिनाको**ऽजगवं धनुरस्यास्तीति तेन शिवेन **यो** दत्तात्रेयः **समतां** तुल्यतां **गतः**।।७७।।

(*मालिनी* वृत्तम्) -

सजलजलदमित्राङ्गद्युतिः श्रीकलत्रो विमलकमलनेत्रो मञ्जुलाशेषगात्रः।

अमलसकलचन्द्रस्पर्धिवक्त्रः पवित्रः शुशुभ इव विपत्रः सह्यगो योऽत्रिपुत्रः।।७८।।

यः सह्याद्रिगोऽत्रिपुत्रो सः। **श्री(श्रीः) कलत्रं** भार्या यस्य सः। **विः** पक्षी गरुडः **पत्रं** वाहनं यस्य सः विष्णु**रिव शुशुभे**। कथंभूतः **सजलजलदमित्र**भूता **अङ्ग**कान्तिर्यस्य सः। स्वच्छ**कमले** इव **नेत्रे** यस्य सः। **मञ्जुलं** मनोहरं **अशेषगात्रं** यस्य सः। **अमलः** कलङ्करहितो यः **सकलः पूर्णश्चन्द्र**स्तं **स्पर्ध**त इति तथाभूतं **वक्त्रं** यस्य सः।।७८।।

(*उपेन्द्रवज्रा* वृत्तम्) -

निपात्य वर्ष्माग्रत एव दण्डनिपातवत्प्राह तमात्तपीडः।

अतीव दुःखं हि ममोपपन्नं यतीश तस्मादव मां प्रपन्नम्।।७९।।

पूर्वोक्तस्य तस्या**ग्रतः एव दण्डनिपातवद्वर्ष्म** शरीरं **निपात्य** साष्टाङ्गं प्रणम्येत्यर्थः। अविद्यया देहाद्यध्यासेना**त्ता** स्वीकृता **पीडा** राज्यनाशदुःखं येन सोऽलर्कः **तं** श्रीदत्तं **प्राह** हे **यतीश** भगवन् शत्रुद्वारा**ऽतीव दुःखं ममोपपन्नं तस्मा**द्दुःखा**त्प्रपन्नं** शरणागतं **मामवे**ति गुरूपसदनं ज्ञातव्यम्।।७९।।

(*स्रग्धरा* वृत्तम्) -

श्रीदत्तः प्राह दुःखं क्व वपुषि तव तद्दर्शय त्वं च को वा।

ब्रूहीत्युक्तः स्वदेहो घटवदिह तथाचेतनः प्राण एषः।।

क्षुत्तृड्वानिन्द्रियाणि स्वविषयग्रहणार्हाणि चित्सन्निधाना-

द्धृद्धीश्चाकादिहेतू अपि निखिलमिदं वेद्मि योऽहं स साक्षी।।८०।।

तमधिकारिणं ज्ञात्वा **श्रीदत्तः प्राह** तमिति शेषः। भो राजपुत्र **तव वपुषि क्व दुःख**मस्ति **तद्दर्शय** तत्रैव प्रतिकारं कुर्यामिति भावः। तथा **च त्वं को वा** देहादिरूपो वा संघातरूपो तद्विलक्षणो वा तावद्**ब्रूहि इति** शक्तिपातपुरःसरं शिष्यमेवाचार्यः पृष्टवान्। आगमश्च 'परिपक्वमला ये तानुत्सादनहेतुशक्तिपातेन। योजयति परे तत्त्वे स दीक्षयाचार्यमूर्तिस्थ'इति। एव**मुक्तः** स विवेचयति**स्वदेहो** जडः भौतिकत्वाद् **घटवत्**। **तथेह** देहे वर्तमानः **प्राणः एषः** पञ्चवृत्तिकः **अचेतनः** बाह्यवायुवज्जडः **क्षुत्तृड्वान्** क्षुत्पिपासाव्यतिरिक्तमन्यन्न जानातीत्यर्थः। **इन्द्रियाणि** श्रोत्रादीनि **चित्सन्निधाना**च्छब्दादि**स्वस्वविषयग्रहण**क्षमाणि तेषां करणत्वाद्वास्यादितुल्यत्वं। तथा **हृत्** मनः संकल्पात्मकं **धी**र्बुद्धिर्निश्चयात्मिका अत्र मनसि अनुसन्धानरूपचित्तस्यान्तर्भावः बुद्धौ अभिमानात्मकाहंकारस्यान्तर्भावः एते अपि तथा। भौतिकत्वाविशेषादिन्द्रियवत्। 'अन्नमयँ हि सोम्य मन' इति भौतिकत्वश्रवणान्मृदपेक्षया स्वच्छकाचवत् तेषां अन्तःकरणत्वेऽपि जडत्वं। एते देहादयः पृथक्पृथग्वा संहता वा नात्मरूपाः संहतानामसंहतपरार्थत्वं गृहादौ दृष्टं। **अकादिहेतू** सुखदुःखादिकारणभूते अप्येते *हृद्धियौ* **अपि**शब्दाद्दुःखाद्याश्रये अपि तत्रैव दुःखादि तिष्ठति एवं क्व दुःखमिति यत्पृष्टं तदन्तःकरण एव दुःखं **इदं** देहादि **निखिलं योऽहं वेद्मि** सोऽहं बोधरूपः **साक्षी** चाविकृतः। 'साक्षित्वमपि बोद्धृत्वमविकारतयात्मन' इत्युक्तेः। कस्त्वमित्यस्येदं विवेचनम्।।८०।।

आत्माहं दुःखसौख्ये न मम कुमनसस्ते मतेऽध्यासतो मे

ते अद्यांजः सबीजे मयि विलयमिते श्रीगुरोः संप्रसादात्।

नाहं दुःखी सुखी वा स्त्र्यननुगसुतधरादेरपेक्षा कुतो मे

सम्बन्धोऽङ्गस्य नो मे तत इह तु कुतः स्वात्मनः शत्रुमित्रे।।८१।।

विविच्याह - **अहं** देहादिविलक्षण **आत्मा** तस्य **मम सुखदुःखे न**। **ते** तु **कु**त्सितस्य विवेकशून्यस्य **मनस** एव। तर्हि पूर्वं कथमुक्तमत आह **ते** सुखदुःखेऽन्तःकरणा**ध्यासान्मे मते श्रीगुरो**र्भवतः **प्रसादाद्याञ्जसा सबीजे** मूलाज्ञानसहिते **वि**शेषेण **लयं** गते अतो**ऽहं न सुखी** नापि **दुःखी** उभयोर्मायिकत्वात् तर्हि स्त्र्यादिसंबन्धापेक्षास्ति न वेत्यत आह - **मे अङ्गस्य** देहादेः **संबन्धो न ततः स्त्र्याद्यपेक्षा कुतः** यस्मादेवं तस्मा**दिहा**वस्थायां तु **स्व**रूपभूता**त्मनो** मे **शत्रुमित्रे कुतः** ऐकात्म्यदर्शनात्तेऽपि नेति भावः।।८१।।

गुरुर्जगौ साध्व्यपि संविदस्याःस्थेम्नेऽद्य योगी मितभैक्ष्यभुक्स्याः।

जितासनश्वासहृषीकचित्तः सञ्चिन्तयात्मानमभेदतोऽन्तः।।८२।।

तच्छ्रुत्वा **गुरुः** श्रीदत्तः **जगौ** हेऽलर्क इयं **संवित्साध्वी** इदं ज्ञानं समाचीन**मपि** पञ्चम्यादिभूमित्रयरूपजीवन्मुक्तिसंपादना-वि(र्थं)द्वैतप्रतीत्या संशयविपर्ययप्रसंगादुत्पन्नतत्त्वज्ञानाभ्यासवशाज्ज्ञानरक्षादिपञ्चप्रयोजनसिद्ध्यर्थं **अस्याः** संविदः **स्थेम्ने** स्थैर्यायाद्य त्वं **योगी** भव कथं **मितभिक्षान्नभुक्**। मितत्वं योगशास्त्रे उक्तं 'द्वौ भागौ पूरयेदन्नैस्तृतीयं च तथाम्बुना। वायुसंचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयत्' इति। **भैक्ष्यं** क्षत्रियस्य निन्द्यमपि ब्रह्मचर्यवानप्रस्थाश्रमे तस्यापि विहितं। 'भवत्पूर्वां ब्राह्मणो भिक्षां याचेत भवन्मध्यां राजन्य' इति। *भैक्ष्य*मित्युपलक्षणं यमनियमानां। **जितानि आसना**दीनि येनेत्यासनप्राणायामप्रत्याहारधारणा उपदिष्टाः। **अन्तः** शुद्धान्तःकरणे प्रत्यगभिन्न**मात्मानं स**म्यग्लयविक्षेपनिवारणपूर्वकं **चिन्तय**।।८२।।

(*अनुष्टुप्*) -

पीयूषविषदृष्ट्यात्तौ मानामानौ सुबन्धदौ।
विषपीयूषदृष्ट्यात्तौ मानामानौ सुमुक्तिदौ।।८३।।

पीयूषं अमृतं अमृत**दृष्ट्या आत्तः** स्वीकृतो **मानः सु**तरा **बन्धदो** भवति **विषदृष्ट्या** गृहीतो **अमानः** अपमानोऽपि *बन्धदः* अत एव **विषदृष्ट्या** गृहीतो **मानः सु**तरां **मुक्तिदः** अमृत*दृष्ट्या* गृहीतोऽपमानोऽपि *सुमुक्तिद* इत्यर्थः।।८३।।

(*आर्या*वृत्तम्) -

ममता यत्र तु दुःखं तत्र तु मार्जारभक्षिते स्वशुके।
यद्वद्दुःखं न वृके तद्वदहंयोः सदैव सुखदुःखे।।८४।।

यत्र ममता तत्र दुःखं मार्जारभक्षिते स्वशुके यद्वद्दुःखं तद्वत् मार्जारभक्षि(ते)**वृके** उंदुरे **न** दुःखं एवम**हंयो**रहंकारवतः **सदैव सुखं** च **दुःखं** च।।८४।।

(*आर्या*वृत्तम्) -

ममताहंता त्यक्ता येनास्य तु मुक्तता ततः सुमते।
त्यज ते तत्त्यागः सुमदलनात्सुकरोऽपि साररसदृक्के।।८५।।

ममताहंता च **येन त्यक्ता** तस्य **मुक्तता**। **तत**स्तस्मात् हे **सुमते ते** उभे **त्यज** हे **साररसदृक्** हे **ब्रह्मज्ञ ते** तव **तत्त्यागः सुमदल-नादपि सुकरः**।।८५।।

(*अनुष्टुप्*) -

सिद्धयोत्रान्तरायस्ता जहि यद्यप्युपस्थिताः।
ततः समाधिसिद्धिस्ते ततो भूयो भ्रमो न ते।।८६

अत्र यद्यप्युपस्थिता सिद्धयोः भवन्ति तथापि **ताः अन्तरायो** मोक्षविघ्न एवातस्ता उपस्थिता अपि **जहि ततः** सिद्धित्यागात्**ते समाधिसिद्धिः ततः** समाधिसिद्धे(द्धौ) **भूयस्ते भ्रमो न** भविष्यति।।८६।।

(*आर्या*वृत्तम्) -

जीवन्मुक्तिः प्रत्यगभिन्नपरमात्मतत्त्वविज्ञानात्।
सुतरां मनोविनाशादत्रैव त्रिविधवासनाहानात्।।८७।।

प्रत्यगभिन्नपरमात्मतत्त्वानुभवात् अत्यन्तं **मनो**भङ्गात् देहवासना शास्त्रवासना लोकवासना चेति **त्रिविधवासना**क्षयाच्चा**त्रैव** जन्मनि ते **जीवन्मुक्तिः**।।८७।।

स्वप्रकाशज्ञानरूपो नित्य एक एवात्मा तस्य कर्तृत्वादिधर्मा देहोपाधिकास्तद्व्यतिरिक्तं सर्वमनित्यं मायामयं चातः सर्वतो विरक्तः सन्नात्मज्ञानेन मुच्यत इति श्रुतिसमन्वयोपदिष्टोऽलर्कः निवृत्त्या कृतार्थोऽभूदिति। ननु चैवं जैमिनीयमतम्- 'अहंप्रत्ययविज्ञेयो ज्ञातव्यः सर्वदैव हि' इत्युक्तोऽहंप्रत्ययविज्ञेय एवात्मा प्रतिशरीरं भिन्नः कर्तृभोक्तृरूपश्च न तु तत्स्वरूपभूतो निर्विकार एकः परमात्मास्ति। तस्य च स्वर्गादिभोगानामनित्यत्वे, भोगकालस्य वा, तदुपायकर्मबोधकागम्यस्य वा, भोक्तुरात्मनो वाऽनित्यत्वे वैराग्यं स्यान्न त्वेतदस्ति। मायामयत्वेन भोग्यविच्छेदेऽपि न वैराग्यं। स्रक्चंदनवनितादिभावानां प्रवाहरूपेण स्थितिर्हि नित्या। 'न कदाचिदनीदृशं जगत्'इत्युक्तेः। ततः कर्ता कश्चिदीश्वरोऽपि नैव। न चात्मस्वरूपभूतं नित्यमेकं ज्ञानं। तच्च घटाद्याकारेण जायते भिद्यते चातो न नित्यज्ञानरूपवा-नात्मा किन्तु ज्ञानपरिणामवान् विकारित्वेऽपि तस्यानित्यत्वं न। 'विक्रिया ज्ञानरूपास्य न नित्यत्वे विरोत्स्यत' इत्युक्तेरतो मुक्तिदशाया-मिन्द्रियादिरहितस्य तस्य परिणामसंभवाज्जडत्वेन तत्प्राप्तेरपुरुषार्थत्वात्कुतः प्रेयसीं प्रवृत्तिं त्यक्त्वा निवृत्त्या कृतार्थोऽभूदत उच्यते-

(गद्यम्) **एवं गुरुणा यथावच्छिक्षितस्य देहाद्युपाधिकमात्मनो नानात्वं कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च लोककालागमात्मानि-त्यत्वं च भोग्यभावानां भगवन्मायामयत्वं च गुरुप्रसादाद्विजानतो विरतस्य प्रशान्तस्य तस्य युगपत्त्रिकाभ्यासवशादपरो-क्षसाक्षात्कारदार्ढ्यमभवत्।।८८।।**

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण **श्रीगुरुणा** दत्तात्रेयाचार्येण **यथा**शास्त्रं **शिक्षितस्य आत्मनो नानात्वं देहाद्युपाधि**ना नानाघटजलवशाच्चन्द्र-

स्येव न स्वतः 'एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः। एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् 'इति श्रुतेः। एवं तार्किकमतं **कर्तृत्वं**, सांख्यमतं **भोक्तृत्वं** न तात्त्विकं आत्मनोऽकर्तृत्वादविकारत्वाच्च। सांख्यतार्किकयोर्मीमांसकस्य च मताश्रयेऽद्वैतासिद्धिः। तथा **लोकाः** पुण्योपभोग्याः स्वर्गादयः, **कालो** भोगकालः, **आगमः** 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं' 'अपाम सोमममृता अभूम' इति प्राशस्त्ये-नार्थवादप्रतिपादकः। **आत्मा**नो जीवाः कर्तृत्वादिलक्षणाः एषाम**नित्यत्वं च भोग्यभावानां** स्रक्चंदनवनितादीनां **च भगवन्मायामयत्वाच्चै**भ्यो हेतुभ्यो **गुरुप्रसादा**न्मुख्यहेतोश्च गद्योक्तं **यथावद्विशेषेण जानतो**ऽत एव **विरक्तस्य** ततः **प्रशान्तस्य तस्या**लर्कस्य युगपदेकसमयावच्छेदेन तत्त्वज्ञानमनोभङ्गवासनाक्षय**त्रिकाभ्यासवशादपरोक्षसाक्षात्कार**दृढता**ऽभवत्**।।८८।।

(*पुष्पिताग्रा*वृत्तम्) -

गुणरचितनृदेहसंसृतिघ्नीं परपरमात्मविदं स्वशिष्यलब्धाम्।

द्रुतमिह विदुषोऽस्य सावकाशाण्डचयभृतो जठरे ममुर्मुदो नो।।८९।।

-ईश्वराधीनमाया**गुणरचितनृदेह** एव **संसृतिः** सं सारस्तां हन्तीति तथा तां। कर्मानुबन्धित्वान्नृदेहग्रहणं । 'कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके' इति स्मृतेः। **परा** चासौ **परमात्मवि**च्च तां **द्रुतं** झटित्येव **शिष्ये**णालर्केण **लब्धां विदुषो** जानतः **सावकाशं** यथा तथा **ब्रह्माण्डनिचयभृतो**ऽस्य श्रीदत्तस्ये**ह जठरे मुदा** आनन्दा **नो ममुः** किन्तु बहिरेव निर्गताः।।८९।।

(*वसन्ततिलका* वृत्तम्)-

गुर्वाज्ञयाग्रजमुपेत्य स आह बन्धो गुर्वाप्तराज्यमिदमस्तसुदुःखसिन्धो।

त्वं स्वीकुरुष्व सुहृदे तव यच्छ वा स्वत्वं स्वीकृतं परिहृतं प्रभुतामुपास्व।।९०।।

ततः श्रीदत्ता**ज्ञया सो**ऽलर्कः **अग्रजं** सुबाहुं **उपेत्य** प्रा**ह** ज्ञानमहिम्ना **अस्तः सु**तरां **दुः**ख**मेव सिन्धुर्ये**न तत्संबुद्धौ हे **बन्धो** इत्युप-कारकवाचकत्वेन भ्रातृदृष्टिं त्यक्त्वा संबोधयतीति गम्यते। **गुरुः** पिता तस्मा**दाप्तं राज्यं त्वं स्वीकुरुष्वा**थवा **तव सुहृदे** काशिराजाय प्र**यच्छ**। यदज्ञानेन मया **स्वत्वं** पूर्वं **स्वीकृतं** तदद्य **परिहृतं** ततस्त्वं **प्रभु**त्वं अस्य राज्यस्याधिपत्वं **उपास्व**।।९०।।

सुबाहुरालिङ्ग्य तमाह बन्धो कारुण्यसिन्धोः कृपयास्तबन्धो।

कृतार्थता ते समभागता नः कृताद्य दैवेन भवैकतानः।।९१।।

एवं वदन्तं **सुबाहुरालिङ्ग्याह** - अन्नदानादिनोपकृतत्वात् हे **बन्धो**। बध्नातीति *बन्धु*र्माया **अस्ता बन्धुर्ये**न तत्संबुद्धौ हे अलर्क **कारुण्यसिन्धो**र्दत्तात्रेयस्य **कृपया ते कृतार्थता** जाता **अद्य दैवेन** विधिना सर्वदैवतभूतेन श्रीदत्तात्रेयेण सा **नः** चतुर्णामपि सोदर्याणां **समभागता कृता**। अहो भाग्यं अथातः ज्ञानदार्ढ्यायै**कतानो**ऽनन्यवृत्ति**र्भव**।।९१।।

(*उपजाति*वृत्तम्) -

स्वस्त्यस्तु ते काशिप गच्छयामि वनं कृतार्थोऽद्य न कामकामी।

तं काशिराजोऽप्यवदत्किमाप्तं तन्नैव जाने वद मां तवाप्तम्।।९२।।

एवमलर्कमुक्त्वा काशिपमाह सुबाहुः हे **काशिप गच्छ** स्वपुरमिति शेषः **ते स्वस्ति अस्तु कृतः** सहजोद्धारलक्षणो**ऽर्थो**ऽहं **वनं यामि**। कुतो लब्धं राज्यं जहासीत्यत आह अहं कामान्कामयतोऽसौ **कामकामी** तथाभूतो **न**। अपरोक्षसाक्षात्कारेण पर्याप्तकामत्वात्। श्रुतिश्च 'कामान्यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्र पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्त्विहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामा' इति। एवं वदन्तं **तं काशिराजोऽप्यवदत्** त्वया **किमाप्तं तत्** अहं **नैव जाने** त्वया यदाप्तं **तन्मां वद** अथवा **तवाप्तं** हितकारिणं **मां वद**।।९२।।

(पू. *इन्द्रवज्रा* उ. *वंशस्था*) -

योगी जगौ मान्यसतीसुता वयं भोगी जजानर्षभवत्क्षितावयम्।

भवत्सहायात्समतात्रिजेक्षयाभवत्सगर्भ्यस्य च शान्तिरक्षया।।९३।।

पृष्टस्योत्तरमाह **योगी** सुबाहुः तं **जगौ** हे काशीश **वयं मान्यसतीसुताः** अस्माकं मध्ये एकः **क्षितौ ऋषभवत्** वृषवत् **भोगी जजान** ततो **भवत्साहाय्यात्** पराजितस्यास्य जाता या**ऽत्रिजेक्षा** श्रीदत्तात्रेयकृपादृष्टिः तयाद्य **सगर्भ्यस्या**लर्कस्यास्माभिः सह **समता** जाता तथा **चाक्षया शान्ति**रपि जाता।।९३।।

(*हरिणी*वृत्तम्) -

स तमथ जगौ स्वत्वान्यत्वे न ते करुणानिधे

निरुपमदयाक्लिन्नस्वान्तोऽसि सद्गुणशेवधे।

अभवमधुना दैवात्तेऽहं सुसाप्तपदीनभाक्

कथमपि ततो मां शाधि स्यान्न येन पुनर्भ्रमः।।९४।।

एवं श्रुत्वा**थ स** काशिराजा **तं** सुबाहुं **जगौ** हे **करुणानिधे** हे **सद्गुण**निधे **स्वत्वं अन्यत्वं** च **ते** तव **न**। यतस्त्वं **निरुपमदयाक्लिन्न**चित्तोऽसि अहं चा**धुना दैवात्ते साप्तपदीनभाक्** अभवं। साप्तपदीनं साख्यमिति खः। 'सतां साप्तपदी मैत्री

पुनात्युरुतरादघात्' इत्युक्तेः ममाप्यधिकारित्वं **ततस्तस्मात्कथमपि** केनापि प्रकारेण **मा शाधि** शिक्षय **येन** शासनेन **पुनर्भ्रमो न स्यात्**।।९४।।

एवं दीनं प्रणतमथ तं खिन्नचित्तं नितान्तं
प्रोचे नो चेन्नरवर महासंपदार्या इहाहुः।
यां तत्त्वज्ञाः परमहितदां साधनाख्यामृते तां
नो बोधाप्तिर्भवति भवतो नास्त्यसावाश्रयैताम्।।

अथैव दीनं यथा तथा **प्रणतं नितान्तं खिन्नचित्तं तं प्रोचे** सुबाहुरिति शेषः। **इह** मोक्षोपाये **तत्त्वज्ञा आर्याः यां परमहितदां साधनाख्यामाहुः** सा **महासंपत् नो चेत्त**र्हि हे **नरवर तामृते**। चांद्रव्याकरणतो द्वितीया। **बोधाप्तिर्भवति** यतो **भवतोऽसौ** संप**न्नास्ति** तत **एतां** साधनसंपद**माश्रय**।।९५।।

(गद्यम्) **तदनु महानुभावसेवया षड्लिङ्गैस्तात्पर्यावधारणलक्षणेन श्रवणेन युक्त्या संभावितत्त्वानुसंधानलक्षणेन मननेन ताभ्यां निःसंशयेऽर्थे स्थापितचित्तस्य विजातीयानात्मप्रत्ययानन्तरितसजातीयात्मप्रत्ययप्रवाहीकरणलक्षणेन निदिध्यासेन ध्यातृध्यानभावरहितसुस्थिरध्येयाकारान्तरस्थितिलक्षणेन समाधिना कृती भव।।९६।।**

तदनु साधनसंपत्प्राप्त्यनन्तरं 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्'इति श्रुते**र्महानुभावसेवयो**पक्रमोपसंहारादि**षड्**विध**लिङ्गैः** सर्ववेदान्तानामद्वैते ब्रह्मणि **तात्पर्यावधारणलक्षणेन** संशयहारिणा **श्रवणेन** तथा परापारत्मनो**र्युक्त्या** एकरूप**संभावितत्त्वानु**लक्षणेनासंभावनाहारिणा **मननेन** तथा **ताभ्यां** श्रवणमननाभ्यां **निःसंशये**ऽखंडैकरसे**ऽर्थे** देशादिसंबन्धेन **स्थापितचित्तस्य** देहादि**विजातीयानात्मप्रत्यय**वर्जितनित्यशुद्धबुद्धमुक्तपरमानन्दाद्वयास्थूलादृश्यादिलक्षण**सजातीयात्मप्रवाहीकरणलक्षणेना-** संभावनाहारिणा **निदिध्यासनेन ध्यातृध्यानभाव**त्रिपुटी**रहितसुस्थिरध्येयान्तः**करण**लक्षणेन समाधिना कृती** कृतकृत्यो **भव**। अत्र प्रमाणान्याकरतोऽवगन्तव्यानि विस्तरभयान्नेह प्रतन्यते।।९६।।

(*उपजाति*वृत्तम्) -

यद्यप्यलर्को विषयाक्तचित्तः स्वाम्बाप्रसादेन हि येन दत्तः।
गुरुर्गुरूणां भगवानुपात्तस्ततः स मुक्तोऽस्तसमस्तवित्तः।।९७।।

नन्वेवंभूतोऽलर्कः कदा जात इति चेद्बाढं **यद्यपि अलर्को विषयासक्तो**ऽभूत्तथापि **स्व**मातृ**प्रसादेन येन गुरूणां** ब्रह्मादीनां **गुरुः**। 'यो ब्रह्माणं विदधाति' इति श्रुतेः **भगवान् श्रीदत्तः** शरणत्वेनो**पात्तः तत**स्तत्प्रसादा**दस्तं समस्तं** मानुषं दैवं च **वित्तं** येन स वशीकारसंज्ञकवैराग्ययुक्तः **सो**ऽलर्को **मुक्तो**ऽभूत्।।९७।।

(*स्वागता*वृत्तम्) -

कोटिजन्मसुकृतादपि लाभो दुर्लभोऽस्य समभूदिह लाभः।
यद्दृशा वितिमिरोऽयमलर्कः शेषयेत्किमुदितोऽन्धमिहार्कः।।९८।।

अहो **कोटिजन्मा**र्जित**सुकृतादपि** यस्य **लाभो दुर्लभोऽपि** मातृप्रसादा**दस्या**लर्कस्ये**ह** जन्मनि **अस्य** श्रीदत्तात्रेयस्य साक्षात् **लाभः समभुत् त**स्य दत्तात्रेयस्य **दृ**ष्ट्या दर्शनेन वा**ऽयमलर्कः वितिमिरः** आवरणभूतहार्दतमोरहितोऽभूत् अर्थांतरेण दृढयति **इह** लोके **उदितः** सूर्यो**ऽन्धं** अन्धकारं **शेषयेत्किं** अपितु न।।९८।।

(*शार्दूलविक्रीडितम्*) -

इत्युक्त्वानुजमाह याहि विपिनं राज्यं कुरुष्वाथवा
यास्येऽहं त्विति सोऽगमत्तदनुगः काश्योऽपि सोऽगाद्गतिम्।
पुत्रन्यस्तभरोऽप्यलर्क उदरामत्रो वनं पावनं
गत्वात्यन्तिकबुद्धिलब्धपरमानन्दो जगौ पावनम्।।९९।।

इति काशिप**मुक्त्वाऽनुज**मलर्क**माह** भो भ्रातः **विपिनं याहि अथवा राज्यं कुरुष्व** उभयत्रापि ते लेपो न **अहं तु** वनं **यास्ये** न राज्यमिति हार्दं तुशब्दस्य। **इति** उक्त्वा **स** सुबाहु**रगमत्** वनमिति शेषः। **काश्यः** काशिराजो**ऽपि पुत्रे न्यस्तो** राज्य**भरो** येन स **तदनुगः** सुबाहोः पृष्ठतो गत्वा **सोऽपि** काशिराजोऽपि तत्प्रसादा**द्गतिं** मुक्ति**मगात्**। *पुत्रन्यस्तभर* इति देहलीदीपन्यायेनोभयत्राप्यन्वेति **पुत्रन्यस्तभरोऽर्कोऽपि उदर**मेवा**मत्रं** भिक्षासंचयपात्रं यस्य स **पावनं वनं गत्वा**। ज्ञानिनो विद्वत्संन्यासाधिकारत्वेऽपि 'मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणं। बाहुजातोरुजानामयं धर्मो न विद्यत ' इति स्मरणादस्य क्षत्रियत्वाद्वनगमनमेव समीचीनं। बुद्ध्या लब्धश्चासौ परमानन्दश्च तथोक्तः **आत्यन्तिकः बुद्धिलब्धपरमानन्दो** यस्य सः। 'सुखमात्यन्तिकं यत्तद् बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम्' इति श्रुतेः श्रोतुर्वक्तुश्च **पावनं जगौ**।।९९।।

अहहाऽभेदेनायं भवहाप्तो मे निर्मायम्।।धृ।।

अत्यर्थं यस्य तु सदयं भक्त्यर्थं मृदुलं हृदयम्।
युक्त्यर्थं भाविकहृदयम् मुक्त्यर्थं संसृतिहृदयम्।।
(अन्यारीतिः।)**तममेयं श्रुतिगणगेयं हृतमायं मुनिविज्ञेयं।**
अद्वयं ह्यत्रेस्तनयं भावये दत्तात्रेयम्।।१।।
तष्णायां सत्यां स्त्र्याद्यं यल्लोके तन्नैकस्य।
तृप्तिदं विषसुभोगस्तृप्तयेऽप्यत्र तु कस्य।।
(अन्यारीतिः।)**तृष्णायां नष्टाया मे भोगेच्छा शिष्टा का मे।**
श्रीदत्तेऽत्रात्मारामे सुतरा मे तस्थौ हृदयम्।।२।।
आगमापायीन्द्रियजं सोपाधिकमकसंभिन्नं।
आगमान्यदृशा दृष्टं यत्सुखं स्वस्मादि्भन्नं।
(अन्यारीतिः।)**मौर्ख्यं तत्सत्त्विदमेवं दग्ध्वा योगेन कुभावं।**
प्राप दत्तेनैकीभावं वासुदेवेनैवामायम्।।३।।

अहहेत्यद्भुते **मे** मया **अभेदेना**खण्डैकरसत्वेन **माया**रहितं यथा तथा**ऽयं भव**निवर्तकः श्रीदत्तः आत्मत्वेन **आप्तः**।। **भक्त्यर्थं** स्वभक्तिप्रयोजनाय भक्तिं प्रथयितुं स्वभक्तेषु **यस्यात्यर्थं सदयं** च **मृदुलं हृद्** हृदयमस्ति। *हृत् अयमि*ति पदच्छेदः कार्यः। **युक्त्यर्थं** योगसिद्ध्यर्थं भाविकस्य हृदि अयतेऽसौ **भाविकहृदयः** तथा भक्तानां **मुक्त्यर्थं अयं** भगवान् **सं**सार**हृत्** ईदृक् य**स्तं अमेयं** प्रमाणाविषयं। तर्हि कथं तत्प्राप्तिरिति चेच्छ्रुतिद्वारेत्याह **श्रुतिगणै**रतद्व्यावृत्त्या विधिमुखेन च **गेयं**। **हृता** परिहृता भक्त**माया** येन। तं श्रुतिगणगेयत्वेऽपि श्रुतिद्वारैव **मुनि**भिः मननशीलैः **विज्ञेयं**। कथं **अद्वयं** मायाविद्योपाधिकृतद्वैतशून्यं। **हि** प्रसिद्धं लोकोद्धारार्थं स्वेच्छया स्वां प्रकृतिमधिष्ठा-योर्जितसत्त्वेन लीलया जातमिवा**त्रेस्तनयं दत्तात्रेयं भावये**।।१।। **तृष्णायां सत्यां स्त्र्याद्यं यल्लोके तन्नैकस्य तृप्तिदं** भवति **अत्र विषय-भोगः कस्यापि तृप्तये** भवति **किं**? अपि तु नैव। 'न जातु कामः कामानां भोगेनैवोपशाम्यति। हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धत'इत्युक्तेः। **तृष्णायां नष्टायां** सत्यामद्य **मे भोगेच्छा का शिष्टा**? न कापि अतो विक्षेपाभावात् **अत्रात्मारामे श्रीदत्ते मे हृदयं सुतरां तस्थौ**।।२।।**आगमापायि** उत्पत्तिनाशशीलं **इन्द्रियज**न्यं **सोपाधिकं** दुःख**संभिन्नं** लौकिकदृशा **दृष्टं स्वस्मादि्भन्नं** अनात्मलक्षणं च। ईदृशं गुणबुद्ध्या **यद्** दृष्टं त**न्मौर्ख्यं** अबुद्धत्वात्। 'ये हि संस्पर्शजा भोगा ' इति स्मृतेः। **इदं** त्वपरोक्षं तृष्णाक्षयानन्तरं श्रीदत्तात्रेय-प्रसादादाप्तं अतीन्द्रियं बुद्धिग्राह्यं आत्यन्तिकं **सुखं तु सत्** सत्यं अबाधित्वान्नित्यत्वान्निरतिशयात्वान्निरुपाधिकत्वाच्चेति भावः। एवं गानं कृत्वा **योगेना**ग्निधारणया **कुभावं** देहादिं **दग्ध्वा अमायं** यथा तथा स्वस्मिन्भूतानि वासयति भूतेषु वसतीति वा *वासुः* स चासौ *देवः* कर्मेन्द्रियचालको ज्ञानेन्द्रियभासकश्च स तथा तेन श्री**दत्ते**नैव **एकीभावं प्रापे**ति।।३।।

।।द्वितीयस्तबकटीका समाप्ता।।

।।श्रीदत्तः।।

।।अथ तृतीयस्तबकः।।

अथ संक्षेपतः प्र-ह्लादानुग्रहमाह *मालिन्या* -

मधुकृदगजगराप्तौ प्राह वैराग्यतोषौ स्वजपिहितजलाभं यः स्वसौख्यं सशेषे।
मृगजलविषयात्प्रह्लादमूचे विरक्तं निजगतिमनुपाधिं तं च निन्ये स्वभक्तम्।।१।।

-कदाचित्पर्यटता प्र-ह्लादेन सह्यसानौ कावेर्यां स्थितं भोगसाधनरहितमपि पुष्टाङ्गं तमवधूतं दृष्ट्वा भोगाभावे कथं भवतो देहः पुष्टः कुतो वेदं परमं सौख्यमिति पृष्टं तस्मै भगवानिदमाह - मधुकृदिति। **मधुकृ**त्सरघा चा**जगरो** महासर्पश्च ताभ्यां **आप्तौ** हेयोपादेयलक्षणशिक्षणेन लब्धौ यथाक्रमं **वैराग्यतोषौ** दानोपभोगरहितमधुद्रव्यपालननिमित्तेन प्राप्ताकस्मिकमृत्यलक्षणदोषदर्शनजन्य*वैराग्यं मधुकरा*त्प्राप्तं। दैववशादप्रार्थितोपस्थितभोगनिर्वाहरूपं *संतोषोऽजगरा*त्प्राप्तः **प्र-ह्लादं यः** प्राह तथा स्रक्चंदनवनितादिलक्षणशेषेण सहितः **सशेषः** तस्मिन्शेषे शेषिणि आत्मनि विद्यमानं **स्व**रूपभूतं **सौख्यं** निरतिशयं निरुपाधिकं नित्यं च सुखं परमानंदः **स्वजपिहितलाभं** स्वस्माज्जातं *स्वजं* शैवालं तेन *पिहितं* तिरोहितं च तज्*जलं* च तस्याभेवाभा यस्य तत्तथाभूतं **मृगजल**मिव **विषयः** जातावेकवचनं, शब्दादिविषयास्तेभ्यो **विरक्तं** संजातवैराग्यं **प्र-ह्लादं ऊचे**। यथा तृषार्तो नरः समीपस्थं शैवालच्छन्नं जलं त्यक्त्वा मृगतृष्णां दृष्ट्वा तत्र तत्र परिभ्रमन् जलबिन्दुमपि न प्राप्नोति स च विवेकतोऽत्र पुनरुपेत्य शैवालं दूरीकृत्य जलं प्राप्नोति तथा स्वाज्ञानजृंभितोपाधितिरोहितमिव स्वरूपभूतसौख्यं त्यक्त्वा सुखबुद्ध्या सुखाभासरूपान्विषयान्धावति तत्र दुःखमेवानुभवति स च विषयदोषदर्शनादिना विरक्तस्ततः परावृत्य परमसौख्यं विन्दतीति तात्पर्यार्थः। नन्वीदृक्कैवल्यसौख्यं तच्च ज्ञानादेव लभ्यते इत्यत आह - **अनुपाधिं** स्थूलसूक्ष्मकारणाख्यव्यष्टिसमष्टिदेहत्रयरूपोपाधिरहितां **निजगतिं** स्वरूपज्ञानं च ऊचे। तर्हि तदेव श्रवणं परोक्षज्ञानं कथमपरोक्षसंसारभ्रमनिवर्तकमत आह **चा**परं **तं स्वभक्तं** गुरूपदेशाच्छ्रुतियुक्त्यनुभवपूर्वकं श्रवणमनननिदिध्यासनद्वारोपाधिमपाकृत्य निरुपाधिं सर्वोपाधिविवर्जितां *निजगतिं* वैष्णवपदाख्यां पुनरावृत्तिरहितां **निन्ये** एवं सति ईश्वराभिन्नगुरुप्रसादादेव मोक्षः सुकरः नान्यथा। श्रुतिश्च 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न बहुना श्रुतेन। यमेवैषां वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्'इति। स्मृतिश्च 'तेषामहं समुद्धर्ता मृत्यसंसारसागरात्। भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम्'इति। ननु प्र-ह्लादो नृसिंहभक्तः कथं स्वभक्तमित्युक्तं नायं दोषः नृसिंहोऽपि भगवदवरान्तरमेव।।१।।

अथा*नुष्टुभा* यदुराजानुग्रहमाह -

पञ्चविंशतिभूम्यादिगुरुप्राप्तं स्वशिक्षणम्। योऽन्वीक्षणं यदुं प्रोचे हेयोपादेयलक्षणम्।।२।।

पञ्चविंशतिसंख्याक**गुरुभ्यः प्राप्तं हेयोपादेयलक्षणम्** बहिःप्रवृत्ताक्षगणस्य शनैः प्रत्यक्प्रवाहेणा**न्वीक्षणं स्वशिक्षणं यदुं** प्रति **प्र**कर्षेण **यः भगवानूचे**।।२।।

अन्येषामप्यनुग्रहं संक्षिप्याह *योगिन्या* -

धृतिसत्यशमादिसाधनैः सकुसङ्गोत्सृतिभिर्मरुद्धनैः।
अहिपिङ्गलसाध्यदेवता गतिमूचे य इहानताविता।।३।।

'तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम्' इत्यादिश्रुतेः **धृतिः** सात्त्विकी **सत्यं** यथार्थभाषणं **शमो**ऽन्तःकरणोपरमः त**दादि**भिः **साधनैः कुसङ्गः** खलपामरादिसङ्गस्तस्यो**त्सृति**स्त्यागस्त**त्स**हितैः **मरुद्धनै**र्देवधनैर्दैवीसंपदेति यावत् **अहिपिङ्गलः** पिङ्गलाख्यनागश्च **साध्यदेवता**श्च ताः प्रति **इहा**स्मिन्लोके **अनताम**विता त्राता **यः** भगवान् **गतिं** सद्गतिं ज्ञानं वो**चे**।।३।।

(*उपजाति*वृत्तम्) -

आत्रेयदत्तो विधिविष्णवजात्मा स मे परात्मा गुरुदेवतात्मा।
यो नोऽनसूयात्रिसुतोऽधिपुण्यादिहोपलब्धः सुरतो महात्मा।।४।।

विधिविष्णुशिवात्मकः अत्रेरपत्यं पुमा**नात्रेयः** स चासौ **दत्त**श्च **स मे गुरुदेवतात्मा** गुरुदेवातारूपः **परात्मा** परमात्मा कोऽसौ **यः सुरतः** कृपालुः **महात्मा** स्वात्मनोऽपि दातृत्वादुदारः **इनसूयात्रिकृताधिपुण्यात् नो**ऽस्माकं **उपलब्धः अत्रिसुतोऽधिपुण्या**दिति पाठे **नो**ऽस्माक**मधिपुण्यादनसूयात्रिसुत इहोपलब्धः**।।४।।

अत्रिवरदोऽप्यस्माकं मोक्षदोऽयमभूदित्याह *पृथ्वी*वृत्तेन -

अनन्यगतिचातकं घन इहाभिवर्षत्यलं तथापि सकलासुधारिपरितृप्तयेऽलं जलम्।
तथा करुणयावतीर्ण इह योऽनसूयासुतो महर्षिवरदोऽपि नोऽत्र परदोऽभवत्सद्गतिः।।५।।

'महीनिपतितं तोयं चातकानां रुजाकरम्' इत्युक्तेः **इह अनन्यगतिचातकं** अभिलक्ष्य **घनः अलं जलं वर्षति तथापि सकला**श्च ते**ऽसुधारिणो** जीवाश्च तेषां **परितृप्तये जलं अलं** भवति एवं यथा **तथा इहावतीर्णः यः अनसूयासुतः महर्षिवरदो**ऽत्रिवरदो**ऽपि सद्गतिः**

सः **नो**ऽस्माकं **परदो**ऽ**भवत्**।।५।।

(*स्वागता*वृत्तम्) -

चातकस्य कियती तृडपोऽस्मै यो ववर्ष किमलं न परस्मै।

तास्तथापि न चिरस्थितोऽयं नित्य एष भगवान्वरदोऽयं।।६।।

चातकस्य तृट् पिपासा **कियती** अत्यल्पजलापेक्षैव। **यो** मेघः **अस्मै जलं ववर्ष** तत् **परस्मै न किं** अपि तु पर्याप्तमेव **तथापि ता** आप**श्चिरस्थितयो न** भवन्ति। **अयं वरदो भगवान्**श्रीदत्तः **नित्य एवा**तो मेघनिदर्शनं न समीचीनमिति भावः।।६।।

(*उपजाति*वृत्तम्) -

भगीरथो यत्नत आनयद्गां गङ्गां स्वमुक्त्यै न इहापि मुक्त्यै।

साऽयं तथैवापि च सैकदेशेऽयं स्मर्तृगामी सकलप्रदेशे।।७।।

भगीरथः स्वेषां बन्धूनां **मुक्त्यै** तपोरूपा**द्यत्नतः गङ्गां गां** भुव**मानयत् सा** गङ्गा **इह** भूलोके **नो**ऽस्माकमपि **मुक्त्यै** अभूत् **तथैवापि** तेन प्रकारेणापि महायत्नादित्यर्थः **अयं** भगवान्दत्तात्रेयोऽत्रिणा *स्वमुक्त्यै गां* आनीतोऽवतारितोऽपि *नो मुक्त्यै* अभवत् तर्ह्युपमा घटत इति चेन्नेत्याह **सा** च गङ्गा **एकदेशे** उत्तरविषयैकप्रदेशे विद्यते **अयं** भगवान्दत्तात्रेयस्तु **स्मर्तृगामी** अत एव **सकलप्रदेशे** उपलभ्यते।।७।।

(*इन्द्रवंशा*वृत्तम्) -

तोयैकदानो घन आगतः क्वचिद्गङ्गाघभङ्गा स्थिरकल्पपादपः।

संकल्पितं रात्यघतापपापहाऽसंकल्पितं यश्चरकल्पपादपः।।८।।

कदाचि**त्क्वचि**द्देश**मागतो**ऽपि **घनः तोय**मेव **एकं दानं** यस्य सः नान्यद्दातुं समर्थ इति भावः। पूर्वोक्ता या **गङ्गा** सा **अघभङ्गै**व। तर्हि कल्पितदः कल्पवृक्षोऽत्र दृष्टान्तत्वेनोदाहरणीय इत्यत आह **स्थिर**श्चासौ **कल्पपादप**श्च स संन्निहितेभ्यः **संकल्पितं राति यो** भगवान्दत्तात्रेयः स **अघपापतापहा** सन् **चरकल्पपादपो**ऽस्ति अतः स्थिरकल्पवृक्षात्संकल्पितमात्रदानाच्चास्य व्यतिरेक उक्तः।।८।।

अस्य लीलाविग्रहस्य दिनचर्यामाह *शार्दूलविक्रीडिते*न -

निद्रा मातृपुरेऽस्य सह्यशिखरे पीठंमिमंक्षापुरे।

काशाख्ये करहाटकेऽर्घ्यमवरे भिक्षाऽस्य कोलापुरे।।

पाञ्चाले भुजिरस्य विठ्ठलपुरे पत्रं विचित्रं पुरे।

गान्धर्वे युजिराचमः कुरुपुरे दूरे स्मृतो नान्तरे।।९।।

अस्य निद्रा मातृपुरेऽस्ति। *अस्येति* प्रत्येकमनुषज्जते। **सह्यशिखरे पीठं** आसनं। **काशाख्ये पुरे मिमंक्षा** स्नानं। **करहाटके** पुरे**ऽर्घ्यं** अर्घ्योपलक्षित संध्यावन्दनं। **अवरे** श्रेष्ठे **कोलापुरेऽस्य भिक्षा**। **पाञ्चाले** पुरे**ऽस्य भुजि**र्भोजनं। **विठ्ठलपुरे**ऽस्य **विचित्रं पत्रं** तिलकं। **गन्धर्वे** पुरे **युजि**र्ध्यानयोगः। **कुरुपुरे आचम** आचमनं। एवं पर्यटनशीलोऽपि भक्तैः **स्मृतो न दूरे** वर्तते किन्तु **अन्तरे** साक्षाद्धार्दाकाश एव वर्तते।।९।।

(*उपजाति*वृत्तम्) -

तमत्रिजातं श्रुतिजातगीतं वदान्यवित्तं प्रथितं हि दत्तं।

सह्याचले चन्द्रकुलोत्थ आयुराजा शरण्यं शरणं जगाम।।१०।।

श्रुतिसमूह**गीतं वदान्ये**षु दानशौण्डेषु **वित्तं** विश्रुतं। **हि** यस्मा**त्प्रथितं** लोक इति शेषः। **शरणे** साधुं **सह्या**द्रौ वर्तमानं **अत्रिजातं** तं **दत्तं चन्द्रकुलोत्थः आयूराजा** पुत्रकामः सन् **शरणं जगाम**।।१०।।

(*वसन्ततिलका*वृत्तम्) -

स्वच्छाम्बुपूर्णसरसीसरसीरुहान्तश्चक्रेऽत्र केलिकलहं कलहंसजातम्।

तस्मिन्रुडाद्युपरमे परमे निविष्टं देवं ददर्श वरदं वरदण्डहस्तम्।।११।।

स्वच्छाम्बुना **पूर्णा** चासौ **सरसी** च तस्यां **सरसीरुहा**णि कमलानि तेषा**मन्त**र्मध्ये **कलहंसा**नां **जातं** वृन्दं कर्तृ **अत्र** अस्मिन्पर्वते **केलिकलहं चक्रे**। **रुट्** क्रोधः तदादयः रागद्वेषादयस्तेषां **उपरमे(मो)**यस्मिन्तस्मिन्**परमे** सह्यपर्वते **निविष्टं वरदण्डधरं वरदं देवं ददर्श**। आयुरिति शेषः।।११।।

(*भुजंगप्रयात*वृत्तम्) -

चिरोपोषिताक्षीष्टसत्पारणेव चिरभ्रान्तचित्तभ्रमवारणेव।

कृपेक्षेच्छुनाजस्य मूर्तिर्मुदेव नृपेणेक्षिता तस्य मूर्ता मुदेव।।१२।।

दर्शनलालसया **चिरं** बहुकालं **उपोषिते** च ते च **अक्षिणी** च तयो**रिष्टा**भीष्टा **सत्पारणेव चिरभ्रान्तचित्तभ्रमवारण**भूतेव। तस्य जन्मादिविकाररहितस्य दत्तात्रेयस्य **मूर्तिर्**लीलाविग्रहः **कृपाकटाक्षेच्छुना नृपेण मुदेव** आनन्देनेव। **तस्य** भगवतो मूर्तिः। **मूर्ता** मूर्तिमती **मुदेव ईक्षिता** दृष्टा। मुदेत्यत्र आपं चैव हलंतानामित्यादिना आप्।।१२।।

(*योगिनी* वृत्तम्) -

स तमागतमात्मतुष्टये धुतमानं नतमात्मदृष्टये।

निजगौरवभृत्सुमर्षणो निजगौ मत्त इव स्वमर्षणः।।१३।।

आत्मनः स्वस्य **तुष्टये धुतः** त्यक्तः **मानो** येन सः। **आत्मदृष्टये** स्वस्य दर्शनार्थं। **नतं** नम्रं **आगतं तं** भूपं। *निजानां* भक्तानां *गौरवं* बिभर्तीति **निजगौरवभृत्**। **सुमर्षणः** अत्यन्ततितिक्षुः ईदृगपि बहिर्मत्तः **सु**तराम**मर्षणः** क्रोधन इव श्रीदत्तात्रेयः **निजगौ**।।१३।।

तदेवाह *शार्दूलविक्रीडिते*न -

रे रे मूढ विरूढदर्प कुपथारूढातिगूढाश्रमे

कस्मात्त्वं भ्रमसीत आशु न यदा यास्यस्यरं तेऽश्रमं।

निःशेषभ्रममूलकृंतनमिह द्राक्कारयिष्येऽधुना

स्त्रीवक्त्राद्गलता समेन मधुनाशुद्धोऽस्म्यहं सीधुना।।१४।।

रे रे इत्यधिक्षेपसंबोधनार्थं। **रे मूढ** मोहग्रस्त। **रे विरूढदर्प** प्रादुर्भूतावलेप। हे **कुपथारूढ** कुमार्गाश्रित। अस्मिन्न**तिगूढाश्रमे कस्मात्त्वं भ्रमसि इत** आश्रमात् **आशु** शीघ्रं **यदा** यर्हि **न यास्यसि** चेत्तर्हि **अश्रमं** भ्रमरहितं यथा तथा **ते** तव **निःशेषभ्रमस्य** सर्वभ्रमणस्य **मूले** मूलभूते तयोः **कृंतनं** छेदनं **इहा**त्रैव **कारयिष्ये** यतो**ऽधुना** सांप्रतं **स्त्रीवक्त्राद्गलता मधुना** क्षौद्रेण **समेन** तुल्येन **सीधुनाऽहं अशुद्धोऽस्मि** इति बाह्यार्थः। आभ्यन्तरार्थस्तु हे **अमूढ** विवेकिन् *रूढदर्पकुपथारूढेभ्यो वि*शिष्टस्तत्संबुद्धौ हे **विरूढदर्पकुपथारूढ**। **अश्रमं** योगादिश्रमरहितं यथा तथा **भ्रमो** मिथ्यामतिः तन्**मूलं** मूलाज्ञानं तस्य **नि**तरां **कृंतनं** नाशं। **स्त्री** अमृतस्राविणी नाडी मादकत्वा**त्सीधुः** आनन्दहेतुत्वान्**मधु**तुल्यं अमृतं तेन **शुद्धोऽस्मि**। उक्तं च 'गोमांसं भक्षयेद्यस्तु पिबेदमरवारुणीं। कुलीनं तमहं मन्ये इतरे कुलघातका'इति।।१४।।

(*अनुष्टुप्*) -

भर्त्सितस्ताडितोप्येवं पतितोऽग्रे स नीतिमान्।

दयालो मा कुरूपेक्षां पाहि मेत्याह भक्तिमान्।।१५।।

मा मां **पाहि** रक्ष इति छेदः। अन्यत्सुगमम्।।१५।।

(*अनुष्टुप्*) -

प्रणतं प्राह भगवानसि त्वं मयि भक्तिमान्।

मद्यं सास्रामिषं देहि हृद्यं तोषोऽन्यथा न हि।।१६।।

सास्रामिषं रक्तमांससहितं **हृद्यं** मनोहारि। शेषं स्फुटम्।।१६।।

(*अनुष्टुप्*) -

तथेति साक्षात्स पशुसोमबुद्ध्याऽण्डयोनये।

यथेष्टं संस्कृतं रुच्यं तथादाच्छास्त्रयोनये।।१७।।

तथेत्युक्त्वा **स** राजा **अण्डयोनये** ब्रह्माण्डहेतवे **शास्त्रयोनये** वेदोत्पादकाय वेदप्रमाणाय वा। 'जन्माद्यस्य यतः' 'शास्त्रयोनित्वात्' इत्याद्यधिकरणन्यायात्। **ईदृशाय** श्रीदत्तात्रेयाय। साक्षात् 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठत'इत्यादिव्यवधानानपेक्षत्वात् प्रत्यक्षमेव मांसदानेन **पशु**यागसिद्धिर्मद्यदानेन **सोम**सिद्धिरिति **बुद्ध्या यथेष्टं** आतृप्तिपर्यन्तं न तु स्रुच्यादिना संकुचितं पदार्थान्तरेण **संस्कृतं रुच्यं** रुचिकरं मद्यं मांसं च यथा याचितं **तथा** तेन प्रकारेणा**दात्** दत्तवान्।।१७।।

(*रुचिरा* वृत्तम्) -

इतीश्वरः क्षितिपतिना प्रसादितो मतीश्वरः स रुचिरां प्रमोदतः।

जगौ गिरं वरय वरं मदर्चको न चेतरं पुनरिह याचितुं क्षमः।।१८।।

मतीश्वरः बुद्धिप्रकाशकः **इति** उक्तप्रकारेण **क्षितिपतिना** राज्ञा **प्रसादितः ईश्वरः** समर्थः दत्तात्रेयः **प्रमोदत** आनन्देन **रुचिरां** शोभनां **गिर** वाणीं **जगौ** उक्तवान्। तामेवाह हे राजन् **मदर्चको** मत्पूजक **इह** लोके **पुनरितरं** अन्यं नीचं वा। *इतर*स्त्वन्यनीचयोरित्यभिधानात्। **वरं याचितुं न क्षमः** एवं मनस्यानीय **वरं वरय**।।१८।।

(*असंबाधा*वृत्तम्) -

भूपस्तं नत्वाहासुरसुरनरजेतारं शूरं दातारं सुरवर सुतमुत्तारम्।

देहीत्याहेशं विधिहतमतिरेवायू रंकायैकोलं भवति जगत्यूर्णायुः।।१९।।

भूपः आयुः **तं** दत्तात्रेयं **नत्वा आह असुरसुरनरजेतारं शूरं** क्षात्रधर्मोपेतं **दातारं** दानशीलं **उत्तारं** पितृणामुद्धारकं ईदृशं **सुतं देहीत्याह**। ननु किं नश्वरेण पुत्रेण कैवल्यं कुतो न याचितमित्यत आह **आयू**राजा *विधि*ना दैवेन *हता मति*र्यस्य स **विधिहतमतिरेवा**भूत्। अर्थान्तरन्यासेन दृढयति तथाहि जगति वदान्याग्रतोऽपि तुषं याचमानो **रंको**ऽप्यन्यदधिकं वरयेति वदान्येन प्रोत्साहितोऽपि ग्रामादीन्नाधिकांक्षते यतः **जगति रंकाय एक ऊर्णायुः** मेषोऽपि **अलं** पर्याप्तो **भवति**।।१९।।

(*अपराजिता*वृत्तम्) -

प्रभुरपि च तथाविधात्मजलब्धये फलमिनपतये ददौ स्वविभूतये।

स्वहृदि सकलं निधाय स भावि शं मृडयति मृदिभैर्नृपोऽपि हि बालिशम्।।२०।।

प्रभुर्दत्तात्रेयो**ऽपि च** एवार्थे **तथाविधात्मजलब्धये** तथाविधपुत्रप्राप्तय एव **स्व**स्य **विभूति**भूताय। 'नराणां च नराधिपम्' इति स्मृतेः। **इनपतये** राजपतये **फलं ददौ** किं कृत्वा **स** प्रभुर्दत्तः नृपस्य **सकलभावि शं** कल्याणं **हृदि निधाय**। ननु एतदनुचितमित्यतोऽ-र्थान्तरन्यासः **हि** यस्मात्साक्षाद्गजादिवैभववा**न्नृपोऽपि मृदिभै**मृन्मयहस्तिभिः स्व**बालिशं मृडयति** सुखयति।।२०।।

(*प्रहरणकलिता*वृत्तम्) -

स निजपुरमगात्फलमिदमदात्स्त्रिय इयमपि गर्भमथ वरमधात्।

दिगधिपलवजं दिगिव जलधिजं निजपतिरतितः प्रभुफलबलतः।।२१।।

स राजा **निजपुरं** ययौ तत **इदं** दत्तात्रेयदत्तं **फलं स्त्रियै** इन्दुमत्याख्यमहिष्यै **अदात् इयमपि** महिषी **प्रभु**दत्त**फलबला**त् च **पतिरति**प्रसंगेन। एतेन 'धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ' इति भगवद्विभूतित्वेन कामसेवनं दर्शितं। श्रुतिश्च 'प्रजापतिरमृतमानन्द इत्युपस्थ इति प्रज्ञयोपस्थमारुह्य' इत्यादिका। **जलधिजं** चन्द्रं **दिगिव** *दिगधिपा* इन्द्रादिलोकपालास्तेषां *लवे*भ्यः मात्राभ्यो *जा*तं 'अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृप' इति वचना**द्दिगधिपलवजम्**। **गर्भं अधात्**। श्रुतिश्च 'यथेयं पृथिवी मह्युत्ताना गर्भमादधे। एवं तं गर्भमाधेहि दशमे मासि सूतव'इति।।२१।।

(गद्यम्) **तदनु श्यामसुंदरपरपुरुषेण क्षीरपूर्णशंखेनाभ्युक्ष्य मौक्तिकमात्मने दत्तमिति राज्ञ्येन्दुमत्याऽऽवेदितस्वप्नस्य श्रीदत्तप्रसादजन्यो हुण्डासुरघ्नः प्रतापी पुत्रो जनिष्यत इति शौनकोदितं भाविफलं चारणमुखाच्छ्रुतं हुण्डासुराय तत्कन्याऽऽवेदयामास ।।२२।।**

स्फुटम्।।२२।।

(*वसन्ततिलका*वृत्तम्) -

तप्तुं तपो नृप इतो यदि तर्हि शूरो हुण्डासुरो जितसुरोऽत्र धरोपरीशः।

जातः स देवगदितं स्वमृतं सुतातः श्रुत्वैत्य वीक्ष्य स तथा विमना हि जातः।।२३।।

यदि यदा **नृपस्तपस्तप्तुं इतः** गतः। **तर्हि** तदा **जिताः सुरा** येन स **शूरः हुण्डासुरः अत्र धरोपरि ईशः जातः**। **सः** चारण**देवगदितं स्व**स्य **मृतं** मृतिर्नपुंसके भावे क्तः। **सुतातः** दुहितुः सकाशा**च्छ्रुत्वा** प्रत्ययार्थं विलीयायूराजगृह**मेत्य तथा वीक्ष्य च विमनाः** दुर्मनाः **जातः**।।२३।।

ननूदरस्थं सूक्ष्मगर्भं कथं दृष्टवानित्यत आहा*नुष्टभा* -

अन्योन्यगौरवस्पर्धिकुचास्ये नीलतार्पिता।

गर्भेण केवलं राज्ञ्या नासुरास्येऽपि सार्पिता।।२४।।

राज्ञ्याः अन्योन्यगौरवं स्पर्धेते इति **अन्योन्यगौरवस्पर्धिनौ** तौ च तौ **कुचौ** च तयोः प्रत्येक**मास्ये** चूचुक इति यावत् **गर्भेण केवलं नीलता** कृष्णत्व**मर्पित**मिति **न** किन्तु **असुरस्य** मुखेऽपि **सा** नीलता**ऽर्पिता** यथा स्तनाग्रे कृष्णे जाते तथा मरणभिया हुण्डासुरस्य मुखमपि कृष्णं जातं इदमेव गर्भस्य बहिर्ज्ञापकं लक्षणं यदाह वाग्भट्टः - 'क्षामता गरिमा कुक्षेर्मूर्च्छा छर्दिररोचनं। जृंभाप्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनं।। अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णचूचुकौ'इति।।२४।।

(*अनुष्टुप्*) -

तद्गर्भं हन्तुमासुर्या गुप्त एत्य स मायया। ददर्श दष्टदशनो ज्वलत्तत्र सुदर्शनम्।।२५।।

दष्टाः दशना येन शेषं स्फुटम्।।२५।।

(*अनुष्टुप्*) -

दुष्प्रधर्षात्स भीतोऽस्यै दुःस्वप्नानि व्यदर्शयत्। त्रयीतनुमनुष्ठाय सा तद्भयमनाशयत्।।२६।।

दुःखेन **धर्ष**यितुमशक्यात्सुदर्शना**द्भीतो**ऽसुरः **अस्यै** इन्दुमत्यै गर्भनाशसूचकानि **दुःस्वप्नानि व्यदर्शयत्** तदा **से**न्दुमती नारायणोपनिषदुक्तप्रकारेण **त्रयी** वेदत्रयी **तनु**र्स्य सः सूर्यस्तं **अनुष्ठाय** उपस्थाय **तद्भयं अनाशयत्** तथा च मंत्रौ 'अद्यानो देव सवितः प्रजावत्सावीः सौभगं। परादुष्ष्वप्न्यँ सुव।। विश्वानि देवसवितर्दुरितानि परासुव।। यद्भद्रं तन्म आसुव 'इति।।२६।।

(*अनुष्टुप्*) -

ततः सूतमसूतासौ काले तुङ्गगषड्ग्रहे। महेशः किं नृपगृहेऽवतीर्णो दैत्यनिग्रहे।।२७।।

-**ततो** गर्भरक्षणानन्तरं **काले** दशमे मासि 'दशमे मासि जायत' इति श्रुतेः। कथंभूतं काले **तुङ्गा**न्स्वस्वोच्चा**न्ग**ताः प्राप्ताः अनस्तंगताः **षड्ग्रहा** यस्मिन्तस्मिन्काले। सूर्यादीनां तूच्चस्थानान्याह वराहः 'अजवृषमृगाङ्गनाकर्किमीनवणिजांशकेष्विनाद्युच्चाः। दशशिख्यष्टाविंशतितिथींद्रियत्रिघन विंशानाम्।।१।। उच्चान्नीचं सप्तमः' इत्यादिः। तथा च 'त्रिप्रभृतिभिरुच्चस्थैर्नृपवंशं(श)भवा भवन्ति राजान' इत्यादि। पञ्चग्रहेषूच्चगेषु तु चक्रवर्तित्वं षट्सु तूपरिष्टाल्लोकस्याधिपत्यत्वं सूर्यो(र्य)स्योच्चं मेषः बुधस्य तु कन्याऽत एवैककालीना सप्तग्रहोच्चता न संभवति दैवशालिनो नहुषस्यैकस्य तु जन्मनि षड्ग्रहोच्चयोगवशात्तेनैव देहेनैन्द्रपदारोहणमिति। **सुतं** पुत्रं **असूत**। कथंभूतः **महेशः** साक्षान्महादेवः **दैत्यनिग्रहे** विषये **नृपगृहेऽवतीर्णः कि**मित्युत्प्रेक्षा।।२७।।

(*अनुष्टुप्*) -

आनन्दो भूपतेः पूर इवाब्धेरब्जवीक्षणात्। नान्तः स्थातुं समर्थोऽभूत्पुत्रसद्रत्नवीक्षणात्।।२८।।

पुत्र एव **सद्रत्नं** तस्य **वीक्षणा**दवलोकनात् **आनन्दो भूपते**रन्तःशरीरे **स्थातुं न समर्थोऽभूत्** किन्तु बहिर्निर्गत एव। कस्येव पुत्ररूपी यो**ऽब्ज**श्चन्द्रस्तस्योदयकालीनप्रत्याहिक**वीक्षणात्** *आनन्दो*ऽ**ब्धे**र्महोदधेर*न्तः स्थातुं न समर्थ* **इव** सोऽपि तदा पूररूपेण बहिर्निर्गच्छतीति लोकप्रसिद्धिः।।२८।।

(*अनुष्टुप्*) -

मुदाप्लुतोऽभ्यर्च्य देवान्स पितॄन्मुक्तबन्धनः।
धनाद्यदाद् द्विजातिभ्यो जातकृत्ये महाधनः।।२९।।

मुदा आनन्दाश्रुभिः **प्लुतः** यद्वा पुत्रोत्पत्तिकाले शीतोदस्नानस्य (उदकस्योदः सं.) विहितत्वा**न्मुदा आप्लुतः** महदपरिमितं धनं यस्य स **महाधनः स** राजा **जात**स्य शिशोः **कर्तुं** योग्यं *जातकर्माख्य*संस्कारविशेषो नालछेदनात्पूर्वं विहितः। उक्तं आश्वलायनेन 'कुमारं जातं पुरान्यैरालंभात्सर्पिर्मधुनी हिरण्यनिकाषं निरण्येन प्राशयेत् ' इत्यादि। तस्मिन्जातकृत्ये **देवान्पितॄनभ्यर्च्य** स्वस्तिवाचनपूर्वकं वृद्धिश्राद्धं कृत्वेत्यर्थः। मुक्तं पित्रर्णाख्यं बन्धनं येन स **मुक्तबन्धनः** सन् तथा च श्रुतिः 'दृणमस्मिन्संनयत्यमृतत्वं स गच्छति। पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम्' इत्यादि। द्वे *जाति* उत्पत्ती येषां ते **द्विजातयः** विप्राः स्मृतिश्च 'जन्मना जायते शूद्रः संस्काराज्जायते द्विज' इति तेभ्यः **धनादि** आदिशब्दाद्गोभूवासोन्नादीनि ग्राह्याणि **अदा**द्दत्तवान्।।२९।।

(*अनुष्टुप्*) -

मायामाराध्य मायावी गत्वारिष्टं स दानवीम्।
मायमुद्भाव्य तं पोतं सुप्तेभ्योऽहरदद्भुतम्।।३०

मायास्ति यस्य स **मायावी**। अस्मायेति विनिः। **सो**ऽसुरः तामसीं **मायां आराध्यो**पास्य दैवयोगाद्बहिरागतायाः कस्याचिद्दास्या अङ्गं प्रविष्टः सन् **अरिष्टं** सूतिकागृहं **गत्वा** तत्र प्रस्वापिन्याख्यां **दानवीं मायां उद्भाव्य** कल्पयित्वा 'स्वप्न स्वप्नाधिकरणे सर्वं निष्वापयाजिनं। आसूर्यमन्यात्स्वापय द्व्यू१ळ्हंजाग्रियादहम्' इति मंत्रशक्तिमुपन्यस्येत्यर्थः। ततः **सुप्तेभ्यो** मात्रादिभ्यः सकाशात् **अद्भुतं** आश्चर्यकारकं **तं पोतं अहरत्**। ननु स्वापात्पूर्वं लोकैः स कथं न ज्ञात इति चेन्मायावीत्यनेन सर्वनिर्वाहः। मायाविनां तु 'य आस्ते यश्च चरति यश्च पश्यति नो जनः। तेषां संहन्मो अक्षाणि'इति मंत्रशक्त्या सर्वेन्द्रियान्तःकरणशक्तिमोषणसामर्थ्यमस्त्येवातो नाश्चर्यम्।।३०।।

ननु तदा दत्तात्रेयोऽपि मायायाः भीतः किमित्यत आहा*नुष्टुभा* -

शक्तो दत्तोऽप्यदान्मंत्रशक्त्यै मानं स दानवः।
नवपाकं स्त्रियै दत्वा तत्पाकं कर्तुमादिशत्।३१

मायानिवारणे **शक्तोऽपि दत्तः मंत्रशक्त्यै मानं** दत्तवान् **स दानवः** हुंडासुरः नवो नूतनश्चासौ पाकोऽर्भकश्च **नवपाक**स्तं 'पोतः पाकोऽर्भको डिंभ' इत्यमरात्। **स्त्रियै** स्वभार्यायै **दत्वा** तस्य **पाकं** पक्तिं 'पाकौ पक्तिशिशू' इत्यमरः **कर्तुं आदिशत** आज्ञापितवान्।।३१।।

तं वीक्ष्य चकिता सा प्राह *तनुमध्य*या -

सा प्रेक्ष्य सनालं सास्राक्ष्यपि बालं।
प्राहैष न वध्यः प्राज्ञायममेध्यः।।३२।।

साऽसुरस्त्री **सनालं** नालसहितं **बालं प्रेक्ष्यापि** *अस्रं* नेत्रोदकं तेन सहिते *सास्रे अक्षी*णि यस्याः सा **सास्राक्षी**। स्वाङ्गाच्चेति ङीप्। स्रवन्नेत्री सतीत्यर्थः **प्राह** पतिमिति शेषः। हे **प्राज्ञ अयं** सद्यो जातो बालः **अमेध्यः** न *मेध्यः* पवित्र अमेध्यः अस्माकं नरादानामपि

भक्षणानर्हः। पूतं पवित्रं मेध्यं चेत्यमरः। अतो न वध्य इति भावः।।३२।।

तच्छ्रुत्वाऽसुरो वक्ति *तनुमध्य*या -

प्राहापि स बालः प्राप्तो मम कालः।

भक्ष्योऽद्य दुरात्मा रक्ष्योऽयमिहात्मा।।३३।।

सोऽप्यसुरः **प्राह** हे मूढे अयं **बालः** देवनिर्मितो **मम कालः** मत्प्राणहारकः महाकष्टेन मया **प्राप्तः** तद्रक्षणं नास्माद्धितकरमिति भावः अतः **अद्य दुरात्मा**ऽयं कालरूपिबालो मया **भक्ष्यः** यतः **इह** जन्मनि **अयं** देहरूप **आत्मा रक्ष**णीयः। 'आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि। पुनर्दाराः पुनर्वित्तं न शरीरं पुनःपुनः' इत्युक्तेः विरोचनाख्यास्मद्गुरुमते तु देहातिरिक्तोऽन्य आत्मा नेति राद्धान्तः अतोऽकार्य-शतमपि कृत्वा रक्षणीय इति भावः।।३३।।

(*अनुष्टुप्*)

तथेति दुष्टधीः सादात्सैरन्ध्र्यै च स्वयं ह्यदात्।

सा च तं बल्लवकरे सोऽस्त्रं हन्तुं दधौ करे।।३४।।

भर्त्रुपदेशाद् **दुष्टा धी**र्यस्याः सा **तथेत्यु**क्त्वा बालं **आदा**ज्जग्राह गृहीत्वा च सा **स्वयं तं** बालं हन्तुं **सैरन्ध्र्यै अदात् सा च**। सैरन्ध्री परवेश्मस्थेत्यमरः। स्वधर्मनियमेनापदि परवेश्मस्था *सैरन्ध्री* तं बालं **हन्तुं बल्लवकरे** अदात् **सो**ऽपि बल्लवस्तं बालं हन्तुं **करेऽस्त्रं दधौ**।।३४।।

(*उपजाति*वृत्तम्)

सुगुप्तचक्रोपरि तच्छितास्त्रं भग्नं तथान्यत्प्रहृतं शितास्त्रम्।

ग्राव्णीव खड्गं परभक्तिसारविप्रे प्रयुक्तोऽपि यथाभिचारः।।३५।।

दत्तात्रेयेण सुतरां गुप्तः **सुगुप्तः** सुगुप्ते बाले **चक्रं** सुदर्शनं तस्यो**परि** यद्वा **सु**तरां **गुप्तं** लोकानामप्रत्यक्षत्वेन रक्षितं च त**च्चक्रं** च तदु**परि तत्** बल्लवेन **प्रहृतं शितास्त्रं** तीक्ष्णशस्त्रं **भग्नं**। **तथान्यद्**द्वितीयं **प्रहृतं शितास्त्रं तथा** तेनैवप्रकारेण भग्नं किमिव **ग्राव्णि** पाषाणे प्रहृतं **खड्गमिव** भग्नं अपरो दृष्टान्तः **परः** परमः विष्णुः 'अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परम' इति श्रुतेः तस्य *परस्य भक्ति*रेव *सारं* बलं यस्य **परभक्तिसारः** यद्वा ज्ञानोत्तरकालीना *भक्तिः परा* 'समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्'इति श्रुतेः 'सा परानुरक्तिरीश्वर' इति शाण्डिल्येन सूत्रिततत्वात् *परभक्ति*रेव *सारं* बलं यस्य तस्मि**न्विप्रे प्रयुक्तोऽभिचारो यथा** निष्फलस्तथास्त्रमपि निष्फलं स**द्भग्नम्**।।३५।।

(*अनुष्टुप्*)

तदा क्रूरापि सैरन्ध्री द्रुतचित्ताह बल्लवम्।

न जह्येतं शिरस्यस्य देवोऽधात्करपल्लवम्।।३६।।

स्फुटम्।।३६।।

(*उपजाति*वृत्तम्)

तथेति पोतं स च तं वसिष्ठद्वारे निधायैककुरङ्गपोतम्।

हत्वा ददौ तत्पलमासुराय हुण्डाय धूर्तः कुधियेऽचिराय।।३७।।

तथेत्युक्त्वा **स च** बल्लवः **तं पोतं वसिष्ठ**र्षिद्वारे **निधायैकं कुरङ्गपोतं** मृगशावं **हत्वा** पक्त्वा च **तत्पलं** तन्मांसं **कुधिये** दुष्टबु-द्धये **हुण्डा**सुरा**य ददौ**। ननु हुण्डेन कथं न ज्ञातमित्यतो बल्लवं विशिनष्टि **धूर्त** इति तर्ह्येवं करणे कालविलंबो जात इत्यत उक्तं **अचिराये**ति।।३७।।

(*उपजाति*वृत्तम्)

ततः प्रभाते विदुषां वरिष्ठो दृष्ट्वा सुतं दिव्यदृशा वसिष्ठः।

दत्तप्रसादं सुतमायुषस्तं विज्ञाय चादाय निनाय पस्त्यम्।।३८।।

ततः प्रातःकाले ज्ञानिनां मध्ये **वरिष्ठः वसिष्ठः सुतं** प्राकृतदृष्ट्या प्रथमं **दृष्ट्वा दिव्यदृष्ट्या दत्तप्रसाद**भूतं **आयुषो** राज्ञः **सुतं विज्ञाय** ज्ञात्वा दयया कराभ्यां **तमादाय च पस्त्यं** स्वसदनं **निनाय**।।३८।।

(*इन्द्रवज्रा*वृत्तम्)

दत्तप्रसादोऽयमिहायुषोऽर्भो दत्तः प्रसादो विधिनेति सोऽदात्।

पत्न्यै महापूरुषलक्षणं तं प्रेम्णापि साऽपात्कमलेक्षणं तम्।।३९।।

हे पत्नी **अयं** बालः **दत्तप्रसाद**भूत **आयुषो** राज्ञोऽर्भः शिशुः **इहा**स्मिन्स्थाने **विधिना**स्मद्दैवेन **दत्तः** अहो भाग्यमिति **स** वसिष्ठः

पत्न्यै अदात् साऽप्यरुन्धती 'वसिष्ठस्याप्यरुन्धती' इति श्रुतेः **महापुरुषस्ये**व **लक्षणा**नि करपादगतानि चिह्नानि यस्य तं **कमले** इव **अक्षि**णी यस्य **तं** बालं **प्रेम्णा** स्नेहेना**ऽपात्** अरक्षत्।।३९।।

(*अनुष्टुप्*)

ददौ डिम्भायाभिधानं करिष्यत्यरिबन्धनम्।

अत्यर्थं नहुष इत्यर्थज्ञर्षिमारिषः।।४०।।

हि यस्मात् **अत्यर्थं अरी**णां शत्रूणां बन्धनं **करिष्यति** असौ बाल इति शेषः **इति** हेतोः *अर्थं* शब्दार्थं जानाती**त्यर्थज्ञः** स चासौ **ऋषिर्मारिष**श्च **डिम्भाय** बालाय *नह* बन्धन इत्यस्माद्धातोः सिद्धं **नहुष इत्यभिधानं ददौ**।।४०।।

(*अनुष्टुप्*)

दिने दिने स ववृधे शशिवच्छशिवंशजः।

तपनर्षिकरस्पर्शात्परेशानुग्रहादपि।।४१।।

शशिवंशजः सोमवंशजः **स** नहुषः। स्वधर्मेण तपतीति **तपनः** स चासौ **ऋषि**र्वसिष्ठश्च तस्य लालनादिना **करस्पर्शा**द्धेतोः **परेशस्य** दत्तात्रेयस्यानुग्रहाद्धेतो**रपि दिने दिने** प्रतिदिनं नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्वचनं। *शश*स्तदाख्यकलंकविशेषोऽस्यास्तीति **शशी** चन्द्रस्तेन तुल्यस्त**द्वत्**। तेन तुल्यमिति वतिः। शशी अपि; तपतीति **तपन**स्तापजनकः सूर्यः स एव ऋषति गच्छति सर्वं जानातीति वा **ऋषिः** 'पूषन्नेकर्षे यम सूर्य' इति श्रुतेः तस्य **करस्पर्शा**त्किरणानुप्रवेशा**त्परेशस्या**न्तर्यामिणो**ऽनुग्रहादपि** शुक्ले पक्षे **दिने दिने वृ**द्धिं याति 'सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्छिता' इत्याद्यागमात्।।४१।।

(*अनुष्टुप्*)

उपनीतः स मुनिना विनीतः शिक्षितोऽमुना।

विद्याकलासु निष्णातः स्ववेदे च विशेषतः।।४२

अमुना मुनिना वसिष्ठेन **निष्णातः शिक्षितः स्ववेदे** धनुर्वेदे स्पष्टमन्यत्।।४२।।

(*अनुष्टुप्*)

राज्ञी बुद्ध्वा सुमतिः प्राज्ञी सेन्दुमती सती।

अरिष्टेऽर्भमपश्यन्ती मूर्च्छिता पतिताऽधृतिः।।४३

अथात्र तु **सुमतिः प्राज्ञी सती इन्दुमती राज्ञी** जागरिता भूत्वा **अरिष्टे** सूतिकागृहे**ऽर्भं** शिशुं **अपश्यन्ती** ततः **अधृती** धैर्यरहिता **मूर्छिता** सती **पपात** भूमाविति शेषः।।४३।।

(*तनुमध्या*वृत्तम्) -

उत्थाय च बुद्ध्वा बालं निजबुद्ध्या।

अन्वेष्य रुरोदार्ता सा तनुमध्या।।४४।।

सेन्दुमती **बुद्ध्वा उत्थाय च निजबुद्ध्या** स्वबुद्धिपरिणामावधीत्यर्थः इतस्ततो बालमन्वेष्य **तनुर्मध्यः** कटिप्रदेशो यस्याः सा**ऽऽर्ता** सती **रुरोद** वृत्तमपि *तनुमध्या* 'सूच्यार्थसूचनान्मुद्रा' इति मुद्रालङ्कारः।।४४।।

(*कुमारललिता*वृत्तम्) -

कुमारललितां मां व्यधात्क्षणमपीमां।

विधिः सकलपालः स किं खलु न बालः।।४५।।

इमामपि वंध्यां **मां क्षणं** क्षणमात्रं **कुमारललितां व्यधाद**करोद्यः **स सकलपालः विधि**र्ब्रह्मा **बालः किं न खलु** अपि तु बाल एव मुग्धचेष्टित्वात्।।४५।।

(*माणवकाक्रीडितकं* वृत्तम्) -

माणवकाक्रीडितप्रायविचेष्टो हि स कः।

प्राक्तनदुष्कर्मवशात्प्रादुरभूत्किं कुदशा।।४६।।

-आक्रीडितमेवा*क्रीडितकं* **माणवक**स्याल्पबुद्धे**राक्रीडितकप्रायाः** **वि**विधा**श्चेष्टा** यस्य तथाभूतः **स कः** प्रजापतिरस्तीति शेषः। **ही**ति स्वानुभवप्रसिद्धं। अथवा किं तच्छापेन ममैव **प्राक्तनदुष्कर्मवशा**दियं **कुदशा** पुत्रशोकरूपा **प्रादरभूत्किं** अपि तु सैव।।४६।।

(*चित्रपदा*वृत्तम्) -

चित्रपदार्थचौर्याच्चित्रमभूत्किमार्या।

एहि कुरु स्तनपानं देहि सुदर्शनमानम्।।४७।।

-**चित्रा** विचित्रा ये **पदार्थाः** धनरत्नप्रभृतयः तेषां **सु**तरां **चौर्यादिहेदं चित्रं** अकस्मात्पुत्रनाशनलक्षणमद्भुत**मभूत्किं**? अस्तु नाम तथा हे **आर्या** ३ हे महाकुलप्रसूता ३ दूराद्धूते प्लुतिः **एहि** आगच्छ **स्तनपानं** स्तनरसपानं **कुरु** मह्यं शोभन**दर्शन**लक्षणं **मानं** सत्कारं **देहि**।।४७।।

(*विद्युन्माला*वृत्तम्) -

विद्युन्मालातुल्यो योगः स्वानां यद्यप्येषोयोगः।

सोढुं शक्यो नैवातीव प्राप्तं कष्टं दुष्टं देव।।४८।।

यद्यप्येषः स्वानां स्वजनानां **योगो विद्युन्मालातुल्यः** क्षणभङ्गुरोऽस्ति तथाप्येषा**मयोगः** योगाभावो विरहः **सोढुं न शक्यः** विवेकाभावात् अत एव हे **देव** दत्तात्रेय **अतीव दुष्टं कष्टं प्राप्तम्**।।४८।।

(*भुजगशिशुभृता*वृत्तम्) -

भुजगशशिभृता रोषः कुत इह मयि तत्तोषः।

प्रणतिमखत एवास्तु प्रभुरथ मुदं स यातु।।४९।

अङ्गुलिमुद्रात्वेन करशाखादिषु **भुजगशिशू**न्बिभर्ति धारयति तथा तेन शंकरेण दत्तात्रेयेण आपत्स्वेव मां स्मरति नानन्दकाले इति **रोषः** कोपः **कृतः**। अतः **प्रणति**र्नमस्कार एव **मख**स्तत **एव इहा**पराधवत्यां **मयि तत्तोषोऽस्तु** भवतु **अथ** मन्नमस्कारानन्तरं **स प्रभुर्मुदं** प्रीतिं **यातु** यतः श्रुयते 'यो नमसा स्वध्वर इति नमस्कारेण वै खल्वपि न वै देवा नमस्कारमिति यज्ञो वै नम इति हि ब्राह्मणं भवति' इति।।४९।।

(*अनुष्टुप्*) -

आयुरप्याकुलप्राणवायुरत्यार्त एत्य ताम्।

मूर्च्छितां वीक्ष्य वनितां मूर्च्छितोऽगादचेष्टताम्।।५०।।

अतिशयेन**ार्तः** पीडितः अत एवा**कुला** व्याकुलाः **प्राणवायवो** यस्य स **आयु**राजा**ऽपि** अरिष्टं **एत्य मूर्छितां तां वनितां वीक्ष्य** स्वयं **मूर्छितः** सन् **अचेष्टतामगात्**।।५०।।

(*उपेन्द्रवज्रा*वृत्तम्) -

लब्धसंज्ञोऽवनिपोऽथ दैवप्रलब्ध आह प्ररुदन् तदैव।

सदैव रक्षार्थमिहार्चिता ये मुदैव तेऽप्रभवस्त्वपाये।।५१।।

अथ दैवप्रलब्धः प्रारब्धेन वञ्चितः **सोऽवनिपः** राजा **लब्धा संज्ञा** येन स तथाविधः **तदैव प्ररुदन्** प्राह **इह ये रक्षार्थं सदैव** देवब्राह्मणादयो**ऽर्चिताः** पूजिताः भृत्यादयो*ऽर्चिताः* वस्त्रधनदानादिना सत्कृताः **ते** च **मुदैव** न तु सङ्कटेन सर्वे**ऽपि** अस्मिन्न**पाये तु अप्रभवो**ऽसमर्था **अभवन्**।।५१।।

(*अनुष्टुप्*) -

धिक्प्राकारान्सपरिखान्धिक्प्रासादांश्च सारारान्।

धिग्बलं मन्त्रजालं च धिग्धर्मं कोऽपि न प्रभुः।।५२।।

सारारान्सकपाटान्। स्पष्टमन्यत्।।५२।।

(*इन्द्रवज्रा*वृत्तम्) -

वन्ध्यं तपोऽभूदपि कृच्छ्रसाध्यं वन्ध्यं जपाद्यं च सुयत्नसाध्यं।

साध्यं किमेभिर्यदि वामदैवमाध्यंचितोऽत्र त्वभवं सदैव।।५३।।

कष्ट**साध्यं तपो वंध्यं** निष्फलम**भूत् सुयत्नसाध्यं जपाद्यं च वन्ध्य**मभूत्**यदि** यर्हि **वामदैवं** प्रतिकूलं दैवं जातं तर्हि **एभिः** पूर्वोक्तैः **किं साध्यं** न किमपि **अत्रा**स्मिन्जन्मनि **तु** पुत्रलाभात्पूर्वं तपआदिना अधुना पुत्रवियोगेन चैवं **सदैव आध्यंचितो** मानस्या व्यथया व्याप्तो**ऽभवम्**।।५३।।

(*उपजाति*वृत्तम्) -

दुर्दर्श ईशोऽपि मयात्रिजातः संपूजितो येन वरोऽपि दत्तः।

दत्ताभये तत्पदि मेऽस्ति चित्तं दत्ताश्रयं तं प्रणमामि दत्तम्।।५४।।

दैवहतकानां **दुर्दर्शोऽपि अत्रिजातः** आत्रेय **ईशः** दत्तः **मया पूजितः येन** दत्तेन **वरोऽपि दत्तः दत्तं अभयं** येन तस्मिन् **तत्पदि** तच्चरणे **मे चित्तं** संलग्न**मस्ति दत्त आश्रयो** येन **त**मीदृशं **दत्तं प्रणमामि**।।५४।।

(*योगिनी* वृत्तम्) -

भगवन्किमु मामुपेक्षसे मघवन्मान्य सहापि नेक्षसे।
चरितं किमु दुष्कृतं मया चरितं वाग उतेश ते मया।।५५।।

हे **भगवन्मां** भक्तं **उपेक्षसे किमु** ममोपेक्षा नोचितेति भावः। हे **मघवन्मान्य सहै**कवारमपि मां **नेक्षसेऽपि** अपिः प्रश्ने ईदृशं **दुष्कृतं मया किमु चरितं** आचरितं हे **ईश वा**ऽथवा **उता**पि **आगो**ऽपराधः **मया चरितं वद**।।५५।।

(*योगिनी* वृत्तम्) -

प्रणमामि विभो प्रसीद मे प्रणतेऽपीश धृते महादमे।
शरणं क्व परं परेश नश्चरणं तेऽभयदं गतिर्हि नः।।५६।।

हे **विभो** त्वां **प्रणमामि मे प्रसीद** हे **ईश** त्वया **प्रणतेऽपि** मयि **महादमे** महादण्डे **धृते** सति हे **परेश** त्वत्तः **पर**मन्य**न्नो**ऽस्माकं **शरणं क्व** न क्वापीत्यर्थः अतः **प्रसीद हि** यस्मात्कारणाद**भयदं ते चरणं नो**ऽस्माकं तव भक्तानां **गति**रस्ति नेतोऽन्या गतिरिति सत्यमेव।।५६।।

(*शालिनी* वृत्तम्) -

पुत्रार्थं त्वाराध्य लब्ध्वापि कान्तं पुत्रार्थं ते सत्प्रसादादकान्तम्।
नक्षेऽद्यार्तो नष्टपुत्रः सुरेश वीक्ष्ये त्वत्तोऽन्याश्रयं नो परेश।।५७।।

हे दत्त **पुत्रार्थं त्वा** त्वामा**राध्य ते प्रसादात् कान्तं** मनोहरं **पुत्र**रूपं **अर्थं लब्ध्वापि अकान्तं** दुःखनाशं **नेक्षे** हे **सुरेश** हे दत्त **नष्टः पुत्रो** यस्य सः अत एव **अद्यार्तः** सन् **त्वत्तोऽन्य**मा**श्रयं नो वीक्षे** त्वमेवास्माकमाश्रय इति तत्त्वम्।।५७।।

(*योगिनी* वृत्तम्) -

इति विक्लवितं निशम्य तन्मतिवित्क्लिन्नमना मनागपि।
सदकासहनो मनोजवं मनुमेवेरयितुं स्म वाञ्छति।।५८।।

इति तत् नृपकृतं **विक्लवितं निशम्य** श्रुत्वा **मतिवित्** भक्तमतिज्ञः **क्लिन्न**मार्द्रं **मनो** यस्य सः **मनागपी**षदपि **सदकासहनः** साधुदुःखासहनः **मन**सो **जव** इवं जवो यस्य तं **मुनिमेवं** नारदमेव **ईरयितुं** नृपसंनिधौ प्रेरयितुं **वाञ्छति स्म**।।५८।।

(*अनुष्टुप्*) -

अर्थार्थी पूर्वमप्यार्तो भक्तोऽनुग्राह्य एव मे।
इति देवर्षिमात्रेयो मतिदेवः समीरयत्।।५९।।

पूर्वं प्रथमतः पुत्ररूपा**र्थार्थी अपि भक्तो**ऽयमधुना पुत्रनाशेना**र्तो**ऽस्ति अतो वर्धितद्विगुणभक्तिरयं भक्तो **मे** मया**ऽनुग्राह्य एवेति मतिदेवः** बुद्धिप्रकाशकः श्रीदत्त **आत्रेयः देवर्षिं** नारदं **स**म्यगी**रयत्** प्रेरयत्।।५९।।

(*अनुष्टुप्*) -

विष्वक्प्रसारिधामाधः पतन्सूर्य इवापतत्।
रणद्वीणो हरिं गायन्नारदो दिव्यदर्शनः।।६०।।

विष्वक् अध ऊर्ध्वं तिर्यक्चेत्येवमासमंतात् **प्रसर**णशीलं **धाम** तेजो यस्य स तथा **सूर्य इवाधः पतन्** कुशलशिल्पिनिर्मिता स्वयमेव **रण**न्ती **वीणा** यस्य सः संसारभयं हरतीति **हरिः** विष्णुस्तं **गायन्दिव्य**मलौकिकं **दर्शनं** दृष्टिर्ज्ञानं वा यस्येदृशो **नारदो आपतत्**। रणन्ती वीणा यस्येति स्वयमेव वादनसूचनात्कोऽपि लोकातिक्रान्तो यः शिल्पसौष्ठवातिशयो विणायास्तेनातिशयः। *पतत्*पतंग इत्यत्र पतंगस्य सूर्यस्य पतनासंभवादभूतोपमेति प्राञ्चः। अप्रसिद्धस्योपमानत्वायोगादुत्प्रेक्षेत्याधुनिकाः। *विश्वक्प्रसारिधामे*त्यत्र सूर्यस्य धाम्नस्तिर्यग्गतित्वं वह्नेश्चोर्ध्वगतित्वं प्रसिद्धमाभ्यां *मुनिधाम्नो* व्यतिरेकः *विष्वक्प्रसरण*शीलत्वात्।।६०।।

(*उपजाति* वृत्तम्) -

तदोर्ध्वमुत्क्रामत आत्मनोऽसून्मुदोत्थितोस्याश्वभिवादनेन।
भूयो यथावत्प्रतिपाद्य पाद्यपूर्वैः स आनर्च सुरर्षिमाद्यम्।।६१।।

तदा नारदागमनकाले **मुदा उत्थितः स** राजा **ऊर्ध्वमुत्क्रामत आत्मनोऽसून्** प्राणा**नाशु** शीघ्रं **अस्य** नारदस्या**भिवन्दनेन**। 'वामोपरि करं कृत्वा दक्षिणं नाम चोच्चरेत्।। जानुप्रभृति पादान्तं विमृज्य पदयोर्नमेत् ' इत्युक्तलक्षणेन **भूयो यथावत्प्रतिपाद्य** निधाय **पाद्यपूर्वै**रुपचारैः **आद्यं सुरर्षिं** नारदं **आनर्च** पूजयामास। ऊर्ध्वमुत्क्रामतोऽसूनित्यत्र स्मर्यते। 'ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आगते। प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यत' इति।।६१।।

(*उपजाति*वृत्तम्) -

भक्त्या विधाय प्रणतीरुदन्तं विज्ञाप्य दुःखं पुरतो रुदन्तम्।

हसन् तमाश्वास्य स चारुवाचमृषिः स्मरन्नत्रिजमित्युवाच।।६२।।

-**भक्त्या प्रणतीः** कृत्वा **उदन्तं** पुत्रनाशलक्षणवृत्तान्तं तद्विरहजं **दुःखं** च **विज्ञाप्य पुरतः रुदन्तं तं** राजानं **आश्वास्य अत्रिजं** दत्तं **स्मरन्** देवभक्तोऽप्ययं रोदतीति **हसन्नृषि**र्नारदः **इति** उक्तप्रकारां **वाचं उवाच**।।६२।।

(*उपजाति*वृत्तम्) -

कथंचनापि स्मरणेन यस्य सद्यो भवान्तो भवतीह तस्य।

पदं चिदानन्दमयात्मलोकं भजंश्चिरान्नापि जहासि शोकम्।।६३।।

कथंचनापि पुत्राद्यर्थित्वेनापि **यस्य स्मरणेन सद्यो भवान्तो भवति इह** अस्मिन्लोके लोक्यत इति लोक आत्मैव लोक इति **आत्मलोक चिदानन्दमय**श्चासौ *आत्मलोक*श्च तद्रूपं **पदं चिराद्भजन्नपि शोकं न जहासि** चित्रमेतत्।।६३।।

ननु 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यात्मज्ञानाच्छोकतरणं तत्कथं दत्तभजनादित्यत आह -

(*अनुष्टुप्*) -

विधूतरागपङ्कं हि श्रेयोयनमुपेयुषः।

निरपायाश्रयानन्ता प्राप्यासौ वसुधा मता।।६४।।

विशेषेण धूतो रागो विषयाभिलाष एव **पङ्को** यस्य तत्। **श्रेयसो** मोक्षस्या**यनं** मार्गं **उपेयुषः** प्राप्तवतः। उपेयवानिति क्वसुप् निपातः। तस्य मुक्तस्य भगवद्भक्तस्य **असौ** भगवान्दत्तः। **निरपायः** पुनरावृत्तिरहित **आश्रयः** प्राप्तिर्यस्याः सा 'न स पुनरावर्तत' इति श्रुतेः। **अनन्ता** परिच्छेदरहिता ईदृशी **प्राप्या** भक्तैः प्राप्तुं योग्या **वसुधा** प्राप्यस्थानं। **मता** उपनिषदामिति शेषः 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति श्रुतेः।।६४।।

ननु प्रकृतिपुरुषविवेचनान्मुक्तिरित्यत आह *उपजात्या* -

अध्यात्मदृष्ट्या प्रकृतेः परस्ताद्बहिर्विकारं पुरुषं महर्षिः।

यं वा उदासीनमनाद्यनन्तं शशंस सोऽस्मात्क इहापरोऽपि।।६५।।

महर्षिः कपिलः। निगृहीतान्तःकरणद्वारा आत्मन्यधीत्य**ध्यात्मं**। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। *अध्यात्म*मेव **दृष्टि**र्ज्ञानं तयोपलभ्यं **उदासीनं** प्रकृतौ स्वार्थं प्रवृत्तायामपि स्वयमस्पृष्टं अतो **बहिर्विकारं** षोडशविकारेभ्यो बहिः बहिर्विकारं। अपपरिबहिरव्ययीभावः। **प्रकृतेः** विकारमूलकारणभूतायाः **परस्तात्** भिन्नं अत एवा**नाद्यनन्तं** पुरुषपदवाच्यं **यं शशंस** प्रतिपादयामास। तथा हि 'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त।। षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष' इति **स** पुरुषः **अस्मा**च्छ्रीदत्ता**दपरः इह कोऽपि** न कोऽपीत्यर्थः।।६५।।

(*उपजातिवृत्तम्*) -

स एव तप्त्वा तप आत्मनोदः स्वाभिन्नशक्त्यासृजदप्रमेयः।

सद्धर्मगुप्त्यै मुनिजोऽवतीर्णः कस्तद्गुणान्सद्गतिदान्वितीर्णः।।६६।।

स एव पूर्वोक्तः **अप्रमेयः** दत्तः **तपस्तप्त्वा** पर्यालोचनं कृत्वा 'यस्य ज्ञानमयं तपः' 'स तपस्तप्त्वा इदँ सर्वमसृजत्' इति श्रुतेः अनिर्वचनीया **स्वाभिन्नशक्त्या** कृत्वा**ऽऽत्मनो**ऽभिन्ननिमित्तोपादानरूपात्स्वस्मा**ददः** विश्वं **असृजत्** स्वयमेव जगदभूदिति भावः। 'तदात्मानँ स्वयमकुरुत' इति श्रुतेः। पुनश्च **सतां धर्म**स्य च **गुप्त्यै अवतीर्णः मुनिजो**ऽत्रिपुत्रोऽभू**त्सद्गतिदा**न्मोक्षदान् **तद्गुणान्को वितीर्णः** न कोऽपि गुणानामानन्त्यात्।।६६।।

(*इन्द्रवज्रा*वृत्तम्) -

तस्मात्प्रसन्नात्तु शुगास्पदः सुतः प्राग्याचितः सद्गतिदाद्विमोहतः।

योऽजायमानः पितरौ पुरा चिरात्संक्लेशयेच्च प्रसवात्ततः परम्।।६७।।

जातो ग्रहार्तेः परतोऽपि मौर्ख्याद्व्रती त्वविद्यो विबुधो विवाहात्।

युवौपपत्यात्सुतवांश्च नैस्व्यात्पुत्रेण किं शर्म सदार्तिदेन।।६८।।

प्रसन्नात्तस्माच्छ्रीदत्ता**त्सद्गतिदात् विमोहत**स्त्वया **प्राक्**पुरा **शोकास्पदः सुतः याचितः यः** सुतः **अजायमानो**ऽपि कृच्छ्रजपादिना **पितरौ क्लेशयेत् ततः परः** गर्भतोऽपि **प्रसवाच्च** क्लेशयेत्। **जातोऽपि ग्रहार्ते**र्निमित्ता**त्परत**श्च बाल्ये **मौर्ख्यात्**। **व्रती** संजातव्रतबन्धोऽपि **अविद्य**श्च क्लेशयेत् **अबुधो** मूर्खः **अविवाहात्**। **युवा औपपत्या**ज्जारकर्मतः **सुतवान् च नैस्व्या**द्दारिद्र्याच्च क्लेशयेदेवं **सदार्तिदेन पुत्रेण किं शर्म** न किमपीत्यर्थः। अभियुक्तोक्तिश्च। 'अजायमानस्तनयः पितरौ क्लेशयेच्चिरं। लब्धोऽपि गर्भपातेन प्रसवेन च बाधते।।१।। जातस्य ग्रहरोगादिः कुमारस्य च मूर्खता। उपनीतेऽप्यविद्यत्वमनुद्वाहश्च पण्डिते।।२।। यूनश्च पारदारादि दारिद्र्यं च कुटुंबिनः।

पित्रोर्दुःखस्य नास्त्यन्तो धनी चेन्म्रियते तदा।।३।। एवं विविच्य पुत्रादौ प्रीतिं त्यक्त्वा निजात्मनि। निश्चित्य परमां प्रीतिं वीक्षते तमहर्निशम्'इति। तस्मात्सूक्तं *सदार्तिदेन पुत्रेण किं शर्मे*ति। वंशस्थवृत्तं अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजावित्युक्तलक्षणात्।।६७-६८।।

ननु 'आत्मा वै पुत्रनाम'इति श्रुतेः कथं पुत्रस्य नात्मत्वमित्यत आह *प्रहर्षिण्या* -

गौणात्मा नृहरिरिवात्र पुत्रसंज्ञो मिथ्यात्मा घट इव चात्र गात्रसंज्ञः।

मुख्यात्मा परतरचित्स एष दत्तः सख्या युग्भव खलु तेन चाप्रमत्तः।।६९।।

ना **हरिः** सिंह इवेतिव**त्पुत्रसंज्ञो गौणात्मा** न मुख्यः। **अत्र गात्रसंज्ञः** देहसंज्ञकः **घट इव मिथ्यात्मा** जडत्वात्। देहाद्यहंकारेभ्यः **परतरचित्** चैतन्यं **मुख्यात्मा स एष दत्त** एवाबाधितत्वात्। स एव सदा परमोपकारकत्वात्सखा। 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया' 'सर्वे नन्दन्ति यशसागतेन सभासाहेन सख्या सखाय' इति च श्रुतेः। त्वं **खलु** निश्चयेन **तेन सख्या** युज्यत इति **युग्यु**क्तो भव तदर्थं **चाप्रमत्तो** भव स नान्यथाप्यत इति भावः।।६९।।

भवतु नाम पुत्रस्य गौणात्मत्वं तथापि प्रेमास्पदत्वाच्छोको दुर्वार्य इत्यत आह *भुजंगप्रयाते*न -

यतो यावदिष्टं ततः प्रेम तावत्सदा प्रेयसि त्वात्मनि प्रेम शश्वत्।

अतश्चान्यतः संविविच्य प्रियत्वं विधेह्याशु दत्तात्मनि क्षत्रिय त्वम्।।७०।।

यतः पुत्रदारादेः **याव**त्कालं **इष्टं** भवे**त्ताव**त्कालपर्यन्तं **ततो**ऽनुकूले पुत्रादौ **प्रेमा**वाप्तिः प्रतिकूले त्विष्टत्वाभावाद्दुःखमेवातः प्रेम्णो न निरतिशयत्वं व्यभिचारापत्तेः। **प्रेयसि** निरतिशयप्रेमास्पदे **आत्मनि तु शश्वत्प्रेमै**व मां धिगित्यादि तु दैहिकादिदुःखोपलब्धिनिमित्तं। 'मा न भूयं हि भूयासमिति प्रेमात्मनीक्ष्यत'इत्युक्तेः। तस्मा**दतः** पुत्रादे**रन्यतश्च** देहादेः **सम्यग्विविच्य** पृथक्कृत्य हे **क्षत्रिय** दुःखादात्मतारक। **त्वं आशु** देहपातात्पूर्वं शीघ्रं **दत्तात्मनि प्रियत्वं विधेहि** कुरु तद्बोध एव प्रियत्वं। श्रुतिश्च 'इह चेदशकद्बोद्धुं प्राक्शरीरस्य विस्रसः। ततः सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पत'इति।।७०।।

प्रियत्वाख्यबोधलक्षणं तत्फलं चाहे*न्द्रवज्रया*-

तत्रात्मनीदं जगदत्र चात्मेत्येवंविदो नैव हि शोकमोहौ।

एवं विचार्य त्यज राजवर्य शोकं कुरु स्वीयमवश्यकार्यम्।।७१।।

तत्र परोक्षे दत्ताख्ये **आत्मनि इदं** प्रत्यक्षादिप्रमाणगोचरं भूतभौतिकाख्यं विश्वं **जगत्**। **अत्र चा**परोक्षे स्वरूपभूते साक्षिणि प्रत्यगात्मनि च स दत्त **आत्मा** तयोरभेदात्। 'सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं ब्रह्म तत्त्वमेव त्वमेव तत्'इति श्रुतेः 'प्रत्यक्ता नात्मनोऽन्यत्र प्रतीचोऽन्यत्र नात्मता'इत्यभियुक्तोक्तेश्च। **एवंविदो शोकमोहौ नैव** इति श्रुतिप्रसिद्धं श्रुतिश्च 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत'इति। हे **राजवर्य एवं विचार्य शोकं त्यज अवश्यं स्वीयं कार्यं** भगवद्भजनं **कुरु** ततः कृतार्थतेति भावः।।७१।।

(*अनुष्टुप्*) -

हुण्डासुरेण नीतोऽपि सुतस्ते दत्तरक्षितः।

गेहेऽस्ति कस्यचिदृषेः स तं दैत्यं हनिष्यति।।७२।।

स्फुटार्थः।।७२।।

तं पश्यस्यचिरेणेति निवेद्य मुनिपुङ्गवः।

नृपस्य पश्यतस्तत्र विद्युद्वत्स तिरोदधे।।७३।।

स्फुटार्थः।।७३।।

(*स्वागता*वृत्तम्) -

नारदेन गदितं गतशोकः शारदेन्दुवदनः सविवेकः।

वल्लभां स पुनरुक्तमिवोचे सापि हापितशुगात्तमुदूचे।।७४।।

-**शारदः** शरत्कालीनः स्वच्छः चासौ **इन्दु**श्च त**द्वदनं** मुखं यस्य सः विवेकेन सहितः **सविवेकः** अत एव **गतशोकः स** राजा **नारदेन गदितं** पुत्रवृत्तान्तादि सर्वं **पुनरुक्तमिव वल्लभां** प्रियां इन्दुमतीं प्रत्यू**चे हापिता** त्यक्ता **शुक्** शोको यया सा **आत्ता** स्वीकृता **मुत्** आनन्दो यया तथाभूता **सा** इन्दुमती **ऊचे** वक्ष्यमाणमिति शेषः।।७४।।

तदाह *भुजंगप्रयात*वृत्तेन -

नमस्तेऽकहन्त्रे समस्तेष्टदात्रे विहस्तेष्टकर्त्रे समस्तेडितात्रेः।

प्रियायाः प्रभावात्तवेहोपलब्धिः क्रियाहीन ते मेऽर्पिताद्योपलब्धिः।।७५।।

-हे **समस्तेडित** ऋषियोगिमुनिसुरासुरनरस्तुत। **अकहन्त्रे** दुःखहंत्रे। **समस्तेष्टदात्रे** सकलाभीष्टदात्रे। **विहस्तेष्टकर्त्रे** व्याकुलजनेष्टसंपादकाय ते **नमः** प्रह्वीभावोऽस्तु। **अत्रेः प्रियायाः** अनसूयायास्तपः**प्रभावा**दस्माकं **तवोपलब्धि**र्जाता। हे **क्रियाहीन** कर्मासंस्पृष्ट चतुर्विधक्रियाफलशून्येति वा। **अद्य ते** त्वया **मे** मह्यं **उपलब्धिः** सद्बुद्धिः। प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संविदिति कोशात्। **अर्पिता** समर्पिता स्वविषयकज्ञानं वा दत्तं अहो भाग्यमिति भावः। स्मृतिश्च 'तेषामेवानुकंपार्थम्'इत्यादिः।।७५।।

सदैव तेऽङ्घ्र्यंबुजपञ्जरेऽद्य मुदैव मानसहंस ईड्य।

अकंपमस्त्वित्यधिपं ननाम सकंपरोमाञ्चयुगाह नाम।।७६।।

हे **ईड्य** स्तुत्य **मे** मम **मानस**मेव **हंसः मुदेनैवा**नन्देनैव **ते** तवाङ्घ्र्यम्बुजपञ्जरे **सदैव** सर्वदैवा**कंपं** निश्चलं यथा तथा**स्तु** भवतु **इत्ये**वंप्रकारेणा**धिपं** श्रीदत्तं **ननाम**। राज्ञीति शेषः। कम्पेन सहितं सकंपः स चासौ रोमाञ्चश्च तेन युज्यत इति **सकंपरोमाञ्चयुक्**। सात्त्विकाष्टभावयुक्ता राज्ञी दत्तात्रेयेति **नामाह** प्राह। प्रेमभरातिकेणोच्चैर्भगवन्नामघोषं चक्र इति भावः।।७६।।

ततो नृपोऽपि स्तौत्यु*पेन्द्रवज्रा*भ्याम् -

जगौ नृपालोऽखिलहेतुभूत विगौरवाद्याखिलसेतुभूत।

अभूतपूर्वा इह तेऽनुवेलं लीला विभांत्याधिहरा इहालम्।।७७।।

इन्दुमतीकृतस्तवानन्तरं **नृपाल** आयुः **जगौ** उवाच हे **अखिलहेतुभूत** सर्वकारण। हे **आद्य** स्वतःकारणहीन। 'न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित्'इति श्रुतेः। हे **विगौरव** सर्वहेतुत्वेऽप्यभिमानरहित। हे **अखिलसेतुभूत** सर्वधर्मरूप। 'एष सेतुर्विधरण'इति श्रुतेः ईदृश श्रीदत्त **इह** लोके **ते लीलाः अनुवेलं** अभूतपूर्वा इव **भान्ति इहा**स्मासु **अल**मत्यर्थं **आधिहराः** मानसीव्यथा-निवारकाः सन्तु।।७७।।

योगीक्षते योगवशीकृतेन चित्तेन यत्सत्तव देव धाम्नः।

जिज्ञासुरस्मीश्वर धीर तं त्वां भक्त्या मुमुक्षुः शरणं प्रपद्ये।।७८।।

हे **देव तव यत् सत्** निर्बाधं तव **धाम** योगश्चित्तवृत्तिनिरोधस्तेनावशमपि वशत्वेन संपादितं **योगवशीकृतं** वशीकाराख्यवैराग्यपू-र्वकाभ्यासेन स्वाधीनकृतेन **चित्तेन योगी ईक्षते** अपरोक्षीकरोति 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्' इति श्रुतेः। तस्य तव **धाम्नः** स्वरूपस्य **जिज्ञासु**र्ज्ञातुमिच्छु**रस्मि**। तच्च गुरूपसदनाज्जिज्ञासितव्यमित्यत आह धियं ईरयतीति **धीर**स्तत्संबुद्धौ हे धीर हे **ईश्वर** सर्वगुरूणामपि गुरो अहं **मुमुक्षुः** सन् **तं त्वां शरणं प्रपद्ये**। एतेन जिज्ञासुभक्तत्वं क्रमप्राप्तं दर्शितं। 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै। तँ ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणं प्रपद्य'इति श्रुतेः।।७८।।

(*अनुष्टुप्*) -

इति संप्रार्थ्य देवेशमतिसंतुष्टमानसः।

भगवत्कीर्तनप्रेमनिर्वृत्तोऽभूत्सदैव सः।।७९।।

स्फुटार्थः।।७९।।

(*अनुष्टुप्*)

नहुषस्त्वेकदारण्ये शुश्राव मृगया चरन्। आकाशवाण्या स्वोदन्तं गुरवे स शशंस तत्।।८०।।

स्वोदन्तं स्ववृत्तान्तं। **शशंस** कथयामास। शेषं स्पष्टम्।।८०।।

(*अनुष्टुप्*)

वसिष्ठोऽप्यादितः सर्वं निवेद्य सुरदुर्हृदाम्। वधायाज्ञापयत्सोऽपि प्रतस्थे चिन्तयन्गुरुम्।।८१।।

सुरदुर्हृदां देवशत्रूणां वधं कर्तुं। स्फुटमन्यत्।।८१।।

प्रस्थानमाहो*पजाति*वृत्तेन -

धीसारथिर्देहरथोऽर्थवाहो हृत्प्रग्रहो ज्ञानिवदेक एव।

महाबलानां हतये प्रतस्थे सुरद्विषां देवगुरूक्तिशक्तिः।।८२।।

धीर्निश्चयात्मिका **सारथिः** सहायभूता यस्य। **देह** एव **रथो** यस्य। **अर्था** इन्द्रियाणि **वाहाः** यस्य। **हृ**त्संकल्पात्मकं मनः **प्रग्रहो** रश्मिर्यस्य। स **एक** एकाक्येव **देवा**भिन्न**गुरूक्ति**रेव **शक्ति**र्यस्य स नहुषः। **महाबलानां सुरद्विषां** दैत्यानां **हतये** वधाय दैत्यान्हन्तुमित्यर्थः **प्रतस्थे** किंवत् **ज्ञानिव**द्विवेकीव स च **धीः** प्रवृत्तिं च निवृत्तिं चेत्यादिलक्षणा सात्त्विकी बुद्धिः **सारथि**र्यस्य। तपकृच्छ्रादिना शोषितो **देह** एव **रथो** यस्य। **अर्थाः** प्रत्याहतेन्द्रियाण्येव **वाहा** अश्वा यस्य प्रशान्तं **हृन्** मनः **प्रग्रहो** यस्य एवंभूतो **ज्ञानी** विवेकी यथा दुर्जयत्वा**न्महाबलानां सुरद्विषां** शमादयो एव सुरास्तान्द्विषन्ति ते रागद्वेषदंभदर्पादयोऽसुरास्तेषां **हतये** निर्दलनाय यथा तथा **प्रतस्थे** सोऽ**प्येकाकी**। यदुक्तं 'वासे बहूनां कलहो भवेद्वार्ता द्वयोरपि। एक एव चरेत्तस्मात्कुमार्या इव कङ्कणम् 'इति। स च **देवगुरूक्तिशक्तिः** श्रुतिश्च 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ। तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन' इति।।८२।।

(*उपजाति*वृत्तम्) -

आजानुबाहुं शरचापहस्तं पद्भ्यां चरन्तं निजकार्यसक्तम्।

दृष्ट्वेव रामं मघवा ससूतं तस्मै रथं प्रेरयदाशु सास्त्रम्।।८३।।

आजानुबाहुं दीर्घबाहुं **शरचापौ** लौकिकौ **हस्त**योर्यस्य तं **पद्भ्यां चरन्तं** पादाभ्यां गच्छन्तं **निजकार्ये** देवकार्ये **सक्तं राममिव**

दाशरथिमिव **दृष्ट्वा ससूतं** ससारथिं **सास्त्रं** सशस्त्रं **रथं तस्मै** नहुषा**याशु** शीघ्रं **मघवा प्रेरयत्** रामोऽ*प्याजानुबाहुः शरचापहस्तः पद्भ्यां चरन्निजकार्यसक्त* इति *दृष्ट्वा मघवा* रावणयुद्धे *तस्मै ससूतं सास्त्रं रथमाशु प्रेरय*दिति रामायणे प्रसिद्धं।।८३।।

(*अनुष्टुप्*) -

उग्रायेव रथं तस्मै भूरथाय स मातलिः। सोपस्करं रथं प्रादात्सन्नद्धः सोऽपि चारुहत्।।८४।।

भूरेव **रथो** यस्य सः पादचारीत्यर्थः **तस्मै** नहुषाय **उग्रायेव** *उग्रो* रुद्रः सोऽपि त्रिपुरासुरसंग्रामसमये *भूरथो* जात इत्यादि शैवस्कान्दादौ प्रसिद्धं। **स** इन्द्रप्रेरितः **मातलिः** सारथिः **सोपस्कारं रथं प्रादा**द्दत्तवान्। **सोऽपि** नहुषोऽपि च 'आत्वाहार्षमन्तरे धीति पश्चाद्रथस्यावस्थाय जीमूतस्येव भवति प्रतीकमिति कवचं प्रयच्छेत्' इत्यादिना **सन्नद्धः** कवचादिना मंत्रपूर्वकं बद्धः सन्। 'रथमारोक्ष्यन्नाना पाणिभ्यां चक्रे अभिमृशेत्' इत्यादिक्रमेणा**रुहत्** आरुरोह रथमिति शेषः।।८४।।

(*अनुष्टुप्*) -

तत्साहाय्याय सन्नद्धा स्वयं देवाः समागताः।

तत्कोलाहलमाकर्ण्य चकितोऽभून्महासुरः।।८५।।

नहुषसहायार्थं **सन्नद्धाः** सन्तो **देवाः** स्वयमेव **समागताः ते**षां देवानां **कोलाहलं** श्रुत्वा हुण्डासुरः कोऽयं शत्रुः ससंभ्रमं प्राप्त इति **चकितोऽभूत्**।।८५।।

(गद्यम्) **तदनु दनुजायायुःपुत्रो युद्धायागच्छतीति श्रुतवते पूर्वदत्तोऽर्भो हतो न वेति शश्वत्पृच्छते हुण्डाय स्वप्राणपरीप्सया भार्यादयो हत एवेति मृषा प्रतिपादयामासुः।।८६।।**

तदनंतरं **आयुःपुत्रो** नहुषो **युद्धाय** युद्धं कर्तु**मागच्छतीति श्रुतवते** वधार्थं **पूर्वदत्तोऽर्भः** बालः भवद्भि**र्हतो वा न वेति शश्व**त्पुनः पुनः **पृच्छते दनुजाय हुण्डाय** हुण्ड**भार्यादयः स्वप्राण**रक्षणेच्छया **हत एवेति मृषा** कथयामासुः।।८७।।

अत्रान्तरे हुण्डकारारुद्धयाऽशोकसुन्दर्या शुककन्यया प्रेरितां रम्भां दैत्यवधोत्तरं देव्या दर्शनं भविष्यतीति नहुषो निवर्तयामास।।८७।।

अत्रान्तरेऽस्मिन्नवसरे **हुण्डा**सुरेण **कारा**यां बन्धनालये **रुद्धया** निरुद्धया**ऽशोकसुन्दरी**नामिकया **शुकन्यया** मां मोचयेति कथयितुं **प्रेरितां** प्राप्तां **रंभां दैत्यवधोत्तरं देव्या** अशोकसुंदर्या **दर्शनं भविष्यतीति नहुष**स्तां **निवर्तयामास** परावर्तयामास।।८८।।

हुण्डासुरोऽपि संशुष्यत्तुण्डोऽसुरबलं बली। चतुरं राजपुत्राय चतुरंगमचोदयत्।।८८।।

बली बलवान् **हुण्डोऽसुरोऽपि संशुष्यत्तुण्डं** यस्य तथाभूतः सन् **चतुरं** युद्धदक्षं चत्वार्यङ्गानि यस्य त**च्चतुरङ्गं**। हस्त्यश्वरथपादातिसेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयमित्यमरः। ईदृशं **बलं** सैन्यं **राजपुत्राय** नहुषाय **अचोदयत्** प्रेरयत्।।८८।।

(*सिंहोन्नता*वृत्तम्) -

दैत्याः समेत्य रणसीम्न्यमृतानवेक्ष्य। मर्त्यं ह्युपेक्ष्य सहसारिहृदभिलक्ष्य।।

बाणांस्तरां खरतरान्मुमुचुः कृतान्तप्राणापहारकुशलान्युयुधुर्नितान्तम्।।८९।।

हुण्डासुरेण प्रेरिताः **दैत्याः रणं समेत्या**गत्य तत्र **रणसीम्नि** रणमूर्धनि *मृतं* मृतिर्नपुंसके भावे क्तः। न विद्यते मृतिं येषां ते**ऽमृताः** देवाः तान् **अवेक्ष्य** दृष्ट्वा मर्तुं योग्यो **मर्त्यः** मरणधर्मा नहुषस्तमुपेक्ष्य **सहसा अरी**णां **हृदो** हृदयस्य कर्मणि षष्ठी। देवहृदयं देवहृदयाण्य**भिलक्ष्य तरां** अत्यन्तं **खरतरान्** तीक्ष्णतरान् **कृतान्तप्राण**हरण**कुशलान्बाणान्मुमुचुः नितान्तं** तुमुलं **युयुधुः**।।८९।।

(*योगिनी*वृत्तम्) -

नहुषोऽसुरपीडितान्सुरानवलोक्याथ जघान सोऽसुरान्।

पतिताः कतिचिद् द्विधा कृता भुवि कृत्ता दितमस्तका मृताः।।९०।।

स **नहुषः असुरपीडितान्सुरान् अवलोक्य अथ** तदनन्तरं **असुरान्जघान**। तदाह। **कतिचि**द्दैत्याः **द्विधा कृताः भुवि पतिताः**। कतिचि**त्कृत्ताः** भुवि पतिताः। कतिचित् *दिता*नि छिन्नानि मस्तकानि येषां ते **दितमस्तका** एवं दैत्या **मृताः**।।९०।।

(*वंशस्थ*वृत्तम्) -

क्षणेन सैन्यं चतुरंगमोजसा रणे हतं मत्तमतीव तेजसा।

पलायिताः केऽपि हताश्च केऽपि तान्बलाद्विलोक्याप तदाशु हुण्डकः।।९१।।

नहुषेणा**तीव तेजसा मत्तं चतुरङ्गं सैन्यं रणे क्षणेन ओजसा हतम्**। **केऽपि** वीराः **पलायिताः केऽपि हताश्च**। **हुण्डकः** हुण्डासुरः **तदा** स्वसैन्यं पराभवकाले **विलोक्य तान्**पतितान् दृष्ट्वा **बलात् आशु** शीघ्रं **आप** योद्धुं प्राप।।९१।।

(*इन्द्रवज्रा*वृत्तम्) -

हुण्डासुरः प्राह मनुष्यपोत ज्ञातं न ते मे बलमल्पचित्त।

प्राप्तोऽस्मि कालो यदि जीवनेहा चेन्मां गतास्त्रः शरणं व्रजेह।।९२।।

हुण्डासुरः नहुषं **प्राह** हे **मनुष्यपोत** हे मनुष्यार्भक। **ते** त्वया **मे बलं न ज्ञातं**। हे **अल्पचित्त** हे बालबुद्धे **ते** तव **कालः प्राप्तोऽस्मि**। **यदि** ते **जीवनेहा** जीवनेच्छास्ति **चेत्त**र्हि **इह** रणे **गतास्त्रः** सन्**मां शरणं व्रज**।।९२।।

(*हरिणी*वृत्तम्) -

हसितवदनो बालोऽदीनो जगौ खलु मे शृणु। प्रहर कुचर त्वं मां कामं दयामिह मा कुरु।।

न हि शशिकुले जातः कश्चिन्नरः शरणं गतो। जनुषि विरहं पित्रोः कर्तुस्तवास्म्यसुहातः।।९३।।

अदीनः एत एव **हसितवदनः बालो** नहुषः हुण्डासुरं **जगौ** उवाच हे दुष्ट **त्वं** मत्तः **खलु** निश्चयेन **शृणु** हे **कुचर** कुत्सिताचरण **त्वं मां कामं** यथेष्टं **प्रहर** प्रहारं कुरु **इह** मयि **दयां मा कुरु हि** यस्मा**च्छशिकुले** सोमवंशे **जातः कश्चिन्नरः** प्रतिभटः **न हि शरणं गतः जनुषि** जन्मकाले मे **पित्रोः विरहं** वियोगं **कर्तुस्तवासुहा** प्राणहरः काल **आगतोऽस्मि**।।९३।।

(*शार्दूलविक्रीडितम्*) -

इत्युक्त्वा निजघान बाणनिचयैर्हुण्डं स मायाविनं।

मायां तस्य विधूय देवगुरुपद्ध्यानप्रभावाच्च तम्।।

हत्वाह्नाय जयश्रिया सह तदाऽशोकान्वितां सुन्दरीं।

वव्रे गुर्वनुमोदितोऽपि च सुरान्स्वर्गाय स प्रैरयत्।।९४।।

इत्युक्त्वा स नहुषः **मायाविनं बाणनिचयैर्जघान** तेन कल्पितां बहुरूपां **मायां विधूय च देवगुरुप**द**ध्यानप्रभाव**तः **तं** हुण्डासुरं **हत्वा** तदा**न्हाय** शीघ्रमेव वि**जयश्रिया सह अशोकान्वितां सुन्दरीं** अशोकसुन्दरीं पूर्वोक्तां **गुर**णा वसिष्ठेना**नुमोदितो वव्रे अपि च स** नहुषः युद्धे सहायार्थं आगता**न्सुरान्स्वर्गाय** स्वर्गं प्रति गन्तुं **प्रैरयत्**।।९४।।

(*शिखरिणी*वृत्तम्) -

वसिष्ठेनाज्ञप्तः सह वनितयोपेत्य विनयी। जयी पित्रोः पादान्विधिवदभिवाद्याह न मयि।।

विधेयाऽसूया स्वाचरणगुणबद्धो जनिमान्। परेशाधीनोऽसौ कुहकगुणबद्धेध्मनरवत्।।९५।।

त्वं पितृदर्शनार्थं गच्छेति **वसिष्ठेनाज्ञप्तः वनितया** भार्यया सह **उपेत्य** समीपमागत्य **विनयी** विनयवान् **जयी** प्राप्तविजयश्च सः **विधिव**द्यथाविधि **पित्रोः पादौ अभिवाद्य आह** भवद्भि**र्मयि असूया** गुणवत्यपि दोषारोपो न कर्तव्यः कुतः **हि** यस्मात् **जनिमान्** जन्ममरणादियुक्तः नरः **स्वाचरणं** स्वकर्म विविधं अत्यागिविहितं तदेव **गुणः** रज्जुस्तेन **बद्धः**। स्मृतिश्च 'अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलं। भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित्'।। 'अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते'इति अत एवा**सौ** जीवः **परेशाधीनः** कर्मफलदातृपरमेश्वराधीनः 'फलमत उपपत्तेः' इति न्यायाधिकरणात्। किंवत् **कुहके**न सूत्रधारेण **गुणबद्धो** यो **इध्मनरः** काष्ठनिर्मितनरस्त**द्वत्**। 'यथा कृत्रिमनर्तक्यो नृत्यन्ति कुहकेच्छया'इत्यादिवचनात्।।९५।।

जननी नवनीतकोमलं सुविशालं सुतवर्ष्म मञ्जुलम्।

परिरभ्य मुमोद साऽप्यलं खलु मातुर्यदु चन्द्रशीतलम्।।९६।।

जननी नहुषस्य माता **सापि नवनीत**मिव **कोमलं** मृदुलं **मंजुलं सु**तरां **विशालं सुतस्य वर्ष्म परिरभ्या**लिङ्ग्य **अलं मुमोद**। **यदु** यदेव सुतालिङ्गनं **खलु** निश्चयेन **मातुः** इंदुः कर्पूरश्च **चन्द्र** इव **शीतलं** अस्ति।।९६।।

(*उपजाति*वृत्तम्) -

प्रभोर्वरं नारदवाक्यमायुः स्मृत्वा पुनर्नष्टसुताप्तिमोहः।

मुमोद नालं सकलं मृषेति विद्वान्विरक्तः स गृहाश्रितोऽपि।।९७।।

प्रभोः श्रीदत्तस्य **वरं नारद**स्य **वाक्यं** च **स्मृत्वा आयुः पुनर्नष्टसुत**स्याप्तिः प्राप्यापि **अलं न मुमोद** कुतः **गृहाश्रितोऽपि सः सकलं मृषेति विद्वान्** अत एवालं न ननन्द।।९७।।

(*आर्या*वृत्तम्) -

जरसा पलितत्त्वेन श्रुतिमेत्यावेदितान्तकोपगमः।

पुत्रन्यस्तमहीधूः सस्त्रीकोऽगाद्वनं वनं वृतावगमः।।९८।।

जरसा वृद्धत्वेन **पलितं** जरसा केशशौक्ल्यं तस्य भावस्त**त्वं** तेन **पलितत्वेन श्रुतिं** कर्णमूलदेशं **एत्या**गत्या**ऽऽवेदितो** निवेदितो**ऽन्तक**स्य मृत्योः **उपगमः** समीपदेशप्राप्तिर्यस्मै सः अत एवौरसे **पुत्रे** नहुषे **न्यस्तः महीधूः** भूभारो येन स तथोक्तः **सस्त्रीकः** स्त्रियेन्दुमत्या सहितः **वृतः** स्वीकृतः **अवगमो** बोधः ज्ञानमात्मविषयकं येन तथाभूतो राजा **वनमगात्** वानप्रस्थाश्रमं स्वीचकारेत्यर्थः तावतैव क्षत्रियस्य कृतकृत्यता तुर्याश्रमस्वीकारे नाधिकारः यदुक्तं 'मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम्। बाहुजातोरुजातानामयं धर्मो न विद्यते' इति।।९८।।

(*रथोद्धता*वृत्तम्) -

तत्र विप्रधन आबभौ प्रभौ लब्धभक्तिरथ योगविद्विभौ।
लीन आस सुतरां स विद्विषड्डिण्डिमोपममहोक्तिरद्विषत्।।९९।।

तत्र वने **विप्र**स्य ब्राह्मणस्य **धन**मिव धनं यस्य स *विप्रधनः*। ब्राह्मणधनं सनत्सुजातीये उद्योगपर्वण्युक्तं धर्मश्च सत्यं दमश्चेत्यादि। **प्रभौ** भक्तानुग्रहसमर्थे दत्तात्रेयविषये **लब्धा** प्राप्ता **भक्ति**र्येन सः पूर्वं तस्य गौणीभक्तिरासीत् अधुना तु ज्ञानोत्तरकालीन पराभक्तिः 'सा परानुरक्तिरीश्वर'इति भक्तिमीमांसाकृच्छाण्डिल्यः। स्मृतिश्च 'बुद्ध्या विशुद्धया युक्त'इत्युपक्रम्य 'मद्भक्तिं लभते परा'मित्यन्ता। ईदृ**गाबभौ** अत्यन्तं शुशुभे **अथा**नन्तरं **योगवि**त्प्राप्तयोगः प्राप्तजीवब्रह्मात्मैक्यलक्षणयोग इति यावत्। **विद्विषत्** विगतकामादिरिपुः यद्वा **वि**शिष्टाः **द्विषट्** द्वादशसंख्याकास्स्वस्वविषयेभ्यः इन्द्रियव्यावृत्या प्रत्यक्तत्वाधिगमहेतवो धर्मादयो यस्य **स** आयू राजा **विभौ** व्यापके दत्ताख्ये परे ब्रह्मणि **सुतरां लीन आस** नामरूपोपाधिपरित्यागेन पुनरावृत्तिरहितं ब्रह्मभावं गतः 'न स पुनरावर्तत'इति श्रुतेः। 'भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः। ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्'इति स्मृतेः। एवं च सति **डिण्डिमोपममहोक्तिः** 'ज्ञानादेव तु कैवल्यमिति शास्त्रस्य डिण्डिमः'इति महतामुक्तिः **अद्विषत्** अप्रतिपक्षभूता निर्बाधेति यावत्। बभूवेति शेषः। यद्वा 'कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति'इति **महतो** भगवत **उक्तिः अद्विषत्** निःपक्षपातरूपा बभूवेति। अत्र द्विषडित्यत्रैवं महाभारते बंद्यष्टवक्रप्रश्नप्रतिवचनानि स्मर्यन्ते। बन्द्युवाच। एकादशैकादशिनः पशूनामेकादशैवात्र भवन्ति यूपाः। एकादश प्राणभृतां विकारा एकादशोक्तो दिवि देवेषु रुद्राः।।१८।। अत्रोत्तरमष्टावक्रमुवाच। संवत्सरं द्वादशमासमाहुर्जगत्याः पादो द्वादशैवाक्षराणि। द्वादशाहः प्राकृतो यज्ञ उक्तो द्वादशादित्यान्कथयन्तीह धीराः।।१९।। अत्र नीलकण्ठी टीका। एकादशेति। *प्राणभृतां पशूनां* जीवपशूनां *एकादशिन* एकादशेन्द्रियाणि येषु ते विषयाः शब्दादयः ते *एकादशैव* संख्याताः त *एव* सर्वेऽपि प्रत्येकं *यूपा* बन्धका रागादयः नैषां कश्चिदप्यबन्धकोऽस्तीति वक्तुं पुन*रेकादश*ग्रहणं अतोऽत्राविमृष्टविधेयांशता दोषो नास्तीति ज्ञेयं शब्दादिग्रहजाः हर्षविषादस्त एव ते *दिवि* स्वर्गेऽपि *रुद्रा* रोदयितारो *देवा*नामपि सन्ति किमुत मनुष्याणां। तथा च सति आत्मनोऽसंगत्वं कथं स्यात् प्रत्यक्षेण दुःखानुभवादाक्षेपः। *रुद्रा एकादशोक्ताः* स्वरिति सुरपशून्रोदयन्तीन्द्रियाणि तेषामेकादशार्था नृपशुनिगडने यूपभूता भवन्ति। रागद्वेषद्वयानि प्रतिविषयममी तद्युजां स्युर्विकारास्तद्वंतस्तेऽपि चैकादश यदि हि सिनोत्येक एकैवमेषाम्।।१८।। दृष्टान्तमुखेनैव दार्ष्टान्तिकं निर्दिशन्परिहरति अष्टावक्रः यद्यप्यत्र *संवत्सरजगत्यौ मासाक्षरेभ्यो*ऽनतिरिक्ते एवं संघातादन्यः शुद्धश्चेतनो मूढानामप्रसिद्धस्तथापि आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्त इति श्रुतेर्यथार्हगणानां *द्वादशाह* एवं संघातस्य कृत्स्नस्य शुद्धं ब्रह्मैव प्रकृतिः एतदेव कुत इत्यपेक्षायां चित्तशुद्ध्यैकगम्योऽयमर्थो न शुष्कतर्कगम्य इत्याह द्वादशादित्यानिति। *धीराः* ध्यानवन्तो योगिनः *आदित्यान्* आददते इन्द्रियाणि स्वस्वविषयेभ्यो व्यावर्तयन्ति तद्द्वारा प्रत्यक्त्वमधिगमयन्ति तान्*द्वादशा*नाहुः सनत्सुजाताद्या उद्योगादौ। 'धर्मश्च सत्यं च दमस्तपश्च अमात्सर्यं ह्रीस्तितिक्षानसूया। यज्ञश्च दानं च धृतिर्यमो महाव्रतानि वै द्वादश ब्राह्मणस्येति। बन्धप्रत्यक्षमेतदद्दृढमथ जगतीवर्षवद्वर्णमासात्संघातात्प्रत्यगात्मानधिक इति यदप्यस्ति लोके तथापि। वागारभ्यो विकारः प्रकृतिरविकृतिर्द्वादशाहादिवत्कोऽप्यस्त्येषां भान आत्मा शमिभिरभिगतो वैकृता नैवमीयुः' इति। तस्माद्विशिष्टशमादियुक्तो विभौ सुतरां लीन आसेति सुस्थितम्। न केवलं स एव विभौ लीन आस किन्त्वन्योऽपि कश्चन क्रमादवाप्तभक्तिवैभवो यदा भवति तदा सोऽपि विभौ सुतरां विलयमेष्यतीत्यपि वेदितव्यं गम्यत एतच्च काठके मृत्युप्रोक्तां..त्ममेवेति।।९९।।

ग्रंथालंकारं *शालिन्या*ह -

या सारात्रेरात्मजस्येयमत्रेरुक्तारात्रेर्दिव्यलीला मयात्रेः।
सात्रेयस्य प्रीतिदास्त्वीरकस्य प्रेम्णोत्सृष्टा शालिनीयं परस्य।।१००।।

-**सारात्रे**रात्रेरत्रे**रात्मजस्य या मयोक्ता दिव्यलीला मयोत्सृष्टा** दत्तपदे अर्पिता **से**यं आत्मदानेन शोभत इति **शालिनी** दिव्यलीला बुद्ध्यादेः **परस्येरकस्य** प्रेरकस्या**त्रे**र्मायिकगुणत्रयतत्कार्यातीतस्या**त्रेयस्य** दत्तात्रेयस्य **प्रीतिदा**ऽस्तु। ननु सारात्र्याद्यत्रिविशेषणैः कोऽर्थः प्रत्येतव्य इति चेत् 'स यदिदं सर्वं पाप्मनो त्रायत यदिदं किञ्च'इत्यादिश्रौतार्थः प्रत्येतव्यः भारतेऽप्यनुशासनपर्वण्यत्रिणा स्वयमेवोक्तं 'अरात्रिरत्रिः सारात्रिर्यां नाधीते त्रिरद्य वै। अरात्रिरत्रिरित्येव नाम मे विद्धि शोभनम्'इति ८६ नीलकण्ठोक्तात्रटीकाऽरात्रिरिति 'स यदिदं सर्वं पाप्मनो त्रायत यदिदं किञ्च तस्मादत्रय'इति श्रुतौ पाप्मनस्त्रातात्रिरित्यत्रिशब्दस्य निर्वचनं तदेव शब्दान्तरेण प्रदर्शयति यातुधानीं मोहयिष्यन् अरयः कामादयः सन्त्यस्मिन्नित्यरं तस्मात् त्रायत इत्यरात्रिः अरशब्दाल्लुप्तपंचमीकात्परस्य त्रायतेरुपरि क्विप्प्रत्ययः। अरिशब्दान्मत्वर्थीयेर्शआद्यचि यस्येतीकारलोपेऽरमिति सिद्ध्यति यस्मादरात्रिस्तस्मादत्रिः। अत्तीत्यद् मृत्युः तस्मात्त्रायत इत्यत्रिरित्यवयवार्थेन पाप्मानं मृत्युमन्ववायानि इत्यादौ मृत्युशब्दस्य पाप्मनि प्रयोगदर्शनाद्धर्मेण पापमपनुदतीति धर्मोऽप्यत्रिः स्यादत आह *सारात्रिर्यां नाधीते त्रिरद्य वै* इति। वै इति निश्चितं। अद्य वर्तमानकाले यां त्रिस्त्रिवारं नाधीते नाधिगच्छति अतीतस्य हि पुत्रादेः अनुत्पत्तावनागतत्वेनोत्पत्तौ वर्तमानत्वेन नाशेऽतीतत्वेन नान्वेति त्रिरधिगमोऽस्ति तद्यत्र नास्ति सर्वं वर्तमानमेव भवति यत्रावस्थायां सा हार्दाकाशाख्यजगत्कारणप्राप्तिः सर्वपाप्मोच्छेदिका सारात्रिरुच्यते अत्र ह्यतीतानागतं सर्वमस्तीति श्रूयते। यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदत्र गत्वा विन्दत इति। अत्र हि सर्वे कामा समाहिता इति च। यस्मादेवमरात्रिरस्मि तस्मादत्रिरेव मम नामेति तस्माद्देहाद्युपाधिपरिच्छेदरहितनिर्विकारब्रह्मात्मत्वापरोक्षसाक्षात्कारवानत्रिः। ईदृशस्य पुत्राद्येषणाभावेऽपि ब्रह्मविदां वरत्वाद्वृत्तिसद्भावाच्च स्वत उत्थाना-

भावेऽपि परत उत्थानसद्भावाल्लोकसंग्रहार्थं जीवतो वाक्यकरणादितिस्मार्तवचनेन पितृवाक्यपालनपरत्वात्कथंचित्पुत्रैषणा संभाव्यते। भागवतेऽपि 'ब्रह्मणा नोदितः सृष्टावत्रिर्ब्रह्मविदां वरः। सहपत्न्या ययावृक्षं कुलाद्रिं तपसि स्थित'इति। तथा च शांडिल्योपनिषदि 'अथ कस्मादुच्यते दत्तात्रेय इति यस्मात्सुदुष्करं तपस्तप्यमानायात्रये पुत्रकामायातितरां तुष्टेन भगवता ज्योतिर्मयेनात्मैव दत्तो यस्माच्चानसूयामात्रेऽत्रेस्तनयोऽभवत्तस्मादुच्यते दत्तात्रेय इति। ' एवं परमात्मनो भक्तानुजिघृक्षयावतारत्वेनात्रिपुत्रत्वं श्रौतमत्र प्रतिपादितम्। अत्रिरात्रेय इत्यत्राप्यत्रिपदेन लोकोत्तरज्ञानवत्त्वं ब्रह्मत्वं च ऋक्शाखीया आमनन्ति। 'यं वै सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः। अत्रयस्तमन्वविन्दन्नह्य१न्ये अशक्नुवन्'। सूरिवंद्यः सूर्यः जगत्प्रसवकर्ता वा विवर्ताधिष्ठानभूतः उपलक्षणाज्जगदुत्पत्तिस्थितिलयकर्ता। सूर्य आत्मा तं 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ' इति श्रुत्यन्तरात् *जगतो* जंगमस्य *तस्थुषः* स्थावरस्य चात्मा सूर्य इति श्रुत्यन्तरार्थः *यं सूर्यं* परं ब्रह्म। *स्वर्भानू* राहुरूपो मृत्यु*रविध्यत* व्याप्तवान् केन *तमसा*ऽनात्मबुद्धिरूपाविद्या तमः तेनाविद्ययेत्यर्थः अत्तीत्यत् अविद्या ततस्त्रायन्त इत्यत्रयः पूजायां बहुवचनं ते सूर्यमात्मानं अविद्यातत्कार्यसाक्षिणं *अन्विन्दन्न*परोक्षीकृतवंतः। *अन्ये*ऽत्रिव्यतिरिक्ता ज्ञातुं *हि* निश्चयेन ना*शक्नुवन्*। एवमध्यात्मपरोऽर्थः। अधिदैवतपरोऽर्थस्तु *य*ममृतपानसमये आत्मानं दर्शयन्तं *सूर्य*मादित्यं *स्वर्भानू* राहुर्दैत्यविशेषः छिन्नशीर्षोऽपि शिववरदानाप्तसामर्थ्यात्कु(प्र)भामंडलमध्यगतः *सन्तमसा आविध्यत* तदा विस्मितानामृष्यादीनां सतां *अत्रयस्तं* ग्रहं पक्षवर्जितयुतैः षण्मासैः पक्षेण वा ग्रहोऽयमित आरभ्यानेन प्रकारेण ग्रसितेति स्वयं ज्ञात्वाऽन्येभ्यो ज्ञापयामासुरित्य*न्वविन्दन्नि*ति क्रियया ज्ञाप्यते*ऽन्ये* तु तथा ना*शक्नुवन्*।।

।।इति श्रीवासुदेवानंदसरस्वतीकृतश्रीदत्तचंपूटीका समाप्ता दत्तपदेऽर्पिता च।।

।।श्रीदत्त।।

यदक्षरपदभ्रष्टं मात्राहीनं च व्यञ्जनम्। तत्सर्वं क्षम्यतां देव दत्तात्रेय जगद्गुरो।।

।। श्रीगुरुदत्तात्रेयार्पणमस्तु।।

वृत्तनाम	लक्षण	स्तबक १	स्तबक २	स्तबक ३
अनुष्टुप्	पञ्चमं लघु सर्वेषु सप्तमं द्विचतुर्थयोः। गुरुं षष्ठं च सर्वेषामेतच्छ्लोकस्य लक्षणम्।।	१, ५, २२-२४, ३१, ३६, ४१, ५३-५४, ५७, ६७, ६९-७०, ७४-७५, ७७, ७९-९२, ९९-१०१, १०५-१०, ११३-१४, ११६-१७, १२३, १२९-३२, १३५-४१, १४६, १५०.	५-९, ११-२०, ३०, ३२-३५, ४०-४३, ५०-५२, ५४-५५, ५७-६४, ६७-६८, ७१-७३, ७९, ८३, ८६	२, १५-१७, २५-३१, ३४, ३६, ४०-४३, ५०, ५२, ५९-६०, ६४, ७२-७३, ७९-८१, ८४-८५ ,८८, ९६
असंबाधा	म त न स गु.गु.			१९.
अपराजिता	न न र स ल.गु.			२०.
आर्यागीतिः	अर्धसमवृत्तमार्याप्रभेदः	१०२-१०३, १२०-१२२	३१, ३७, ८४-८५, ८७	९८
इन्द्रवज्रा	त त ज गुगु	१०, २८, ३९,	३, ४५-४६, ६५-६६, ९३	३९, ५३, ६७-६८, ७१, ७७-७८, ९२
इन्द्रवंशा	त त ज र			८
एकरूपम्	स स स ल.गु.	४६-४७. ५१-५२,		

वृत्तनाम	लक्षण	स्तबक १	स्तबक २	स्तबक ३
उपजातिः	ज त ज गु गु	३, १६, २७, ३४, ३८, ५६, ५८-६६, ६८, ७२-७३, ९३-९५, १०४, ११५, १२५, १३३, १४४-४५, १४९	४, ३६, ४७, ५३, ७४-७६, ७९, ८२, ९१-९२, ९७,	४, ७, १०, ३५, ३७-३८, ५१, ५४, ६१-६३, ६५-६६, ७६, ८२-८३, ९७
कुमारललिता	ज स गु			४५
तनुमध्या				३२-३३, ४४,
द्रुतविलम्बितम्	न भ भ र	१७, ३७, ४०,		
पुष्पिताग्रा	न न र य न ज ज र गु	४, २९, ८९		
पृथ्वी	ज स ज स य ल.गु.			५
प्रहर्षिणी	म न ज र गु.	१८, ३५, १२६,		६९
प्रहरणकलिता	न न भ न ल.गु			२१.
भुजगशिशुभृता	न न म			४९
भुजंगप्रयातम्	य य य य	१३,		१२, ७०, ७५
मत्तमयूरम्	म त य स गु.	१२८		
मन्दाक्रान्ता	म भ न त त गु.गु		९५	
माणवका-क्रीडितम्				४६
मालिनी	न न म य य	१४८.	७८	१

वृत्तनाम	लक्षण	स्तबक १	स्तबक २	स्तबक ३
योगिनी (सुंदरा, उदिता) अर्धसम	**स स ज गु** **ज भ र ल गु**	८, ४३-४५, ४८-५०, १२७, १४२-४३,	४९, ५६, ६९, ७७	३, १३, ५५-५६, ५८, ९०
रथोद्धता	**र न र ल.गु**	१२, १११, १२४,	१०, ४८,	९९
रुचिरा (अतिरुचिरा)	**ज भ स ज**			१८,
वंशस्थम्	**ज त ज र**	११, १४, ३३, ११९,	९३/२,	९१
विद्युन्माला	**म म ग ग**			४८
शार्दुलविक्रीडितम्	**म स ज स त त गु**	३२, ७१, ७८, ११२, १४७,	२, ९९	९, १४, ९४
शालिनी	**म त त गु गु**	२, ७, २१, ४२,		५७, १००.
शिखरिणी	**यमनसभलागः**			९५
सिंहोन्नता (वसंततिलका)	**त भ ज ज गु.गु**		१, ९०	११, २३, ८९
स्त्रग्धरा	**म र भ न य य य**	१५२.	८०-८१	
स्वागता	**र न भ गु.गु.**	९, १४, ११८,	४४, ९८	६, ७४
हरिणी	**न स म र स ल.गु**		९४,	९३